

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Jelisaveta S. Vukelić

**MOGUĆNOSTI NASTANKA I RAZVOJA
EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI U KONTEKSTU
POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE**

doktorska disertacija

Beograd, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelisaveta S. Vukelić

**POTENTIALS OF EMERGENCE AND
DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL
MOVEMENT IN SERBIA IN THE POSTSOCIALIST
CONTEXT**

doctoral dissertation

Belgrade, 2014.

KOMISIJA ZA OCENU I ODBRANU DOKTORSKE DISERTACIJE

MENTOR

dr Mina Petrović, redovni profesor
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE

dr Vladimir Vuletić, redovni profesor
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

dr Vukašin Pavlović, profesor emeritus
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

DATUM ODBRANE:

Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije

Pitanje mogućnosti formiranja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije društva i procesa evrointegracija, predstavlja predmet bavljenja ove doktorske disertacije. Rad se sastoji iz tri veće celine i poglavlja u kome su izneta zaključna razmatranja.

U prvom delu rada, razvijeni su uporedno-istorijski, kontekstualni, konceptualni i metodološki okvir istraživanja, kao polazne osnove za dalje analize. Kako bi mogle biti obuhvaćene sve relevantne dimenzije kompleksnog fenomena ekološkog pokreta i složena mreža činilaca koji utiču na njegov nastanak i razvoj, u istraživanju su kombinovano korišćene različite metodološke tehnike: anketno ispitivanje stavova i praksi na reprezentativnom uzorku građana Srbije (N=1952) i predstavnika lokalnih samouprava (N=232), polustrukturisani intervjui sa predstavnicima nevladinih organizacija (N=44), kao i dve studije slučaja zajednica sa izraženim ekološkim problemima - Pančeva i Bora.

Drugi deo rada je posvećen opisu i analizi pojedinačnih elemenata ekološkog pokreta: ekoloških aktivista, ekoloških grupa / organizacija, ekoloških mreža, kolektivnog identiteta i ekoloških konflikata. Na osnovu detaljne analize karakteristika osnovnih elemenata pokreta, u zaključnom poglavlju drugog dela rada daje se odgovor na pitanje: da li u Srbiji postoji ekološki pokret? Osnovni istraživački nalaz je da u Srbiji nije došlo do formiranja klasičnog participativnog tipa ekološkog pokreta, kakav je prisutan u zemljama Zapada. Takođe, nema ni naznaka značajnijeg prisustva elemenata transakcionog ekološkog aktivizma (pokreta), čiji je prisustvo zabeleženo u zemljama Centralne Evrope. Umesto toga, svedoci smo razvoja specifičnog modela ekološkog kolektivnog delanja koji smo nazvali "ekološkim trećim sektorom". Naime, za razliku od participativnog i transakcionog delanja, koji imaju naglašeno političku dimenziju, aktivnosti organizacija u okviru trećeg sektora su pretežno "apolitične" po karakteru, usmerene na pružanje usluga u oblastima iz kojih se, u sklopu neoliberalnih reformi, država povukla. Pored nerazvijenosti konfliktne (političke) dimenzije, ekološki treći sektor odlikuje i atomizovano delanje profesionalnih ekoloških organizacija, koje samo izuzetno (pod spoljnim pritiscima ili podsticajima) uspostavljaju fizičke veze (mreže) među sobom, dok se na planu kolektivnog identiteta razvija samo kognitivna dimenzija (formalno prihvatanje određenih ekoloških vrednosti i načela koja čine sastavni deo ekološkog diskursa dominantnog na Zapadu). Građani, po pravilu, nisu uključeni u rad ovih organizacija, izuzev kao korisnici usluga.

U trećem delu rada se razmatraju razlozi usled kojih ne dolazi do razvoja participativnog i/ili transakcionog ekološkog pokreta (aktivizma). Za potrebe objašnjenja nastanka specifične hibridne forme ekološkog trećeg sektora, kreiran je sintetički eksplanatorni model koji kombinuje elemente razvijene u okviru različitih teorijskih pristupa fenomenu društvenih pokreta. Eksplanatorna shema je formulisana na sledeći način: za pokretanje kolektivnog delanja i nastanak ekološkog pokreta neophodno da prethodno budu ispunjeni sledeći uslovi: potrebno je da postoji izvesno socijalno-konstruisano nezadovoljstvo (problem) kod većeg broja pojedinaca / profesionalnih zastupničkih organizacija (socijalno-konstruktivistička reinterpretacija klasičnih pristupa); zatim, grupa pojedinaca koja oseća dati problem / zalaže se za njegovo rešavanje, mora posedovati određene resurse za pokretanje i održavanje

kolektivne akcije (pristup teorije mobilizacije resursa); šire okruženje treba da bude relativno povoljno kako bi nagovestilo mogućnost pozitivnog ishoda aktivnosti koja se želi realizovati (pristup strukture političkih mogućnosti), a vrednosni okvir na takav način podešen da usmerava na delanje predstavnike profesionalnih ekoloških organizacija i / ili neposredno ugroženu populaciju (nezadovoljne) i (eventualno) širi krug podržavalaca (pristup Novih društvenih pokreta). Na proces formiranja ekološkog pokreta, kroz četiri neposredna faktora (socijalna-konstrukcija ekoloških rizika, dostupnost i karakteristike resursa, struktura političkih mogućnosti, vrednosni sistem), indirektno deluju širi društveni procesi - postsocijalistička transformacija i evropeizacija srpskog društva, kao i činoci dužeg trajanja ((pred)socijalističko nasleđe).

Testiranje postavljenih eksplikativnih hipoteza je pokazalo da ni jedan od uslova neophodnih za formiranje ekološkog pokreta, nije delimično ili u potpunosti zadovoljen.

Postojeći ekološki problemi su dominantno određeni u kategorijama niskog rizika i male važnosti u odnosu na druga društvena pitanja, usled čega je i njihov podsticajni kapacitet za kolektivnu (re)akciju bitno snižen. Pored toga, vladajuće shvatanje prema kome u ekološkoj modernizaciji leži rešenje za gotovo sve ekološke probleme, pokazuje se kao činilac koji nepovoljno utiče na građanski aktivizam, jer upućuje na pasivno iščekivanje uvođenja obećanih mehanizama održivog razvoja.

Većini građana na raspolaganju stoji vrlo ograničena količina resursa, usled čega, u velikom broju slučajeva, oni odustaju od učešća u ekološkim akcijama. Ekološke organizacije, takođe, imaju poteškoća da obezbede neophodne resurse za rad, a dodatni problem predstavlja i način njihove mobilizacije, usled kojeg gube samostalnost postajući zavisne od stranih izvora finansiranja. Kao posledica, ekološko delanje je atomizovano, a rivalitet i konflikti unutar ekološkog civilnog sektora, naglašeni; ekološke mreže se teško formiraju i održavaju, kolektivni identitet je slab (nad njim prevagu odnose partikularni interesi), a kritičko delovanje ekoloških organizacija, nerazvijeno.

Struktura političkih mogućnosti se, uprkos postojanju relativno povoljnog zakonskog okvira, pokazuje zatvorenom prema učešću građana u donošenju odluka. Građani percipiraju predstavnike vlasti kao neprijemčive za njihove potrebe, što se nepovoljno odražava na njihovu spremnost da se organizuju i pokušaju da nametnu svoje zahteve. S druge strane, ekološke organizacije su isključene iz procesa odlučivanja i svedene na ulogu asistenata u podizanju kapaciteta države za sprovođenje programa u oblasti zaštite životne sredine. Konfliktno delanje organizacija je ograničeno, s jedne strane, time što ne dobijaju podršku moćnih aktera (međunarodne ekološke organizacije, strani donatori), a sa druge, finansijskim uslovljavanjem od strane državnih struktura.

Karakteristike kulturološkog konteksta se, takođe, pokazuju nepovoljnim za razvoj ekološkog pokreta u Srbiji. Dominacija materijalističkog sistema vrednosti i s njim povezano visoko vrednovanje ekonomskog razvoja, koje u senci ostavlja ekološke probleme, negativno utiče na ekološko aktiviranje građana. Ipak, uprkos pretežno materijalističkoj vrednosnoj orijentaciji, građanima su vrlo bliske vrednosti Nove ekološke paradigme. Međutim, od načelnog prihvatanja vrednosti karakterističnih za ovu paradigmu do aktivnog delanja, u kontekstu materijalne oskudice, put je dug i vrlo neizvestan.

Zaključno poglavlje je posvećeno rezimiranju i diskusiji empirijskih nalaza, kao i razmatranju širih implikacija nerazvijenosti ekološkog pokreta na zaštitu životne sredine u Srbiji.

Ključne reči: ekološki pokret, participativni ekološki aktivizam (pokret), transakcioni ekološki aktivizam (pokret), ekološki treći sektor, postsocijalistička transformacija, evropeizacija, Srbija.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Urbana sociologija - sociologija naselja

UDK broj: 316.334.56

Potentials of Emergence and Development of Environmental Movement in Serbia
within the
Post-socialist Context

This doctoral thesis deals with the issue of potentials for creation and expansion of the environmental movement in Serbia, in the context of post-socialist transformation and the EU integration process. The paper consists of three major parts and the concluding chapter.

In the first part a comparative - historical, contextual, conceptual and methodological framework of the research is developed, as a starting point for the further analyses. In order to capture all relevant dimensions of the complex phenomenon of environmental movement and the composite set of factors that influence its emergence and development, the study is using a combination of different methodological techniques: a survey of attitudes and practices based on a representative sample of Serbian citizens (N = 1952) and local government representatives (N = 232), in parallel with the semi-structured interviews with representatives of non-governmental organizations (N = 44), and the two case studies of communities with serious environmental problems – the municipalities of Pancevo and Bor.

The second part contains the description and analysis of individual elements of the environmental movement: environmental activists, environmental groups / organizations, environmental networks, collective identity and environmental conflicts. Based on a detailed analysis of the characteristics of the key elements of environmental movement, the concluding chapter of this part of the paper offers an answer to the question - is there an environmental movement in Serbia? The main research finding is that participatory type of environmental movement that is typical for the Western countries has not been formed in Serbia. There are even no indications of the existence of significant elements of transactional environmental activism (movement), that is present in the countries of Central Europe. Instead, we are witnessing the development of a distinct model of collective environmental action that we have named "the third environmental sector". Different from the participative and transactional activism which have an emphasized political dimension, the nature of the activities of the third sector organizations is mostly "non-political", aimed at providing services in those areas that the state has withdrew from, in the context of neo-liberal reforms. In addition to the underdeveloped conflict/political dimension, the environmental third sector is characterized by atomized actions of professional environmental organizations, which establish physical connections (networks) among themselves only as an exception (under external pressures or incentives), while at the level of collective identity only the cognitive dimension is being developed (the formal acceptance of the environmental values and principles which form an integral part of the environmental discourse dominant in the West). Citizens, as a rule, are not included in the work of these organizations, except as users of services.

In the third part, the reasons for the absence of the participatory and / or transactional environmental movement (activism) are discussed. In order to explain the emergence of the specific hybrid form of the environmental third sector, a synthetic explanatory model was established, combining elements developed within different social movement theories. The explanatory scheme has been formulated as follows: for the launch of collective action and the emergence of the environmental movement certain conditions are necessary to be met - a certain level of socially-constructed

dissatisfaction (problem) needs to be generated in large numbers of individuals / professional advocacy organizations (social constructivist reinterpretation of classical approaches); then, a group of individuals who perceive the problem / advocates for its solution must possess appropriate resources to initiate and sustain a collective action (the Resource Mobilization Theory approach); the wider context should be relatively favorable as to suggest the possibility of a positive outcome of the action (the Political Opportunities Structure approach); the value framework should be set up in such a way to initiate the action of professional environmental organizations and / or the directly affected population, and possibly also of a wider circle of supporters (the New Social Movements approach). Through the four direct factors (social – construction of environmental risks, the availability and characteristics of resources, the structure of political opportunities, the value system), the process of development of the environmental movement is indirectly affected by wider-scale social processes – the post-socialist transformation and Europeanization of Serbian society, as well as by the factors of longer duration ((pre-) socialist heritage). The testing of the set of explicative hypotheses showed that the necessary pre-conditions for the formation of the environmental movement in Serbia have neither been fully, nor even partially met.

In comparison with other issues, the existing environmental problems are dominantly defined in the terms of low-risk and low-importance, due to which their capacities to induce collective (re)action are significantly reduced. In addition, the prevailing concept of environmental modernization, presented as a solution to almost all environmental problems, proves to be a factor that adversely affects civic activism, as it leads to passive anticipation of the promised introduction of mechanisms for sustainable development.

Since the majority of citizens have access only to very limited resources, they, in many cases, tend to give up their participation in environmental actions. Environmental organizations also face difficulties in obtaining necessary resources for their operation. An additional problem lies in the way resources are being mobilized: becoming increasingly dependent on foreign funding, organizations tend to lose their autonomy. As a result, the environmental action is atomized and rivalries and conflicts within the environmental civil society accentuated; environmental networks are difficult to establish and maintain and the collective identity is weak (due to domination of particular interests); the conflictual dimension of environmental organizations remains undeveloped.

Despite the relatively favorable legal framework, the structure of political opportunities seems closed to the participation of citizens in the decision-making process. Citizens perceive government representatives as unresponsive to their needs, which negatively affects their readiness to act in an organized way and to attempt to impose their demands. On the other hand, environmental organizations are excluded from the decision-making process and reduced to the assisting role in the capacity building of the state bodies for the implementation of programs in the field of environmental protection. Conflicting action of such organizations is limited, on the one hand by the lack of support from powerful actors (international environmental organizations, international donors), and on the other - by the financial preconditions imposed by the state authorities.

The characteristics of the cultural context also appear to be unfavorable for the development of the environmental movement in Serbia. The dominance of the materialistic value system and the related high priority attributed to the economic

growth, leaves the environmental problems on the margins, thus negatively affecting the environmental activation of citizens. However, despite the predominantly materialistic value orientation, the values of the New environmental paradigm are very familiar to the citizens. Still, in the context of material insecurity, the road from the general acceptance of such values to active action towards reaching them, is long and very uncertain.

The concluding chapter is devoted to summarizing and discussing the empirical findings, as well as to considerations of implications of the under-developed environmental movement to the overall state of environmental protection in Serbia.

Key words: environmental movement, participatory environmental activism (movement), transactional environmental activism (movement), environmental third sector, post-socialist transformation, Europeanization, Serbia.

Scientific field: Sociology

Narrow scientific field: Urban sociology

UDK number: 316.334.56

SADRŽAJ

I KONTEKSTUALNA, KONCEPTUALNA I METODOLOŠKA ODREĐENJA ISTRAŽIVANJA	14
1.1. UVOD	15
1.2. UPOREDNO – ISTORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	21
1.2.1. Nastanak, razvoj i vrste društvenih pokreta	21
1.2.2. <i>Nastanak, razvoj i varijeteti ekološkog pokreta na Zapadu</i>	24
1.2.2.1. <i>Preteče modernog ekološkog pokreta na Zapadu</i>	25
1.2.2.2. <i>Nastanak i razvoj modernog ekološkog pokreta na Zapadu</i>	27
1.2.2.3. <i>Najnovije tendencije u razvoju ekoloških pokreta na Zapadu</i>	31
1.2.3. Specifičnosti nastanka i razvoja ekoloških pokreta u Centralnoj i Istočnoj Evropi.....	37
1.3. KONTEKST ISTRAŽIVANJA NASTANKA I RAZVOJA EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI	43
1.4. KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA: TEORIJSKI PRISTUPI I OSNOVNI POJMOVI	54
1.4.1. Teorijski pristupi u tumačenju nastanka i razvoja ekološkog pokreta	54
1.4.1.1. <i>Teorije kolektivnog ponašanja - klasični bihejvioristički pristupi i Olsonov model</i>	55
1.4.1.2. <i>Teorija mobilizacije resursa (TMR)</i>	57
1.4.1.3. <i>Pristup strukture političkih mogućnosti (SPM)</i>	59
1.4.1.4. <i>Pristup Novih društvenih pokreta</i>	63
1.4.2. Određenje pojma ekološkog pokreta	66
1.4.2.1. <i>Elementi ekološkog društvenog pokreta</i>	70
1.4.3. Određenje konceptualnih dimenzija i operacionalizacija osnovnih pojmovi relevantnih za istraživanje ekološkog pokreta u Srbiji.....	85

III	EKSPLIKACIJE STANJA: ŠTA SPREČAVA FORMIRANJE	
	EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI?	177
3.1.	UTICAJ SOCIJALNE KONSTRUKCIJE EKOLOŠKIH RIZIKA NA	
	FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI	181
3.1.1.	Konstrukcija i percepcija ekoloških problema u Srbiji.....	182
3.1.2.	Konstrukcija ekoloških problema i načina njihovog rešavanja - slučaj aerozagađenja u Pančevu	186
3.2.	UTICAJ MOBILIZACIJE RESURSA I NJIHOVIH KARAKTERISTIKA NA	
	FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI	195
3.2.1.	Ekonomske prilike u Srbiji nakon 2000. godine.....	195
3.2.2.	Ekologija vs. ekonomija - stavovi građana	198
3.2.3.	Uticaj karakteristika resursa i načina njihove mobilizacije na aktivnosti ekoloških organizacija.....	204
3.3.	UTICAJ STRUKTURE POLITIČKIH MOGUĆNOSTI NA FORMIRANJE	
	EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI.....	218
3.3.1.	Mogućnost pristupa javnosti procesu donošenja odluka u oblasti zaštite životne sredine	218
3.3.1.1.	<i>Građani - percepcija strukture političkih mogućnosti.....</i>	<i>221</i>
3.3.1.2.	<i>Odnos ekoloških organizacija i struktura vlasti.....</i>	<i>224</i>
3.3.2.	Uticaj konstelacije odnosa moći u okvirima elite na aktivnosti građana i ekoloških organizacija.....	236
3.3.3.	Postojanje savezništava između ekoloških organizacija i predstavnika elite.....	238
3.3.4.	Spremnost i kapaciteti države da se na represivan način suprotstavi aktivnostima nedržavnih aktera.....	242
3.3.5.	Nezavisnost i efikasnost pravosudnog sistema.....	243
3.3.6.	Sposobnost državnih organa da implementiraju donete političke odluke	245
3.4.	UTICAJ VLADAJUĆEG SISTEMA VREDNOSTI NA FORMIRANJE	
	EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI.....	250
3.4.1.	Nova ekološka paradigma.....	250

3.4.2. Postmaterijalistički vrednosni sistem.....	254
3.5. ŠTA SPREČAVA FORMIRANJE PARTICIPATIVNOG TIP EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI?	257
IV ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	265
V LITERATURA.....	273
PRILOG.....	298

**I KONTEKSTUALNA, KONCEPTUALNA I
METODOLOŠKA ODREĐENJA ISTRAŽIVANJA**

1.1.UVOD

"Zemlja ne umire, mi je ubijamo", „Ne postoji planeta B!", "Budi zelen!", "Smanji, ponovo koristi, recikliraj!" Ovo su samo neke od poruka koje duže od pola veka, širom sveta upućuju ekološki aktivisti, želeći da podignu svest javnosti o opasnostima koje prete celokupnom čovečanstvu. Koliko jako se takvi glasovi čuju u Srbiji? Da li ovakvih protesta ima kod nas? Da li u Srbiji postoji ekološki pokret? U tekstu koji sledi, pokušaćemo da pružimo odgovor na ova pitanja. Preciznije, biće reči o uslovima i mogućnostima razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije društva.

Ovakav odabir predmeta jednog sociološkog istraživanja, sociologa, gotovo po inerciji, povlači da postavi barem neko od sledećih pitanja: *Zašto je važno da se sociolog (sociologija) bavi ekološkim temama? Kakva nit povezuje sociologiju i ekologiju? Da li su ekološki pokreti sociološka tema, ili bi njima pre trebalo da se bave neke druge društvene nauke? I, na kraju, zašto je važno izučavati njihov nastanak i razvoj u jednoj specifičnoj fazi transformacije srpskog društva?*

Na prvi pogled, ekološke tema se čine nekako nedovoljno "društvenim", udaljenim od onoga što se obično smatra "sociološkim". I zaista, ekološka pitanja i činiooci okruženja su se, sve do skoro, nalazili uglavnom po obodima sociološkog interesovanja. Na takvom mestu, ekološke teme su se zadesile usled specifičnog razvoja sociologije. Naime, konstituisanje sociologije kao nauke se zasnivalo na uverenju da biologizmu, ekologizmu, psihologizmu i drugim "izmima" nije mesto u sociološkoj analizi, već da pažnju treba usmeriti na ono što je striktno "društveno". Ovako krut stav, koji je bio funkcionalan onda kada je sociologiju trebalo jasnije odvojiti od drugih, bliskih naučnih disciplina i preciznije odrediti polje njene ekspertize, predstavlja ograničenje u vremenu kada razvoj društvenih nauka sve više ide u pravcu interdisciplinarnosti. Zatvorenost mejnstrim sociologije prema uključivanju ekološke dimenzije, posebno iznenađuje s obzirom na činjenicu da se klimatske promene, iscrpljivanje resursa i zagađenje, izdvajaju kao najveći izazovi savremenog rizičnog društva, dok je ekološka kriza postala opšte mesto u akademskim raspravama i političkim debatama. Deluje gotovo neverovatno da je priznanje suštinske važnosti međuodnosa društva i prirodnog okruženja, moralo da sačeka sedamdesete godine 20.

veka i razvoj sociologije okruženja (*Environmental sociology*) koja je, na mala vrata, ekološke teme vratila u okrilje sociologije.

Kao odgovor na pitanje zašto je važno izučavati ekološke pokrete, britanski sociolog Stiven Jirli (Steven Yearly) izdvaja tri razloga. Pre svega, ekološki pokret je poseban po tome što uspostavlja bliske odnose sa naukom, služi se njenim saznanjima, a opet je, u isto vreme, izaziva dovodeći u pitanje osnovne pretpostavke i neprikosnovenost njenog statusa. Potom, ekološki pokret je po svom karakteru istinski globalan, jer svoje aktivnosti usmerava na očuvanje najopštijih osnova moderne civilizacije. Na kraju, ekološki pokret je pružio možda do sada najubedljiviju kritiku kapitalizam i njegovih posledica na celokupno čovečanstvo i planetarni ekosistem (Yearly, 1996).

Razmišljajući o mehanizmima na koje savremena društva mogu da zaštite životnu sredinu od daljeg uništavanja, sociolog okruženja Frederik Batel je kao najznačajniji izdvojio ekološki aktivizam. Prema njegovom shvatanju, ekološki pokreti predstavljaju osnovni stub ekološke reforme i zaštite, jer su građanska mobilizacija i pritisak jedini siguran garant da će nosioci vlasti postupati odgovorno (Buttel, 2003). Rečima drugih sociologa, ekološki pokret, koji dela u prostoru između države, tržišta i sfere privatnosti, predstavlja najvažnijeg zaštitnika životne sredine shvaćene kao kolektivno dobro (Hannigan, 2006). On predstavlja jedan posebno značajan odgovor na rizike koji se javljaju u društvima visoke modernosti (Entoni Gidens), primer je refleksivne modernosti u kontekstu rizičnog društva (Ulrih Bek), odnosno jedan je od neophodnih sastojaka savremenih kompleksnih društava (Alberto Meluči) (Yearly, 2009).

Mereno prema dometima, snazi, brojnosti i rasprostranjenosti u svetu, ekološki pokret je svakako jedan od najuticajnijih "novih društvenih pokreta". Pored neospornih rezultata koje je ostvario u pogledu skretanja pažnje javnosti i donosilaca političkih odluka na probleme okruženja, njegov značaj se ogleda i u tome što, duže od pola veka, uspeva da mobiliše milione ljudi širom planete.

Možda je za sociologe bavljenje društvenim pokretima posebno izazovno. Ono nameće potrebu da se prevaziđu ograničenja dihotomije struktura / akcija, time što će se pronaći nit koja povezuje mikro plan (na kome je vidljivo ponašanje pojedinaca) sa makro ravni globalnog društva, koje svojim opštim obeležjima postavlja osnovne okvire

razvoja društvenih pokreta. Bavljenje ekološkim pokretima, od sociologa zahteva da pruži odgovor na nimalo jednostavno pitanje: kako od individualne potrebe jednog broja pojedinaca da reše ekološki problem sa kojim se neposredno suočavaju, dolazi do nastanka i kontinuiranog delovanja ekološkog pokreta globalnog karaktera?

Naučno interesovanje za fenomen ekološkog pokreta počinje da se razvija tokom šezdesetih godina 20. veka, uporedo sa rastom značaja koji novi društveni pokreti dobijaju na Zapadu. Do narednog talasa veće naučne zainteresovanosti dolazi krajem 1980-ih, kada ekološki aktivizam počinje da jača širom Istočne Evrope. Dvadesetak godina kasnije, ove teme ponovo ulaze u žižu interesovanja, najvećim delom kao posledica aktiviranja građanskih pokreta u zemljama u razvoju. U 21.veku, ekološki pokreti postaju posebno zanimljivi i izazovni za izučavanje. Pod uticajem sve intenzivnijeg procesa globalizacije, njihove aktivnosti nadržavaju nacionalne okvire, dok sa razvojem interneta dobijaju sasvim nove forme, premeštajući se, značajnim delom, u virtuelni svet društvenih mreža i elektronskog aktivizma.

Danas, istraživanje društvenih pokreta predstavlja živo interdisciplinarno polje, u kojem se prepliću pristupi razvijeni u okvirima različitih naučnih disciplina - sociologije, politikologije, socijalne psihologije, istorije, antropologije itd. Za razliku od mnogih društvenih fenomena, kojima su istraživači skloni da pristupe pridržavajući se strogo okvira koje je postavila njihova matična disciplina, u izučavanju društvenih pokreta naglašeno je prisutno preplitanje i uklapanje perspektiva različitih nauka. Bavljenje ovim fenomenom vodi u pravcu razvoja studija društvenih pokreta (*Social movement studies*). Posmatrajući izolovano doprinose pojedinih društvenih nauka, može se reći da je *politikološka* perspektiva pružila značajne uvide u odnos države i društvenih pokreta, povezanost kolektivnog delanja sa političkim institucijama, strategijama i oblikovanjem javnih politika. *Sociologija* je dala posebno vredan teorijski doprinos razmatranju fenomena kolektivnog delanja i društvenih pokreta. Ona se fokusirala na ispitivanje povezanosti koje postoje između društvenih pokreta i društvenih promena, na specifičnosti konfliktnog delanja i na osobenosti koje sa sobom nosi mrežno strukturisanje pokreta. U fokusu *socijalne psihologije* našao se problem "dileme kolektivne akcije" kao i pitanja motivacionih i vrednosnih osnova ekološkog aktivizma. Pažnja *antropologa* se posebno zadržala na razmatranju uloge kulture u razvoju društvenih pokreta, odnosno funkciji značenja, identiteta i rituala u protestu.

Istoričari su pristupali društvenim pokretima kao istorijskim fenomenima, posmatrajući njihov nastanak i razvoj kroz vreme (Roggeband & Klandermans, 2010).

Mogli bismo zaključiti da društvene nauke generalno, i sociologija posebno, imaju dosta razloga da u svoja razmatranja uključe fenomen ekoloških pokreta. Međutim, može se postaviti pitanje – zašto nastanak i razvoj ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije, zavređuje posebnu naučnu pažnju?

Jedan od razloga zašto bi se trebalo zanimati za ovu temu, svakako je taj što, važnost koja se pridaje pitanjima okruženja dosta može da kaže o tome kako se, u zemlji koja se nalazi u fazi intenzivnih promena, uz naglašene spoljne pritiske i podsticaje, određena društvena pitanja pozicioniraju kao važna i kako se trasira dalji put društvenog razvoja. Pored toga, razmatranje procesa konstituisanja ekološkog pokreta bi trebalo da ukaže i na to u kojoj meri je, u svojim aktivnostima, civilno društvo nezavisno i slobodno, a kolikim delom zavisi od uticaja domaćih i međunarodnih političkih i ekonomskih struktura. Na kraju, analiza procesa formiranja ekološkog pokreta u postsocijalističkom kontekstu, pokazuje da li građansko društvo ima kapaciteta da zadrži, odnosno da razvije aktivistički potencijal i da se odupre tendencijama depolitizacije, u sklopu širih neoliberalnih reformi.

U Srbiji ekološke teme počinju da dobijaju na značaju tek u poslednjih desetak godina. Do toga dolazi sa izvesnom stabilizacijom na ekonomskom i političkom planu, pod snažnim uticajem međunarodnih organizacija u sklopu širih evrointegracijskih procesa. Međutim, uprkos aktuelnosti teme, pitanje odnosa društva i prirodnog okruženja do sada nije bilo predmet značajnijeg bavljenja domaće sociologije. Manjak interesovanja se odrazio i na nastavne programe, te su kursevi koji se bave socijalnim aspektima životne sredine (socijalna ekologija, sociologija okruženja, politička ekologija, ekološka politika i tsl.) na fakultete uvedeni relativno kasno. Slaba institucionalna podloga bavljenja ovim temama se negativno odrazila i na naučni rad, pa je broj stručnih radova i udžbenika koji se bave društvenim i filozofskim osnovama brige za životnu sredinu relativno skroman. Tek je u poslednjih par godina njihov broj u izvesnom porastu¹. Ovakvo stanje u domaćoj naučnoj zajednici je pomalo iznenađujuće,

¹ Tako je, primera radi, u poslednjih par godina, objavljeno nekoliko studija i zbornika radova koje se bave ekološkim aspektima društvenih zbivanja: Pavlović, Vukašin (ur.) (2011) *Univerzitet i održivi razvoj*, Beograd: FPN; Nadić, Darko (2012) *Ogledi iz političke ekologije*, Beograd: Čigoja štampa; Petrović, Mina, Vukelić, Jelisaveta (ur) (2013) *Izazovi participativnog pristupa upravljanju okruženjem*, Beograd: Institut

posebno ako se ima u vidu postojanje jake katedre za socijalnu ekologiju i specijalizovanog naučnog časopisa *Socijalna ekologija* u najbližem susedstvu, u Hrvatskoj.

Ni fenomenu društvenih pokreta, uprkos bogatstvu teorijskih pristupa i empirijskih saznanja do kojih je došla američka i evropska sociologija, u domaćoj naučnoj zajednici nije pridavan odgovarajući značaj. Izuzev dve monografije i većeg broja tekstova politikologa Vukašina Pavlovića (*Društveni pokreti i promene*, 2006 i *Civilno društvo i demokratija*, 2009. godine i dr.), doktorske disertacije Miroslava Jevtovića „*Sociološko-politikološki aspekti ekološkog pokreta*“ odbranjene 1996. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, monografije *Generacije u protestu* (1998) Anđelke Milić i Lilijane Čičkarić, Zbornika radova sa konferencije “1968. i novi socijalni pokreti u Jugoslaviji” i teksta Ivane Spasić u zborniku *Kritički pojmovnik civilnog društva* (2003), većina tekstova posvećenih ovoj temi je objavljena tokom sada već davnih 80-ih godina² prošlog veka i to najviše u Hrvatskoj i Sloveniji, a znatno manje u drugim jugoslovenskim republikama.

Jedan od motiva za odabir ekološkog pokreta kao teme doktorske disertacije, posledica je upravo uvida u to da su pitanja okruženja i društvenih pokreta, nepravredno zapostavljena u domaćoj sociologiji.

Opis karakteristika ključnih elemenata i analiza uticaja različitih činilaca na nastanak i razvoj jednog društvenog pokreta zahteva kombinovanje saznanja i perspektiva svojstvenih različitim naučnim disciplinama. Svakako, osnovni ugao našeg posmatranja će biti sociološki, dok će se, kao dopuna, koristiti pristupi razvijani u okvirima drugih društvenih nauka, pre svega politikologije i socijalne psihologije. U radu ćemo nastojati da obuhvatimo i povežemo i tri ključna analitička nivoa: mikro ravan delanja pojedinaca; mezo nivo grupa, organizacija i mreža pokreta; i makro plan globalnih društvenih struktura i njihovog uticaja na formiranje i aktivnosti pokreta.

za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu; Petrović, Mina (ur) (2013) *Izazovi održivog razvoja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu; Pušić, Ljubinko (prir.) (2014) *Sociologija okruženja - hrestomatija*, Novi Sad: Mediterran Publishing; i dr. Takođe, po jedan temat relevantnih socioloških časopisa *Sociologija* (mart 2012, Vol. LIV, No1) i *Teme* (Održivi razvoj i prirodni resursi, april-jun 2012, XXXVI Br. 2) je bio posvećen socio-ekološkim pitanjima.

² Npr. Pavlović, Vukašin (1984) *Novi društveni pokreti : inicijalna studija*, Beograd: FPN; Pavlović, Vukašin (ur) (1987) *Obnova utopijskih energija*, Novi Beograd : Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije : Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije i dr.

Takođe, kombinovano će biti korišćeni akterski i strukturalni teorijski pristupi. Pored toga, u istraživanju ćemo se pomerati po različitim teorijskim planovima (mikro-mezomakro) i dimenzijama društva (politička, kulturna, ekonomska, ekološka), ali i po različitim empirijskim kontekstima (lokalni-nacionalni-nadnacionalni).

Sve napred rečeno ukazuje na to da je zadatak koji predstoji - da se na celovit način opiše ekološko kolektivno delanje i ukaže na faktore koji utiču na proces formiranja ekološkog pokreta - vrlo kompleksan. Rad je podeljen u tri velike celine. U prvom delu se razvija se uporedno-istorijski okvir istraživanja, za kojim sledi prikaz relevantnih dimenzija društvenog konteksta i konceptualno-teorijskog okvira analize karakteristika i činilaca razvoja ekološkog pokreta. U poslednjem odeljku prvog dela rada, razvija se metodološki okvir i postavljaju istraživački ciljevi i hipoteze. Drugi deo rada je posvećen opisu osnovnih elemenata ekološkog pokreta i odgovoru na pitanje: da li u Srbiji postoji ekološki pokret? Treći deo rada se bavi činiocima koji utiču na nastanak i razvoj ekološkog pokreta u Srbiji.

1.2. UPOREDNO – ISTORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U ovom odeljku se razvija uporedno-istorijski okvir istraživanja procesa formiranja ekološkog pokreta u Srbiji. Smatramo da je smeštanje u šire okvire neophodno da bi se posebnosti nastanka i razvoja ekološkog kolektivnog delanja u postsocijalističkom kontekstu mogle razumeti na pravi način. Razmatranje započinjemo kraćim prikazom istorijskog toka razvoja društvenih pokreta, sa posebnim naglaskom na ekološkim pokretima. Istorijsku ravan, potom, zemenjujemo geopolitičkom dimenzijom i bavimo se karakteristikama ekoloških pokreta na američkom i evropskom kontinentu. Poglavlje zaključujemo razmatranjem specifičnog toka razvoja ekološkog kolektivnog delanja u (post)socijalističkoj Evropi.

1.2.1. Nastanak, razvoj i vrste društvenih pokreta

U razmatranju karakteristika fenomena ekoloških pokreta najčešće se polazi od podele na stare (klasične) i nove društvene pokrete. Tipični primeri klasičnih društvenih pokreta su radnički pokret, pokret za prava žena i pacifistički pokret, dok se među nove svrstavaju neofeministički pokret, novi mirovni pokret, alter / antiglobalistički pokret, pokret za socijalnu pravdu i ekološki pokret.

Stari (klasični) društveni pokreti su se, kao distinktivan socio-politički fenomen, prvi put javili na prostoru Engleske krajem 18. veka, da bi se tokom 19. veka proširili dalje po Evropi i Severnoj Americi. Od tog vremena pa sve do današnjih dana, građanski pokreti predstavljaju važne pokretače društvenih promena, čiji su inicijatori u ranijim epohama uglavnom bili vladari i oko njih okupljen uzak krug elite (Pavlović, 2006).

Nastanak klasičnih društvenih pokreta se obično dovodi u vezu sa dva fundamentalna procesa - razvojem nacionalne države i tržišta (Gidens, 1998). Jačanje nacionalne države, proces demokratizacije, razvoj civilnog društva i proširenje političkih, građanskih i ljudskih prava stvorili su početne uslove za aktiviranje potčinjenih društvenih grupa u borbi za obezbeđivanje osnovnih prava. S druge strane, razvoj saobraćaja i telekomunikacija, uspostavljanje komercijalnih veza između ljudi na udaljenim lokacijama i opismenjavanje stanovništva, stvorili su tehničke mogućnosti za

povezivanje i jasniju artikulaciju kolektivnih interesa velikih deprivilegovanih kategorija stanovništva (radnici, žene) (Markoff 1996:45; Tilly, 2004; Pavlović, 2006). Radnička klasa je bila centralni akter konflikata karakterističnih za industrijsko društvo, pre svega zbog brojnosti i važne ekonomske funkcije koju je obavljala. Pored toga, udruživanje pripadnika radničke klase olakšala je specifična fordistička organizacija rada, usled koje je mobilnost radnika bila ograničena, a priroda poslova koje su obavljali dovoljno bliska da omogući stvaranje jakog kolektivnog identiteta. Sličan društveni položaj i osećaj da dele zajedničku sudbinu, bili su moćna pokretačka snaga kolektivnog delanja pripadnika radničke klase (Lash & Urry, 1987). U ovom periodu se, takođe, razvijao feministički pokret, koji je odigrao važnu ulogu u skretanju pažnje javnosti na nezavidan položaj žena i doveo do prvih značajnijih poboljšanja u njihovom statusu.

Delovanje starih društvenih pokreta bilo je usmereno na sticanje prava i zaštitu posebnih interesa određenih društvenih klasa ili segmenata društva. Svoje aktivnosti su, pre svega, usmeravali ka nosiocima vlasti, stavljajući pred njih široku paletu zahteva čije ispunjavanje je trebalo da obezbedi bolje životne i radne uslove. Najčešće, oni su bili hijerarhijski i centralizovano organizovani (Doyle & McEachern, 2001; Pavlović, 2006).

Do slabljenja klasičnog radničkog pokreta došlo je sa postfordističkom fleksibilizacijom³ rada, koja je doprinela naglašavanju razlika u životnim i radnim uslovima radnika i time počela da slabi kolektivni identitet radničke klase (Hirsch, 1988). Pored toga, u razvijenim zemljama je postepeno došlo do pomeranja velikog dela privrednih aktivnosti iz sektora industrijske proizvodnje ka administraciji i uslužnim delatnostima. Visokokvalifikovani radnici u tercijernom sektoru su počeli da se izdvajaju u novu srednju klasu, koja je po mnogo čemu bila drugačija od tradicionalnih belih okovratnika. Pored toga, (rastuća) nezaposlenost, kao strukturalna karakteristika kapitalizma, koja u razvijenijim zemljama pogađa i do jedne petine radno sposobnog

³ Postfordističku fleksibilizaciju, između ostalog, karakteriše rad u manjim grupama, uvođenje automatizovane proizvodnje, decentralizacija proizvodnog procesa i raspoređivanje manjih fabričkih postrojenja na geografski udaljene lokacije.

stanovništva, dovela je do razvoja nekonvencionalnih biografija⁴ i čestih migracija, koje su uticale na to da se značajno izmene ustaljeni načini političkog i građanskog delanja. Pored navedenih, jedna od promena sa značajnim društvenim posledicama bio je masovan ulazak žena na tržište rada (Castells, 2000).

Promene u sferi rada i privatnog života doprinele su tome da klasne podele, nekada dominantan izvor sukoba, postanu sve nejasnije, ispresecane mnogobrojnim linijama razdvajanja i povezivanja (rod, rasa, građanski status, radni status itd.). Ove promene, podržane širenjem procesa demokratizacije, razvojem civilnog društva, proširivanjem građanskih i ljudskih prava, usvajanjem posmaterijalističkih vrednosnih obrazaca, stvorile su povoljno tle za razvoj novih društvenih pokreta.

Šezdesetih godina dvadesetog veka na sceni zapadnih društava pojavljuju se *novi društveni pokreti*. Njihovo jezgro čine pripadnici nove srednje klase - visoko obrazovani pojedinci zaposleni u uslužnom sektoru, stasali u posleratnom periodu ekonomskog prosperiteta i relativnog materijalnog blagostanja, zainteresovani za "postmaterijalističke" teme. Oni su, ujedno, i nosioci novih životnih stilova, koje odlikuje zauzimanje aktivnog stava prema društveno-političkim pitanjima i kritičko preispitivanje vladajućih diskursa. Novi konflikti se formiraju oko pitanja identiteta, kulture, životnih stilova i znanja. Prema Alenu Turenu, centralni konflikt u postindustrijskom društvu predstavlja borba oko kontrole nad proizvodnjom simbola, čiji su pokretač upravo novi društveni pokreti na čijem čelu se nalazi nova srednja klasa (Pavlović, 2006).

Baveći se specifičnostima novih društvenih pokreta i poredeći ih sa klasičnim, Piter Doerti (Doherty, 2002) je identifikovao njihove četiri osnovne karakteristike: kulturološki, a ne socio-ekonomski definisan kolektivni identitet; razgranate mreže, nasuprot hijerarhije i centralizacije karakteristične za stare pokrete; javni protest kombinovan sa specifičnim životnim stilovima (političko i kulturno delanje); kritički stav prema određenim elementima dominantnih kulturnih kodova i socijalno-političkih vrednosti, koji seže dalje od zahteva za političkim promenama. Želeći da izdvoje ono po čemu se novi društveni pokreti razlikuju od starih, drugi autori su insistirali na tome da su oni fluidno i fleksibilno organizovani, bez unapred fiksiranih identiteta, bez stabilnog

⁴ Uobičajene faze jedne životne biografije - završetak školovanja, zapošljavanje, formiranje porodice - više nemaju ustaljeni redosled i svaka faza je neizvesna. Radno mesto prestaje da bude izvor socijalne sigurnosti ili polazna osnova koja omogućava dugoročno planiranje.

članstva ili nepromenjive ideologije. Umesto toga, oni se konstituišu kroz neprestane debate, pregovaranja i interakcije unutar sebe i sa drugim akterima (Doyle and McEachern, 2001). Kao neke od karakteristika novih društvenih pokreta u literaturi se još izdvajaju i njihova okrenutost ka društvu i pojedincima (umesto ka političkim strukturama), izostanak univerzalnih zahteva i fokusiranost na određeno pitanje (*single issue movements*), insistiranje na nezavisnosti od zvaničnih institucija političkog sistema, korišćenje raznovrsnih inovativnih tehnika i repertoara⁵ delanja itd. (Pavlović, 2006).

Velike strukturalne promene koje su zahvatile gotovo čitav svet krajem 20. i početkom 21. veka, uticale su i na promene u teritorijalnom okviru delanja društvenih pokreta. Dok su stari društveni pokreti bili vezani za nacionalne okvire, novi pokreti, sa procesom ekonomske globalizacije, razvojem višestepene uprave i jačanjem uloge međunarodnih organizacija, uz paralelno slabljenje nacionalne države i napredak na polju telekomunikacija, postaju sve više globalni, kako po temama kojima se bave, tako i po načinu organizovanja i delovanja. Ipak, lokalna zajednica ostaje važan okvir građanskog aktivizma, iako sada blisko povezanog sa aktivnostima koje se odvijaju na globalnom planu („glokalizacija“) (Imig & Tarrow, 2001).

1.2.2. Nastanak, razvoj i varijeteti ekološkog pokreta na Zapadu⁶

Iako je tema ove doktorske disertacije fokusirana na nastanak i razvoj ekološkog pokreta u Srbiji, smatramo da je neophodno ukazati na osnovne faze razvoja modernog ekološkog pokreta na Zapadu, izvesne nacionalne specifičnosti, kao i na tendencije budućeg razvoja. To je važno učiniti iz nekoliko razloga. Pre svega, ekološki pokret se prvo javio u razvijenim zapadnim demokratijama, odakle su se njegove ideje i prakse širile i uticale na javljanje ovakvih pokreta u drugim delovima sveta. I danas pokreti iz

⁵ Pored klasičnih formi protesta i demonstracija, koriste se i različiti ulični performansi, kampanje, i druge akcije koje imaju za cilj da privuku pažnju medija i šire javnosti (Flam, 2001).

⁶ Pod Zapadom ovde mislimo na Severnu Ameriku i zemlje Zapadne, Severne i Južne Evrope. Hantington (2000), recimo, pod Zapadnom civilizacijom podrazumeva Severnu Ameriku, Kanadu, Australiju i Okeaniju, Zapadnu, Severnu, Centralnu i Južnu Evropu (izuzev Grčke, koju je svrstao u krug pravoslavnih zemalja). Dok su Kanada i Australija, svakako, relevantne zemlje kada je delovanje ekološkog pokreta u pitanju, njima se nećemo posebno baviti jer bi to predstavljalo preveliko udaljavanje od osnovne teme. S druge strane, zemlje Centralne Evrope razmatramo kao deo bivšeg socijalističkog bloka, jer nam je taj kontekst relevantniji za ispitivanje razvoja ekološkog pokreta u Srbiji.

zemalja centra bitno oblikuju globalnu ekološku scenu. Pored toga, na osnovu specifičnog iskustva razvoja društvenih pokreta na Zapadu, među kojima i ekoloških, nastali su ključni teorijski koncepti koji se primenjuju za tumačenje i razumevanje ovog fenomena širom sveta.

1.2.2.1. Preteče modernog ekološkog pokreta na Zapadu

Savremeni ekološki pokret vodi poreklo iz dve različite ekološke tradicije koje su se javile približno u isto vreme, tokom prve polovine 19. veka. Reč je, na jednoj strani, o zaštitarskom radu prirodnjačkih organizacija a, na drugoj, o aktivnostima sanitarnog pokreta, kao prvim organizovanim odgovorima građanskog društva na zapažene negativne posledice industrijskog razvoja (Rootes, 2006, 2008; Pavlović, 2006).

Nastanak i razvoj prvih konzervacionističkih organizacija i društava za zaštitu prirode na američkom i evropskom tlu bio je podstaknut značajnim napretkom koji je ostvaren na planu bioloških i ekoloških istraživanja⁷, ali i sve većom svešću ljudi o negativnim posledicama koje na prirodno okruženje ostavljaju procesi industrijalizacije i urbanizacije (Rootes, 2006, 2008; Pavlović, 2006). Idejne osnove rada ovih organizacija postavili su spisi Ralfa Valda Emersona i Henrija Dejvida Toroa, u kojima su isticane vrednosti netaknute prirode i njena važnosti za ljude, kao i shvatanja Džordža Perkinsa Marša, koji je, među prvima, skrenuo pažnju na negativne posledice ljudskih aktivnosti, koje prete da prouzrokuju dramatična i nepovratna oštećenja u prirodnom okruženju. U tom periodu, širom Amerike i razvijenijih evropskih zemalja, počinju da se formiraju brojna prirodnjačka udruženja, među kojima su najistaknutija bila *Sierra Club*, *Audubon Society*, *National Wildlife Federation*, *Ducks Unlimited*, kao i *Izaak Walton League* (u Americi) (Brulle, 2009); *Commons*, *Open Space and Foothpaths Preservation Society*, *Royal Society for the Protection of Birds*, *National Trust* i dr. (u Velikoj Britaniji) (Rootes, 2003b); ili, nešto kasnije osnovano *Dansko društvo za zaštitu prirodnih dobara* koje datira iz 1911. godine, i Finski *FANC*⁸ koga je

⁷ Istraživačke ekspedicije biologa i ekologa izvan evropskog i američkog kontinenta su sa sobom donele sasvim nove, egzotične biljne i životinjske vrste, koje su podigle interesovanje javnosti za istoriju prirode i njeno očuvanje.

⁸ The Finnish Association for Nature Conservation - Finsko udruženje za očuvanje prirode

1938. godine osnovala grupa profesora iz Helsinkija (Jorgen, 1990; Konttinen, 2011). Lidere ovih udruženja činili su, većinom, pripadnici gradske intelektualne elite koji su, relativno brzo, uspevali da se organizuju u grupe za pritisak i ostvare značajan uticaj na donosiocce odluka u svojim zemljama. Međutim, kako nisu ulagali napor da pridobiju širu podršku javnosti, njihove aktivnosti su nailazile na kritike i nezadovoljstvo među stanovništvom, što je, dobrim delom, uticalo na to da se ubrzo jave i samonikle inicijative lokalnog karaktera (Brulle, 2000; Rootes & Liam, 2009).

Drugi značajan podsticaj za razvoj ekološkog delanja javio se kao posledica izuzetno loših uslova života u gradskim sredinama. Prenaseljeni i znatno zagađeniji u odnosu na okolne ruralne oblasti, prvi industrijski gradovi su bili veoma nezdrava mesta za život. Ni ekonomski razvoj, ni porast nadnica početkom 19. veka, nisu bili dovoljni da radnicima i njihovim porodicama obezbede pristojne uslove za život, jer nisu bili praćeni razvojem neophodne infrastrukture (pre svega vodovodne i kanalizacione mreže). Javna higijena je tokom dužeg perioda bila na izuzetno niskom nivou, što je izazivalo masovne zaraze i druge probleme, ali i podstaklo lokalne stanovništvo i gradske vlasti da se organizuju i na sebe preuzmu posao unapređenja uslova za život (tzv. "sanitarni pokret"). Mereno dostignutim kvalitetom urbanog života i javnog zdravlja, u Britaniji je sanitarni pokret ostvario izuzetan uspeh. Pod njegovim uticajem, primera radi, došlo je do izgradnje kanalizacionih mreža, postavljanja ventilacionih sistema, grejanja i osvetljenja i uspostavljanja mehanizama organizovanog prikupljanja čvrstog otpada (McGranahan, 2007). Prve akcije ovog pokreta u SAD su, takođe, bile usmerene na raščišćavanje gradskih prostora, smanjivanje zagađenja, podsticanje razvoja komunalne infrastrukture. Kasnije su se aktivnosti usmerile na ulepšavanje gradova, uređivanje javnih prostora i izgradnju parkova. Početkom 20. veka, sanitarni pokret se povezao sa drugim inicijativama za unapređenje kvaliteta gradskog života, a njihov značaj se, između ostalog, može meriti drastičnim smanjenjem smrtnosti dece u Njujorku, sa 25% koliko je iznosila 1885. godine, na manje od 10%, trideset godina kasnije (Brulle, 2000).

Nasleđe ove dve različite ekološke tradicije primetno je i danas u aktivnostima ekoloških organizacija, koje se, grubo, mogu podeliti na "zelene" odnosno one biocentrično usmerene na zaštitu prirode i na one "braon", antropocentričnog fokusa na očuvanju zdravlja i ukupne dobrobiti ljudi.

1.2.2.2. Nastanak i razvoj modernog ekološkog pokreta na Zapadu

Uprkos relativno ranom javljanju protoekoloških inicijativa, uslovi za stvaranje savremenog ekološkog pokreta su se stekli tek šezdesetih godina 20. veka, prvo na tlu Severne Amerike, a ubrzo potom i u najrazvijenijim zemljama Evrope.

Godina 1962., kada je u Sjedinjenim Državama objavljena knjiga Rejčel Karson (Rachel Carson) *Tiho proleće (Silent Spring)*⁹, najčešće se uzima za početak razvoja modernog ekološkog pokreta. Ovo delo je bilo važno ne samo zato što je vrlo argumentovano ukazalo na izuzetno štetan uticaj pesticida i, uopšte, industrijske proizvodnje na životnu sredinu, već i zato što je sa velikom pažnjom bilo praćeno u medijima i podstaklo na razvoj ekološkog zakonodavstva¹⁰. Najšira javnost je tada, po prvi put, postala svesna opasnosti koju sa sobom nose nove tehnologije i na njima zasnovan industrijski razvoj. Ova knjiga je ubrzo preštampana u nizu evropskih zemalja, gde je ostvarila još veći uticaj nego u SAD (Rootes, 2008).

Prvi ekološki protesti sa političkom dimenzijom se javljaju u drugoj polovini šezdesetih godina 20. veka, kao deo širih kontrakulturnih inicijativa tog vremena. Ove proteste su predvodili mladi intelektualci i studenti, a svojstvena im je bila oštra kritika kapitalizma, konzumerizma i industrijskog zagađenja, uz zahteve za napuštanjem tradicionalne zaštitarske orijentacije u korist savremenog ekologizma. Niksonova administracija je značajno doprinela razvoju ekološkog pokreta u Sjedinjenim Američkim Državama, jer je podržala njegove aktivnosti, koje je smatrala manje opasnim od kritičkih inicijativa levičarskih grupa i pokreta protiv rata u Vijetnamu. Na prvoj proslavi Dana Zemlje, održanoj 22. aprila 1970. godine, učestvovalo je 20 miliona Amerikanaca, što je pokazalo da i najširi slojevi stanovništva podržavaju ekološke inicijative (Dryzek et al, 2002). Razvijenija ekološka svest, kao i nezadovoljstvo radom tradicionalnih zaštitarskih i konzervacionističkih udruženja, otvorili su prostor za osnivanje novih ekoloških organizacija, kao što su Prijatelji zemlje (Friends of the

⁹ Znatno pre Rejčel Karson, ekološki svesni mislioci kao što su Ralf Valdo Emerson (Ralph Waldo Emerson), Henri Dejvid Toro (Henry David Thoreau), Džon Mjuir (John Muir), osnivač Siera kluba, Aldo Leopold (Aldo Leopold), i dr. postavili su moralne i idejne osnove ekološkog pokreta, tvrdeći da živi svet ima intrinzične vrednosti i da zato treba da bude zaštićen od negativnih efekata industrijalizacije.

¹⁰ Velika javna debata koja je usledila po objavljivanju „Tihog proleća“, podstakla je na usvajanje restriktivnijih ekoloških zakona i na osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (Environmental Protection Agency), 1970. godine u SAD.

Earth) (1969), Savet za zaštitu prirodnih resursa (Natural Resources Defense Council (NRDC)) (1970) i Grinpis (Greenpeace) (1971). Ove organizacije su bile glavni inicijatori ekoloških kampanja i protesta u Americi tih godina, a i danas su izuzetno uticajne, sa mrežom podružnica širom SAD, Evrope i sveta (Dryzek et al, 2002). Nedugo po javljanju prvih ekoloških inicijativa u SAD, ekološki pokret počinje da se razvija i u Britaniji. Bio je predvođen intelektualnom omladinom iz gradskih sredina, i vrlo uticajan tokom 1970-ih godina, sve do dolaska Margaret Tačer na vlast (Dryzek et al, 2002). Nastanak ekološkog pokreta u Francuskoj, ranih 1970-ih, najčešće se dovodi u vezu sa studentskim protestima iz '68 godine. Iako studenti nisu direktno koristili ekološku retoriku, duh tih godina je podsticajno delovao na nastanak važnih ekoloških organizacija, kao što je, recimo, *Survivre et Vivre* (Preživi i živi), osnovane 1970. godine. Direktna veza između studentskog pokreta 1968. i modernog ekološkog pokreta u Francuskoj može se pronaći u istaknutim ličnostima studentskih protesta, poput Brisa Lalonda (Brice Lalonde) i Danijela Kon-Bendita (Daniel Cohn-Bendit)¹¹ (Rootes, 2008). Tih godina se i u drugim razvijenim zapadnim i severnim zemljama Evrope javljaju prve klice ekoloških pokreta. Tokom narednih decenija, ekološki pokret nastavlja da raste i jača – kako po broju članova, organizacija i udruženja koja ga sačinjavaju, tako i po uticaju koji ostvaruje na državne politike, obrazovni sistem i aktivnosti civilnog društva.

Jačanje međunarodnih inicijativa za rešavanje ekoloških problema podstaklo je političke lidere da 1972. godine u Štokholmu organizuju konferenciju Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini. Na ovoj konferenciji, ne samo što je priznat značaj globalnih ekoloških pitanja, nego je i ekološki pokret stekao puni legitimitet. Tom prilikom je istaknuta potreba za uspostavljanjem odgovarajućeg zakonskog okvira na nacionalnom i međunarodnom planu, dok je nevladinim ekološkim organizacijama pružena mogućnost da se povežu i organizuju oko zajedničkih ciljeva. Posle Štokholma dolazi do nastanka velikog broja novih ekoloških nevladinih organizacija (ENVO) kao i do porasta broja njihovih članova (Dalton, 1994).

¹¹ Bris Lalond je bio vođe Francuske nacionalne unije studenata (Sorbona, 1968) i jedan od osnivača Prijatelja Zemlje (Les Amis de la Terre), francuskog ogranka Friends of the Earth. Druga ličnost koja svojom biografijom dovodi u vezu ova dva pokreta je Danijel Kon-Bendit, ključna figura protesta studentskog kampa u Nanteru, koji je bio uključen u niz ekoloških akcija u Nemačkoj, a kasnije bio i predstavnik zelenih u Evropskom parlamentu (Rootes, 2008).

Iako su vlade većine razvijenih zemalja odmah po okončanju Konferencije, pristupile donošenju pro-ekoloških zakona i drugih propisa, naftna kriza 1973. i ekonomska recesija koja je usledila, uticale su na to da se rešavanje ekoloških problema spusti na lestvici prioriteta¹², a da u prvi plan izbije pitanje energetske sigurnosti (Dalton, 1994; Rootes & Liam, 2009). Novonastala situacija je izazvala nezadovoljstvo jednog dela javnosti u ovim zemljama, što je istovremeno podstaklo aktivnosti ekoloških pokreta i formiranje stranaka zelenih.

Niz industrijskih katastrofa koje su se dogodile krajem sedamdesetih i tokom osamdesetih godina 20. veka, među kojima su najozbiljnije bile one u Bopalu (Indija) i Černobilju (Sovjetski Savez), dodatno su afirmisale proekološko delanje i podstakle na proteste širom sveta. Aktivisti na Zapadu su konceptualizovali ove nesreće u kategorijama ekološke nepravde i rizika po zdravlje ljudi, pojačavajući na taj način građansko nezadovoljstvo i pritisak na političare da se pozabave ekološkim problemima ukoliko žele da budu reizabrani u narednom izbornom ciklusu (Dalton, 1994). Značajan podsticaj razvoju ekološkog pokreta u Americi dale su ekološke katastrofe, poput izlivanja velike količine nafte u Santa Barbari. Nuklearni akcident na ostrvu Tri Milje u Pensilvaniji, marta 1979. godine je izazvao masovne proteste širom SAD, koji su doveli do odustajanja od planova izgradnje 40 nuklearnih elektrana i zatvaranja 20 postrojenja (Rootes & Liam, 2009). Antinuklearne demonstracije u Alzasu (Francuska) 1971. godine, označile su početak dekade mobilizacije protiv upotrebe ove vrste energije u Evropi (Rootes, 2008). Antinuklearni pokret je organizovao više protesta u Francuskoj nego u bilo kojoj drugoj zemlji (McCauley & Muentel, 2007; McCauley, 2008). Početkom 1980-ih godina, antinuklearni protesti su bili posebno snažni u Nemačkoj. Dostigli su vrhunac 1983. godine kada su ekološke, mirovne i ženske grupe organizovale preko 9000 protesta, posle kojih je postignuto stavljanje moratorijuma na izgradnju nuklearnih postrojenja (Brand, 2002).

¹² Ipak, od tog vremena, uprkos jačini ekološkog pokreta, u SAD su ekološke teme zapale u drugi plan. Jedan od indikativnih primera marginalizacije ekologije u odnosu na ekonomske prioritete u SAD je povlačenje Džordža Buša iz Kjoto protokola 2001. godine. Zapostavljanje ekoloških pitanja se ponovo moglo osetiti i u periodu nastupanja Svetske ekonomske krize koja je Ameriku pogodila u leto 2007. godine (Dryzek et al, 2002; Rootes & Liam, 2009).

Tokom 1980-ih, prvo u Americi¹³, a potom i u drugim razvijenim zemljama, javlja se i pokret za ekološku pravdu, koji je skrenuo pažnju na veću izloženost siromašnih i pripadnika pojedinih etničkih grupa štetnom uticaju toksičnog otpada i teške industrije, najčešće smeštene u četvrtima u kojima živi ovo deprivilegovano stanovništvo. Ovaj ogranak ekološkog pokreta je nastavio da se razvija i tokom 1990-ih godina, povezujući se sa širim pokretom za zaštitu ljudskih prava (Rootes & Liam, 2009).

Kao što se može videti, u toku pola veka postojanja, savremeni ekološki pokret se uglavnom neometano razvijao i bio aktivan na javnoj sceni zapadnih društava, utičući na formulisanje ekološke politike i pratećeg zakonodavstva. Nalazi većeg broja istraživanja pokazuju da su, na početku 21. veka, ekološki pokreti u razvijenim evropskim zemljama i Americi, i dalje veoma snažni. O jačini pokreta govori, recimo, podatak da ekološke organizacije u Britaniji broje više od pet miliona članova i simpatizera (Rootes, 2003b), dok u Sjedinjenim Američkim Državama pokret sačinjava više od 6,500 nacionalnih i 20,000 lokalnih ekoloških organizacija, čiji se ukupan broj članova kreće između 20 i 30 miliona (Brulle, 2009: 211). Aktivnosti ekološkog pokreta u Francuskoj su danas koncentrisane oko četiri¹⁴ velike organizacije, među kojima se posebno ističe *France Nature Environnement* (FNE) sa preko 3000 lokalnih udruženja. Druga važna organizacija je francuski ogranak *WWF* sa preko 100,000 članova (McCauley & Muentel, 2007:5).

¹³ Burnu reakciju najšire javnosti SAD, izazvalo je i saznanje stanovnika Kanala Ljubavi, u blizini Nijagarinih vodopada, da je uzrok njihovih dugogodišnjih zdravstvenih problema to što su im domovi izgrađeni na mestu koje je prethodno služilo za odlaganje preko 20,000 tona toksičnog industrijskog otpada. Ovo otkriće i prateći protesti lokalnog stanovništva tokom 1978. godine, privukli su značajnu medijsku pažnju, što je dovelo do izmeštanja preko 1000 pogođenih porodica i pokretanje ogromnog programa čišćenja odlagališta opasnog otpada širom zemlje. Godine 1992., Agencija za zaštitu životne sredine (*Environmental Protection Agency*) je osnovala Kancelariju za ekološku pravdu, što se smatra jednim od većih uspeha ovog pokreta (Rootes & Liam, 2009).

¹⁴ Aktivan je i *Greenpeace-France*, organizacija koja od sredine 1990-ih godina do danas zabeležila značajan rast. Tu su i decentralizovano organizovani *Les Amis de la Terre*, sa mrežom od 34 lokalne i regionalne asocijacije, ali sa relativno malom bazom članstva (oko 1000) (McCauley & Muentel, 2007:5).

1.2.2.3. Najnovije tendencije u razvoju ekoloških pokreta na Zapadu

Moderni ekološki pokreti, koji su nastajali u kontekstu nacionalne države¹⁵, u 21. veku se nalaze pred izazovima promena koje sa sobom donosi proces globalizacije. Iako nacionalna država ostaje i dalje značajan politički činilac, primetno je pomeranje moći ka regionalnom i lokalnom, s jedne, i nadnacionalnom nivou, s druge strane. Naime, uticaj međunarodnih institucija, kao što su Svetska banka, Međunarodni monetarni fond, Svetska trgovinska organizacija, Evropska unija, NAFTA i dr., je izuzetno veliki. Uporedo s njim, raste i uticaj nadnacionalnih vojnih struktura i multinacionalnih korporacija, što uz proces globalizacije ekonomskih sistema i rast ekonomske međuzavisnosti, napredak na polju telekomunikacija i stvaranje međunarodnih organizacija, kojima se pokreti mogu obratiti, podstiče transnacionalizaciju delanja društvenih pokreta (Passy, 2009).

Nalazi većeg broja istraživanja pokazuju da pod uticajem procesa globalizacije¹⁶ dolazi do transnacionalizacije aktivnosti¹⁷ pokreta, ali isto tako skreću pažnju da na

¹⁵ Baveći se nastankom društvenih pokreta, Čarls Tili (1986, 1995) je ukazao na način na koji je razvoj nacionalne države uticao na transformisanje protestnog delovanja. Inicijative su u početku bile lokalnog karaktera i usmerene ka lokalnim nosiocima vlasti. Sa razvojem nacionalne države došlo je do "nacionalizacije" protesta, odnosno nastajanja nacionalnih društvenih pokreta.

¹⁶ Jednu od posledica globalizacije predstavlja i razvoj ekološkog aktivizma u zemljama u razvoju. Iako ovde nema mesta za detaljniji prikaz, jer bi to predstavljalo značajno udaljavanje od osnovne teme rada, smatramo da je važno ukazati na opšta svojstva ekološkog delanja u ovim zemljama, kako bi se dobila zaokružena predstava o ekološkom aktivizmu u svetu. U većem delu nerazvijenog sveta, kolonizacija je bila početna tačka ekstremnog ugrožavanja prirodne sredine. Kasnije se ekološka degradacija nastavila uplitanjem u lance ekonomske zavisnosti karakteristične za zemlje periferije, kao i transferom najštetnijih tehnologija i toksičnog otpada u ove delove sveta. Ipak, pod uticajem procesa demokratizacije, uspostavljanjem mehanizama prekogranične saradnje i porasta svesti o globalnim posledicama naizgled lokalnih problema, organizacije iz bogatijih zemalja su počele da pomažu ekološkim inicijativama u zemljama u razvoju. Pod njihovim uticajem dolazi do rasta ekološke svesti i intenziviranja rada ekoloških organizacija u ovim zemljama (Doyle and McEachern, 2001; Steinberg, 2005). Aktivnosti ekoloških pokreta u zemljama u razvoju nisu inspirisane striktno ekološkim, već širim socijalnim zahtevima (poštovanje ljudskih i građanskih prava, smanjenje siromaštva i nezaposlenosti, povećanje bezbednosti) (Hayness, 2002). Ekološke grupe su najbrojnije u Latinskoj Americi i Aziji, nešto manje ih ima u subsaharskoj Africi, dok su znatno ređe na Bliskom Istoku. Uglavnom su locirane u ruralnim sredinama, a većinu njihovog članstva čine siromašni, mladi i žene. Iako, u najvećem broju slučajeva, nisu ostvarile veće uspehe, njihovo zalaganje je doprinelo tome da se ekološka pitanja uvrste na politički dnevni red u mnogim zemljama trećeg sveta (Hayness, 2008).

važnosti ne gube ni aktivnosti koje se odvijaju unutar nacionalnih okvira¹⁸. Drugim rečima, iako je primetan razvoj *transnacionalnog aktivizma*¹⁹, prema mišljenju većine autora on je i dalje fragmentaran i po obimu značajno zaostaje²⁰ za aktivnostima koje se odvijaju u nacionalnim okvirima (Imig & Tarrow, 2001; Della Porta & Tarrow, 2005; Kriesi et. al, 2007; Della Porta & Ciani, 2009). Zapravo, pokreti najčešće primenjuju strategiju koju je Robert Putnam nazvao "*igrom na dva nivoa*" (nacionalnom i međunarodnom) (Putnam, 1998). U praksi to znači da se pokreti, i dalje, prvo obraćaju svojim vladama ali i da, ukoliko to ne dovode do željenih rezultata, zahteve upućuju i nadnacionalnim institucijama. Pokreti koji delaju u nedemokratskim sredinama²¹, najčešće su ti koji svoje nezovoljstvo iskazuju pred međunarodnim telima (Keck & Sikkink, 1995; Putnam, 1998; Passy, 2009).

Kada je u pitanju razvoj nadnacionalnih sistema, u ovom kontekstu je posebno interesantan uticaj procesa *evropeizacije*, kojim se redefinišu strukture političkih mogućnosti u čijim okvirima su, do skoro, delovali evropski pokreti. Promene su najvidljivije u transferu jednog dela nacionalnog političkog autoriteta ka institucijama EU, odnosno razvoja sistema višestepene uprave u okviru koga se moć deli između evropskih i nacionalnih institucija (Imig & Tarrow, 2001; Dunkerley & Fudge, 2004; Marks & McAdam, 2009). Izazov pred kojim se danas nalaze ekološki pokreti u Evropi predstavlja stvaranje organizacione strukture, repertoara delanja i strategija neophodnih da bi se odgovorilo na zahteve koje nameće uspostavljanje ovakvog sistema upravljanja. Međutim, podaci većeg broja istraživanja pokazuju da nacionalne grupe i organizacije, za sada, još uvek u punoj meri ne koriste mogućnosti koje otvara evropski nivo odlučivanja (Imig & Tarrow, 2001; Grossman, 2004; Rootes, 2004; McCauley&

¹⁷ Pojedini autori te procese kvalifikuju kao internacionalizaciju pokreta (u smislu povezivanja nacionalnih pokreta iz različitih zemalja) koji, po njihovom mišljenju, još uvek nisu u punoj meri postali globalni odnosno transnacionalni (Lahusen, 2009).

¹⁸ Aktuelne su debata o relativnom značaju globalnog, naspram nacionalnog okvira (struktura i institucija) u trasiranju daljeg razvoja društvenih pokreta (Imig & Tarrow, 2001; Laxer & Helperin, 2003; Della Porta et al, 2009).

¹⁹ Pod transnacionalnim aktivizmom se podrazumeva delovanje organizacija izvan granica matične zemlje.

²⁰ Jednim delom, svakako, stepen transnacionalizacije će zavisiti i od same prirode pokreta, i očekivano će biti veći kod onih koji se bave globalnim temama kao što su životna sredina ili mir.

²¹ Autori ovu strategiju nazivaju "bumerang efektom", pod kojim podrazumevaju mogućnosti koja se otvaraju pokretima koji deluju u nedemokratskim sredinama da se, u saradnji sa međunarodnim institucijama, izbore protiv domaćih političkih moćnika (Keck & Sikkink, 1995).

Muentel, 2007; Marks & McAdam, 2009). Usporedno istraživanje uticaja procesa evropeizacije na ekološke pokrete u Francuskoj i Rusiji je, recimo, pokazalo da uprkos različitim pozicijama²² koje ekološke organizacije u ove dve zemlje imaju u odnosu na institucije Evropske unije, uticaj EU na ekološki pokret u obe zemlje je relativno sličan: i u jednoj i u drugoj, interakcija sa institucijama EU je rezultovala pružanjem finansijske podrške ekološkim grupama, ali bez značajnijih promena u strukturi političkih mogućnosti (McCauley & Muentel, 2007).

Uprkos prilivu finansijskih sredstava i pružanju novih političkih mogućnosti, istraživanja ukazuju i na to da su se društveni pokreti manje „evropeizovali“ u poređenju sa drugim institucijama (Rootes, 2004). Istraživanje koje su sprovedi Imig i Tarou je pokazalo da je svega 5% protesta koje su organizovali društveni pokreti nastalo kao odgovor na institucije i politike EU, dok se ostalih 95% odnosilo na regionalna i nacionalna pitanja (Imig & Tarrow, 2001:34-5). Marks i Mekadam (2009) skreću pažnju na to da su aktivnosti društvenih pokreta na sceni EU znatno slabije u odnosu na delanje u nacionalnim okvirima i sa značajno drugačijim repertoarom akcije. Kao glavni razlog se navodi specifičan način donošenja odluka u okvirima Unije u odnosu na koji organizovanje masovnih protesta ne predstavlja odgovarajuću strategiju. Iako su otvorene prema informacijama o specifičnim lokalnim problemima, koje dolaze mahom od strane samoniklih pokreta, evropske institucije ne afirmišu proteste i slične oblike delanja, već podstiču institucionalne konsultacije, lobiranje, pregovaranje, učešće na konferencijama, savetovanjima, participaciju kroz međunarodne mreže organizacija civilnog društva i sl. Pored toga, i same organizacije odustaju od organizovanja masovnih protesta u Briselu ili Strazburu, jer se to pokazuje kao suviše skupa, vremenski i organizaciono zahtevna aktivnost, već se odlučuju da tamo osnuju svoje kancelarije i na taj način imaju predstavnike u centrima odlučivanja na evropskom nivou (Marks & McAdam, 2009).

Proces globalizacije dovodi i do konvergencije aktivnosti ekoloških pokreta iz različitih delova sveta. Pojedini autori su skloni tome da postojeću situaciju okarakterišu

²² Ove dve zemlje su odabrane usled sličnosti koje imaju u pogledu isključivanja nedržavnih aktera iz procesa formulisanja nacionalnih politika i različitog okvira odnosa sa Evropskom unijom. Dok su odnosi francuskih ekoloških grupa i donosilaca odluka na nivou EU posredovani kompleksim okvirom evropskog ekološkog zakonodavstva, ruske ekološke grupe zavise samo od *ad hoc* unilateralnih ili bilateralnih sporazuma o saradnji sa evropskim državama i nevladinim organizacijama (McCauley & Muentel, 2007).

kao stvaranje *globalnog društva pokreta* (Mayer & Tarrow, 1998). Rastuća globalna ekonomska i politička integracija stvara slične institucionalne aranžmane, zajedničke probleme (zagađenje, nezaposlenost i sl.), kao i zajedničke "neprijatelje" (transnacionalne korporacije, međunarodne institucije), što omogućava lakšu razmenu i primenu iskustava aktivista iz različitih zemalja. To, dalje, vodi javljanju sličnosti u idejnim osnovama, postavljenim ciljevima, repertoarima i strategijama delanja, načinima mobilizacije i organizovanja, između ekoloških pokreta koji su aktivni u različitim sredinama (Snow & Benford, 2009).

Globalna povezanost i najsavremenija tehnologija pružaju mogućnosti za brzu razmenu novih ideja. U ovakvim okolnostima posebno važnu ulogu dobijaju tzv. "epistemičke zajednice"²³ koje kreiraju jedinstvenu idejnu podlogu za aktivnosti i razvoj *globalnog identiteta ekološkog pokreta* (Haas, 1992; Della Porta & Kriesi, 2009; Smith & Fetner, 2010). Danas dominantni okvir odnošenja prema životnoj sredini predstavlja liberalni ekologizam, koji je prihvaćen kako od strane nacionalnih i međunarodnih institucija, tako i od *mainstream* ekoloških organizacija. Usvajanje „liberalnog ekologizma“ u formi koncepta održivog razvoja, do koga je došlo na Svetskom samitu u Rijuu 1992. godine, smatra se jednim od najvećih zaokreta u globalnoj ekološkoj politici (Bernstein, 2002). Tada je napušten komandno-kontrolni pristup, usvojen dve decenije ranije, na Konferenciji UN održanoj u Štokholmu 1972. godine, kojim se životna sredina jače štitila od tržišnih sila (Bernstein, 2000). Liberalni ekologizam se zasniva na pretpostavci da ne postoji nesaglasnost između liberalizacije nacionalnih i globalne ekonomije, zaštite životne sredine na međunarodnom planu i održivog ekonomskog razvoja. Naprotiv, ističe se da se ovi ciljevi međusobno podržavaju (Bernstein, 2002: 4). Ekološka modernizacija²⁴ se smatra osnovnim mehanizmom ostvarivanja održivog razvoja i rešavanja ekoloških problema (Mol, 2002).

²³ Pod ovim pojmom Haas podrazumeva „*mreže profesionalaca sa prepoznatom ekspertizom u određenom domenu*“ (Haas, 1992:3). Ovi profesionalci se, kada je u pitanju zaštita životne sredine, najčešće regrutuju iz redova prirodnjaka (ekologa, biologa, inženjera zaštite životne sredine isl.), mada su brojni i stručnjaci iz oblasti društvenih nauka (pravnici, sociolozi, politikolozi i dr.). Oni dele zajedničke vrednosti, normativna uverenja o uzrocima i posledicama određenih pojava, uobičajenim načinima realizacije mera javne politike i tehničkim načinima rešavanja ekoloških problema (Haas, 1992).

²⁴ Pod ekološkom modernizacijom se podrazumeva kombinovani tehnološki razvoj, ekološki menadžment i uprava koji se zasnivaju na principima ekonomskog razvoja i ekološke racionalnosti (Mol, 2002).

Već od 1980-ih godina, u zapadnim demokratijama dolazi do političke "normalizacije" društvenih pokreta, odnosno njihovog formalnog uključivanja u kompleksne sisteme odlučivanja. Aktivnosti pokreta su se od uličnih akcija, protesta i kampanja najvećim delom premestile u institucije, gde su ih zamenile serije pregovora, zastupanja i lobiranja. Naglasak se, u tom smislu, sve više stavlja na saradnju, umesto suprotstavljanja državnim akterima i međunarodnim organizacijama, a zahtevi se deradikalizuju (Della Porta & Kriesi, 2009). Međutim, ni strategije direktne akcije nisu u potpunosti postale stvar prošlosti.

Istraživači primećuju da političku "normalizaciju" ekološkog pokreta prati i sve veća *institucionalizacija*²⁵ i *profesionalizacija* delanja (Brand, 2002; Van der Heijden, 1997; Meyer & Tarrow, 1998). Jednim delom, institucionalizacija i profesionalizacija su posledice unutrašnje logike razvoja. Naime, usled rasta obima i broja poslova, usložnjavanja zakonodavstva, potrebe uspostavljanja odnosa sa raznovrsnim akterima, upotrebe ekspertskog znanja, profesionalizacija i institucionalizacija rada organizacija civilnog društva postaje neophodnost (Rootes, 2003a; Van der Heijden, 2006).

Kritički promatrajući savremeni razvoj ekološkog pokreta, jedna grupa autora govori o njegovom nestanku. U provokativnom eseju „The Death of Environmentalism - Global Warming Politics in a Post-Environmental World“, Šellenberger (Shellenberger) i Northaus (Nordhaus) (2004) tvrde da je došlo do smrti ekološkog pokreta, koji se zadovoljio sitnim, kozmetičkim promenama, nemoćan da bitnije utiče na snažne društvene institucije koje sistematski uništavaju životnu sredinu. Ono što se danas naziva ekološkim pokretom zapravo je samo još jedan od aktera dominantnog političkog sistema koji svojim aktivnostima doprinosi produbljivanju ekološke krize.

Mada se teško može sporiti da, u organizacionom pogledu, u ekološkom pokretu dominiraju profesionalizovane i formalizovane organizacije, sa hijerarhijskom i birokratskom strukturom, zaposlenim osobljem i relativno lakim pristupom donosiocima odluka, ovakve i slične kritike zanemaruju činjenicu da su na Zapadu i dalje žive inicijative koje dolaze „odozdo“, iz svakodnevice običnih ljudi, suočenih sa ekološkim rizicima. Iako su samonikle organizacije više fokusirane na lokalne probleme, a profesionalne na oblikovanje javne politike, između njih postoji

²⁵ Institucionalizacija predstavlja proces rutinizacije konflikta i uklapanja aktera društvenih pokreta u konvencionalne i legitimizovane kanale delanja. To umanjuje radikalnost zahteva i vodi približavanju nosiocima političkih funkcija (Mayer & Tarrow, 1998: 19).

komplementarnost i funkcionalna povezanost. Profesionalne organizacije obezbeđuje stabilnost pokretu i kontinuitet u radu, dok lokalne inicijative, koje brzo reaguju na nove ekološke probleme, čine pokret vitalnim (Carmin, 1999:120-1). Ovakve inicijative ne dozvoljavaju pokretu da okošta i postane neprijemčiv za probleme sa kojima se neposredno susreće ugrožena populacija. Drugim rečima, ekološki pokret na Zapadu je veoma diverzifikovan, kako po temama kojima se bavi i nivoima na kojima realizuje aktivnosti (od lokalnog do globalnog), tako i po organizacionoj strukturi i zahtevima koje postavlja pred kreatore državnih politika (Carmin, 1999; Rootes, 2003a).

Uprkos intenzivnim konvergencijskim procesima, izvesne razlike između nacionalnih ekoloških pokreta na Zapadu su i dalje prisutne, ponajviše usled opstajanja drugačijeg odnosa države prema civilnom društvu i pokretima (Kichelt, 1986; Rucht 2003; Dryzek et. al. 2002: 20–55; Salle et al, 2006). Kao primer inkluzivnog tipa odnosa, često se navodi Norveška, u kojoj postoji duga tradicija bliske saradnje između ekoloških organizacija i države (Selle et al, 2006; Konttinen, 2011). U Velikoj Britaniji, otvorenost državnih institucija prema inicijativama ekoloških organizacija (izuzev u periodu tačerizma) je omogućila da ekološki pokret bude jak, sa masovnom podrškom i umerenom agendom delovanja (Rootes, 2003b, 2009; Doherty, Plows, Wall, 2007). Za SAD je, takođe, karakteristično masovno učešće građana u ekološkim organizacijama i otvorenost državnih struktura, mada ekološke teme ostaju u drugom planu u odnosu na visoko pozicionirane ekonomske prioritete (Carmin, 1999).

Nasuprot tome, u Francuskoj se ekološke organizacije, uglavnom, nalaze izvan procesa donošenja odluka koje se tiču životne sredine, što ukazuje na opstajanje tradicionalnog modela odnosa državnih i nedržavnih aktera, koji odlikuje isključivanje, nepoverenje, nizak nivo reprezentativnosti i fragmentacija interesnih grupa. Kao posledica ovakvog stava državnih struktura, ekološke grupe se relativno često odlučuju na proteste i radikalne istupe (McCauley & Muentel, 2007; McCauley & Guido, 2007). Specifičnost iskustva Nemačke se ogleda u vrlo isključivoj saradnji države sa posebno odabranim organizacijama civilnog društva (tzv. legalni korporatizam). Druge organizacije, koje se nalaze izvan tog uskog kruga, imaju velikih poteškoća da dođu do neophodnih informacija ili da se uključe u proces donošenja odluka. Kao posledica ovakvog ekskluzivističkog stava države, ekološki pokret u ovoj zemlji je zadržao nezavisnost u odnosu na državne institucije, opozicioni je po karakteru, sa naglašenim

participativnim i antiinstitucionalnim vrednostima (Rucht & Roose, 2001, 2002; Brand, 2002; Nadić, 2007).

Na kraju, pomenimo i jug Evrope, za koji se u literaturi često tvrdi da pati od tzv. *mediteranskog sindroma* (La Spina & Sciortino, 1993). U oblasti zaštite životne sredine, to znači zaostajanje u odnosu na severnije delove Evrope, kako u smislu razvijenosti ekološke politike, tako i u pogledu jačine ekološkog pokreta. Relativna slabost južnjačkog ekološkog pokreta se obično dovodi u vezu sa nasleđem diktatorskih režima (patronaža, klijentizam), zakasnelom demokratskom konsolidacijom, nerazvijenom tradicijom građanskog udruživanja i relativnom ekonomskom nerazvijenosti usled koje se kao prioritet postavlja ubrzani privredni rast (La Spina & Sciortino, 1993; Kousis, 2002; Kousis et al, 2008).

1.2.3. Specifičnosti nastanka i razvoja ekoloških pokreta u Centralnoj i Istočnoj Evropi

Dok su, na Zapadu, ekološka pitanja postepeno postajala sastavni deo političke svakodnevice, uz paralelnu transformaciju privrede u pravcu razvoja uslužnih delatnosti i premeštanje industrijske proizvodnje u zemlje u razvoju, socijalističke zemlje su pokušavale da se izbore sa nagomilanim ekonomskim problemima tako što su do maksimuma iskorišćavale prirodne resurse i već dotrajalu tehnologiju. Pored toga, one svoju privredu nisu usmeravale u pravcu razvoja tercijarnog i viših sektora pa je poslednje godine postojanja ovog sistema obeležila ne samo teška politička i ekonomska situacija, već i ekološka kriza velikih razmera²⁶ (Pavlinek & Pickles, 2000, 2004).

Pored vidljivog uništavanja životne sredine, poverenje građana u sposobnost režima da upravlja dotrajalom tehnologijom i spreči zagađenje dodatno je poljuljala nuklearna katastrofa u Černobilju. Poseban revolt stanovništva je izazvalo to što su vlasti pokušale da prikriju da se nesreća dogodila. Masovno nezadovoljstvo i

²⁶ U nekadašnjem SSSR-u čak 16% celokupne teritorije proglašeno je ekološki uništenim i rizičnim po zdravlje ljudi (Manning, 1998; Pavlinek & Pickles, 2000). Krajem 80-ih godina 20. veka, velike oblasti Centralne i Istočne Evrope su imale ozbiljne probleme sa zagađenjem vazduha. Situacija je bila najalarmantnija u Istočnoj Nemačkoj, severnoj Češkoj i delu Poljske - tzv. „crni trougao“, u kome se teška industrija oslanjala na mrki ugalj i lignit što je za posledicu imalo visoke koncentracije pepela i sumpora u vazduhu. Pored zagađenja vazduha, narušen kvalitet vode je bio drugi veliki problem, posebno izražen u Poljskoj, Mađarskoj, Bugarskoj i Makedoniji (Pavlinek & Pickles, 2004).

zabrinutost, pojačane učestalim industrijskim nezgodama širom Istočne Evrope, doprineli su mobilizaciji ekoloških aktivista u protestima koji su pomogli urušavanje socijalističkog sistema (Jancar-Webster, 1998; Manning, 1998; Pavlinek & Pickles, 2000; Fagan & Jehlicka, 2003; Fagan, 2004, 2006a; Ellison, 2006).

Prema Pikvansu (Pickvance, 1998), mogu se izdvojiti tri faze²⁷ razvoja ekološkog aktivizma u Istočnoj Evropi: 1. *period nastanka*, koji su karakterisale sporadične aktivnosti ekoloških grupa, brzo zaustavljane režimskom represijom; 2. *faza naglog uspona*, do koga je došlo u periodu neposredno pred urušavanje socijalističkog poretka; i 3. *period opadanja*, praćen izbornim neuspehom zelenih partija na prvim višestranačkim izborima. U razmatranju razvoja ekološkog delovanja u ovom delu Evrope, Pikvansovom modelu ćemo dodati i četvrtu fazu, koja započinje u drugoj polovini 1990-ih, a odlikuje je snažan *uticaj procesa evrointegracija* na formiranje karaktera ekološkog pokreta (Fagan, 2004). Razmotrimo ove faze malo detaljnije:

1. U zemljama Istočne i Centralne Evrope, tokom socijalističkog perioda, vladajući režim je zabranjivao stvaranje struktura paralelnih državnim, te i uprkos postojanju zakona i institucija koje su se bavile zaštitom i očuvanjem prirodne sredine, ekološke inicijative nisu imale mogućnost da se kristalizuju u obliku ekološkog pokreta, kao što je to bio slučaj na Zapadu. Rad na zaštiti okruženja je bilo tolerisan samo u okvirima državnih ekoloških instituta²⁸, koji su se bavili naučnim (prirodnjačkim) radom, ili u okrilju planinarskih, izviđačkih i sličnih rekreativnih društava²⁹. Rad

²⁷ Slično tome, Sare i Jehlička (Sarre & Jehlicka, 2007) govore o četveroetapnoj evoluciji ekološkog pokreta u Čehoslovačkoj od 1948. do današnjih dana – diskretan rast do kraja 60-ih, procvat tokom 70-ih, nagli rast i dobijanje na značaju tokom promena 80-ih, posle čega je usledilo opadanje tokom 90-ih. Kada je reč o češkom ekološkom pokretu, neki autori kontinuitet vide još od XIX veka, kada su počela da delaju prva prirodnjačka udruženja i tzv. „dekorativni klubovi“ sa ciljem konzerviranja i zaštite prirodnih lepota. Takva praksa je samo nastavljena u socijalističkom periodu, kada je krajem 50-ih godina 20. veka pod državnim pokroviteljstvom osnovan čitav niz ekoloških organizacija (Fagan, 2004). Barbara Selarijus (Cellarius, 1998) primećuje da kontinuitet ekološkog pokreta u Bugarskoj postoji još od Bugarskog društva za istraživanje prirode iz 19. veka, preko botaničarskih, geografskih i šumarskih udruženja koja su se formirala početkom 20. veka, Unije za zaštitu bugarske prirode osnovane 1920-ih i državnih ekoloških organizacija u doba socijalizma, pa sve do Ekoglasnosti koja je na javnu scenu stupila 1989. godine.

²⁸ Čehoslovački državni institut za zaštitu spomenika i očuvanje prirode je tipičnih primer ovakvih organizacija.

²⁹ Primeri takvih organizacija su Tis, Brontosaurus i Češka unija za zaštitu prirode (u Češkoj), Arka u Istočnoj Nemačkoj, Pokret Gorana i Jugoslovenski savet za zaštitu i unapređenje čovekove okoline (u Jugoslaviji) itd. Tis (Tisa) je bila prva organizacija za očuvanje prirodnih staništa koja je osnovana u Čehoslovačkoj (još 1958. godine). Ona je bila jedina organizacija tog tipa u Češkoj sve do 1974., kada je oformljena nekolicina novih udruženja. Najveći deo njenih članova su činila deca i mladi, a aktivnosti su

naučno-istraživačkih instituta se sastojao u merenju i prikupljanju podataka o stanju prirodnih resursa i stepenu zagađenja, i bio je lišen širih političkih implikacija. U sklopu raznovrsnih (takođe državnih) udruženja, već pred kraj 1950-ih, počeli su da se organizuju različiti edukativni programi i aktivnosti (izleti, planinarske i izviđačke sekcije, letnji kampovi, splavarenje i sl.), usmereni na približavanje mladih prirodi. Pomenute dve vrste delanja, bile su dominantni način bavljenja pitanjima zaštite životne sredine sve do pred kraj 1980-ih godina (Fagan, 2004; Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005; Jehlicka & Smith, 2007).

U prvoj polovini 1980-ih godina, počinju da se javljaju izolovane ekološke NIMBY³⁰ kampanje. Njih je iniciralo lokalno stanovništvo, uznemireno zbog visokog nivoa zagađenja koje je počelo ozbiljno da ugrožava njihovo zdravlje i narušava ukupan kvalitet života. Prvi protest ove vrste je organizovan u Poljskoj 1980. godine, kada su stanovnici okoline Krakova, usled velikog zagađenja koje je stvarala, od vlasti zahtevali da zatvori lokalnu fabriku aluminijuma. Protesti su se javljali i u drugim državama CIE, uglavnom u drugoj polovini 1980-ih godina – u severnim delovima Čehoslovačke, Rusu (Bugarska), Brašovu (Rumunija) zbog aerozagađenja, u nekoliko sela u Mađarskoj zbog najavljenog deponovanja nuklearnog otpada; protiv izgradnje nuklearnih postrojenja u neposredno ugroženim područjima u Slovačkoj itd. Ovi protesti su bili kratkog daha (zaustavljani brзом reakcijom policije³¹) i uskog fokusa (problemi lokalne zajednice), pa nisu uspeli da zahvate šire oblasti i svoje zahteve podignu na (nad)nacionalni nivo.

Represivna reakcija režima je sistematski onemogućavala razvoj vaninstitucionalnog delanja, pa samim tim i stvaranje integrisanog ekološkog pokreta. Tako je, sve do pred kraj 1980-ih, u zemljama CIE ekološki aktivizam postojao samo fragmentarno, u formi nepovezanih lokalnih građanskih inicijativa, usko fokusiranih grupa ili zajednica alternativnih životnih stilova (Jancar-Webster, 1998).

se uglavnom svodile na organizacije izleta u prirodu, edukaciju isl. Pored mladih, ova organizacija je okupljala i naučnike, univerzitetske profesore i istraživače. Zbog pokušaja dela članstva da započne sa političkim aktivnostima, Tis je rasformiran tokom 1970-ih (Fagan, 2004, Jehlicka & Smith, 2007).

³⁰ Skraćenica NIMBY -"Not in my back yard" se odnosi na lokalne inicijative građana, koji se bore za sprečavanje neželjene gradnje ili zagađenja u svojim susedstvima.

³¹ Lokalni ekološki protest protiv zagađenja u Brašovu (zona teške industrije) u Rumuniji 1987. godine, bio je rasturen brзом intervencijom policijskih snaga (O'Brien, 2005). Slično tome, u Sofiji je privedeno svih 30 članova Komiteta za podršku Rusu (samo dan nakon osnivanja). Tako je onemogućeno delovanje ove grupe, koja se raspala svega par meseci nakon osnivanja. Sličnu sudbinu su doživele i druge subverzivne grupe koje su pokušale da se formiraju u tom periodu (Linc i Stepan, 1998).

2. Do *naglog uspona* ekološkog aktivizma širom Centralne i Istočne Evrope dolazi tokom revolucionarne 1989. godine. U mesecima koji su prethodili konačnom kolapsu socijalizma, kada su svi državni mehanizmi, uključujući i represivne, prestajali da budu delotvorni, stvorili su se uslovi za razvoj aktivnosti organizacija civilnog društva. U masovnim antirežimskim demonstracijama u Budimpešti krajem 1988. godine i Pragu, Bratislavi i Sofiji krajem 1989. godine, bila je zastupljena ekološka retorika u obliku kritike vlasti koje nisu uspele da obezbede čistu životnu sredinu za svoje građane i koje su, u tajnosti, držale informacije o teškim ekološkim prilikama u zemlji. Na ovim demonstracijama, pripadnici ekoloških grupa su učestvovali u okviru širih demokratskih koalicija (Unije demokratskih snaga u Bugarskoj, Povelje 77 u Čehoslovačkoj, Mađarskog demokratskog foruma, poljske Solidarnosti itd.) (Pavlinek & Pickles, 2000, 2004; Fagan, 2004, 2006a,b; Jancar-Webster, 1998; Sarre & Jehlicka, 2007; Jehlicka & Smith, 2007; Cellarius, 1998; Manning, 1998; O'Brien, 2005; Princen & Finger, 1994; Pickvance, 1998).

3. Posle kratkotrajnog i vrtoglavog uspona ekološkog aktivizma tokom 1989. godine, u prvim postsocijalističkim godinama usledilo je njegovo *naglo opadanje*. Tome je doprinela teška privredna recesija koja je pogodila čitav region Centralne i Istočne Evrope, stavljajući ekonomska pitanja na sam vrh liste društvenih prioriteta. Nestanak ekološkog pokreta sa javne scene u prvoj polovini 1990-ih se, takođe, dovodi u vezu i sa neuspehom zelenih partija na prvim višestranačkim izborima. Pored toga, do dodatnog slabljenja građanskih ekoloških inicijativa dolazi usled masovnog ulaska lidera i istaknutih ličnosti pokreta u političke strukture. Na ovaj način je pokret istovremeno izgubio i masovnu podršku i stručno vođstvo (Waller & Millard, 1992; Jancar-Webster, 1998; Pavlinek & Pickles, 2000; Fagan, 2004).

4. Do *novog uspona* ekološkog aktivizma dolazi u drugoj polovini 1990-ih sa intenziviranjem procesa evrointegracija. Nagli porast broja ekoloških nevladinih organizacija, koje u postsocijalističkom periodu preuzimaju gotovo svu ne-državnu brigu o životnoj sredini, bio je podstaknut sredstvima iz međunarodnih fondova³² koja

³² Npr. *Regionalni ekološki centar za Centralnu i Istočnu Evropu* je izdvajao velika novčana sredstava za podršku aktivnostima ekoloških NVO u ovom delu Evrope. REC je osnovan 1991. godine u Budimpešti od novca koji je obezbedila američka vlada. REC dobija donacije i od Evropske unije, SAD, Japana i Holandije kao i iz privatnih (fondacija David Suzuki iz Vankuvera, Amaliegruppen iz Kopenhagena, German Marshall Fund). Osnovni cilj REC-a je uspostavljanje efektivne mreže NVO koje se bave životnom sredinom (Jancar-Webster, 1998).

su dodeljivana u okviru programa izgradnje "dobre uprave" (*good governance*) (Forsyth, 2005). Sa stranim donacijama se nameće potpuno drugačiji kurs razvoja ekološkog aktivizma, koji od samoniklog delanja (lokalnog i, u poslednjoj fazi, nacionalnog) prerasta u profesionalizovanu, birokratizovanu mašineriju koja funkcioniše često nezavisno od potreba konkretne sredine i koja je, uglavnom, u funkciji zadataka koje postavljaju razvojne agencije (Fagan, 2004). Veze međurazmene koje ostvaruju novouspostavljene NVO su više okrenute ka gore (državne strukture) i spolja (ka donatorima i partnerskim organizacijama), nego sa strane (ka domaćem nevladinom sektoru) i na dole (ka građanima) (Manning, 1998). Ovakav oblik civilnog društva, koji se fokusira na pružanje usluga u onim oblastima iz koji su se povukli državni organi, odgovara ekonomskom modelu koji se počeo razvijati na ovim prostorima. Naime, Evropska komisija je postsocijalističkim zemljama, umesto "evropskog socijalnog modela", nametnula jednu dosta rigidnu varijantu „anglo-saksonskog“ kapitalizma (Bonker et al, 2002; Jehlicka & Tickle, 2004; Grabbe, 2006).

Kao osnovni problem ovakvog, veštački stvorenog sektora se ističe nerazvijenost veza sa građanima, što se vidi u izuzetno skromnom broju volontera i članova. U tom smislu, novonastali, ENVO sektor, „visi u vazduhu“, daleko od građana čije bi interese trebalo da predstavlja i, dok po nekim spoljnim karakteristikama podseća na ekološki pokret razvijen na Zapadu, bitno drugačijim ga čini naglašena uloga profesionalizovanih ENVO i nerazvijeni samonikli građanski aktivizam (Fagan, 2004, 2005, 2006a; Jancar-Webster, 1998; Carmin, 2003; Carmin & Jehlicka, 2005; Hicks, 2004). Ovaj fenomen, autori su okarakterisali kao "civilno društvo bez građana", odnosno delovanje "profesionalnih zastupnika bez članova" (Skocpol, 1999; Henderson, 2002; Fagan, 2004,2005,2006a,b).

Međutim, iako su ekološke nevladine organizacije u svom radu udaljene od građana, one na jedan specifičan način komuniciraju sa širom populacijom. Naime, one postaju transmiteri (uveženih) ekoloških ideja koje imaju funkciju formiranja specifičnog ekološkog javnog mnjenja „na zapadnjački način“. Uporedo sa procesima uvođenja tržišne privrede i demokratskih institucija teče i svojevrsan proces „ekologizacije“ Centralne i Istočne Evrope. Ekološki koncepti sa Zapada dolaze pre svega u obliku paradigme održivog razvoja / ekološke modernizacije koja, umesto da

osporava, zapravo podržava neoliberalni koncept ekonomskog razvoja (Fagan, 2004: 173).

Osnovna ideja novog modela ekološke uprave (*environmental governance*) koji se, pod uticajem Evropske unije, uvodi širom regiona, je da ekološke nevladine organizacije dobiju ulogu partnera vlasti u procesu kreiranja ekološke politike. Međutim, iskustvo zemalja CIE pokazuje da ekološke organizacije igraju marginalnu ulogu u procesu donošenja odluka koje se tiču životne sredine. Kao jedna od ključnih prepreka uspostavljanju novog modela upravljanja izdvojila se "dvostruka slabost" - civilnog društva i države, kojima nedostaju osnovni resursi neophodni za saradnju i implementaciju zajednički donetih odluka; kao i neparticipativna politička kultura kojoj je stran koncept uključivanja javnosti u proces odlučivanja (Bafoil, 2009; Borzel, 2009; Borzel and Buzogany, 2010; Carmin, 2010a, 2010b; Cisar, 2010; Howard, 2003; Kubik, 2005, 2009; Lane, 2010).

Ukupno posmatrano, u odnosu na iskustvo zapadnih ekoloških pokreta, koji su nastajali i menjali se kao odgovor na različite faze modernizacije i razvoja kapitalizma i postepeno dostigli visok stepen profesionalizacije i institucionalizacije, održavajući jaku participativnu bazu, ekološki aktivizam u Centralnoj i Istočnoj Evropi je imao drugačiji put razvoja. U ovim zemljama, u postsocijalističkom periodu, uglavnom pod uticajem spoljnih činilaca (Evropske unije pre svega), dolazi do formiranja profesionalnih nevladinih organizacija, na uštrb jačanja samoniklih inicijativa. Razvoj samoniklog, participativnog ekološkog pokreta dodatno je otežalo specifično socijalističko nasleđe, pre svega - nerazvijenost civilnog društva i neparticipativna politička kultura (Howard, 2003).

1.3. KONTEKST ISTRAŽIVANJA NASTANKA I RAZVOJA EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI

Pošto je, na prethodnim stranama, u najopštijim crtama predstavljen uporedno-istorijski i kontekstualni okvir formiranja ekološkog pokreta na zapadu i istoku Evrope, u ovom poglavlju će biti reči o specifičnim uslovima formiranja ekološkog pokreta u Srbiji. Kontekstualizacija teme će pratiti sinhronu i dijahronu perspektivu.

Za razumevanje karakteristika savremenog srpskog društva i okvira koje ono postavlja za razvoj ekološkog pokreta, neophodan je makar letimičan osvrt na neke ključne momente iz novije srpske istorije, sa posebnim akcentom na odnosu društva prema životnoj sredini.

Od druge polovine 19. veka do danas, mogu se razlikovati četiri velike etape u razvoju srpskog društva. Reč je o predsocijalističkom periodu, razdoblju državnog socijalizma „na jugoslovenski način“, potom o fazi (blokirane) postsocijalističke transformacije i, konačno, o vremenu evrointegracija koje nastupa sa promenom režima i deblokadom transformacijskih procesa, početkom 21. veka.

Predsocijalistički period su, između ostalog, obeležili agrarni karakter zemlje i zakasnela industrijalizacija, nerazvijeno civilno društvo i naglašena važnost političkih (stvaranje i odbrana nacionalne države) u odnosu na druge teme u javnom diskursu (Čalić, 2004; Lazić, 2005). U Srbiji je, za razliku od većine evropskih zemalja, propuštena faza suzbijanja centralizovane države i formiranja demokratske javnosti ranih građanskih društava. Razlozi se mogu pronaći u zakasneloj modernizaciji, malom broju obrazovanog, gradskog stanovništva, kao i u čestim ratnim sukobima koji su, u poslednja dva veka, izbijali na ovim prostorima. Takvi događaji su kod ljudi razvijali poverenje u vojsku, policiju, i u državu uopšte - kao mehanizam rešavanja problema - dok je civilna sfera ostajala u drugom planu. Ukoliko se ovome pridoda dominantna patrijarhalna politička kultura i autoritarna svest, postaje jasno da su preduslovi za razvoj civilnog društva, u prvom periodu razvoja moderne srpske države, bili izrazito nepovoljni (Lazić, 2005). Tek pred kraj devetnaestog veka, rudimentarni oblici civilnog društva počinju da se javljaju u vidu humanitarnog rada crkvenih organizacija i drugih dobrovoljnih udruženja građana, prvih zadužbina, aktivnosti Crvenog krsta, profesionalnih i strukovnih udruženja građana (Paunović, 2006; Pejanović, 2008).

Njihov postepeni razvoj su remetili česti ratni sukobi, da bi, nakon Drugog svetskog rata, širi društveni kontekst razvoja civilnog društva bio drastično izmenjen.

Uprkos nepovoljnim društveno-političkim okolnostima, prvi pokušaji zaštite prirodnih resursa se javljaju već u periodu neposredno posle Drugog srpskog ustanka, kada je korišćenje i uništavanje šuma počelo da poprima veće razmere. Sretenjskim ustavom (1835. godine) briga o šumama se prenosi u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova (Popečiteljstva vnuterni i policajni dela), a godinu dana kasnije na snagu stupa uredba kojom se brani lov pojedinih životinjskih vrsta. U istom periodu doneta je i Uredba o seči šuma, dok je, par decenija kasnije, zakonski regulisan i ribolov. Godine 1874., Obedska bara je postala prvo zaštićeno prirodno područje u Srbiji. Pred sam kraj 19.veka, na snagu su stupili i Zakon o šumama (1891), Zakon o lovu i Zakon o ribolovu (1898), čime je formiran osnovni zakonski okvir za zaštitu vrednih prirodnih dobara (Amidžić, 2011). Prirodnjački muzej u Beogradu, jedna od najstarijih nacionalnih ustanova, osnovan je 1895. godine³³.

Početak 20. veka, na snagu stupa niz zakona kojima se reguliše upotreba vodenih resursa, i dodatno ograničava korišćenje šumskog fonda. Tih godina nastaju i prva udruženja građana povezana sa zaštitom i rekreacijom u prirodi - Srpsko planinarsko društvo (1901), prvi odred izviđača - Beli Orao (1911. godine) i sl. Nakon Prvog svetskog rata, 1918. godine, obrazovano je prvo "ekološko" ministarstvo - Ministarstvo šuma i rudnika (Amidžić, 2011: 15-16). U periodu između dva rata, doneto je više zakona kojima su uređivane različite oblasti povezane za zaštitom prirode.

U godinama nakon Drugog svetskog rata, na temeljima jednog, po većini kriterijuma "predindustrijskog" društva, uspostavljen je autohtoni model *jugoslovenskog samoupravnog socijalizma* sa elementima tržišta, relativno liberalnim režimom i izvesnom otvorenošću prema Zapadu. Međutim, sa utemeljenjem socijalističkog režima, sve privatne organizacije, zadužbine, legati i fondovi su nacionalizovani, a rad neprofitnih organizacija ograničen. Različita sportska, rekreativna, profesionalna i hobi udruženja, mogla su da postoje samo ukoliko su delovala u okvirima sistema i podržavala vladajuću ideologiju (Milivojević, 2006:39; Paunović, 1997). Zabranjujući delovanje mimo institucija države, novouspostavljeni poredak je onemogućio razvoj sistemskih pretpostavki za formiranje civilnog društva (Lazić, 2005). Ograničene

³³ Izvor: http://www.nhmbco.rs/o_nama/o_muzeju.30.html, Pristupljeno novembra 2014. godine.

moćnosti za nezavisno političko delanje usmerile su opoziciono orijentisane pojedince i grupe na kulturu, gde su njihove aktivnosti u izvesnoj meri tolerisane, kao dokaz liberalnog karaktera režima. Ipak, alternativna kultura i "vaninstitucionalna" politika, koje su u razvijenim demokratskim društvima bile mesto nastanka novih društvenih pokreta, u Jugoslaviji su mogle da postoje jedino na nivou individualnog životnog stila. Tolerisane su bile samo one alternativne aktivnosti koje ni na jedan način nisu dovodile u pitanje dominantnu ideologiju. Pored toga, one su morale biti realizovane u okvirima etabliranih društvenih organizacija, dok je organizovanje po modelu zapadnih društvenih pokreta, dakle mimo zvaničnih institucija, bilo zabranjeno. Tako je, primera radi, poznata hrvatska ekološka grupa Svarun bila registrovana pri OK SSOH³⁴ zagrebačke opštine Trnje i sl. (Tomić-Koludrović, 1993). Aktivisti su se snalazili tako što su, da bi ispunili formu, u programe, statute i druga zvanična dokumenta svojih organizacija ubacivali delove teksta kojima se legitimisao zvanični poredak i iskazivala lojalnost samoupravnom sistemu (Tomić-Koludrović, 1993: 855).

Dakle, uprkos blažoj (samoupravnoj) formi socijalizma, ni u Jugoslaviji, kao ni u drugim zemljama CIE, nisu postojale mogućnosti za nastanak i razvoj društvenih pokreta zapadnog tipa. Sve do sredine 1980-ih godina, kada se počeo urušavati, socijalistički sistem je bio dovoljno jak da uguši samonikle građanske inicijative i spontano nastale proteste. Tek početkom 1980-ih, donošenjem *Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana*, civilna udruženja dobijaju pravni osnov postojanja. Iako je i tada većina društvenih organizacija delovala u okvirima sistema, odnosno bila pod državnom kontrolom, krajem 1980-ih kriza socijalističkog sistema je oslabila njegov totalizacijski karakter, što je stvorilo nešto povoljniju klimu za razvoj civilnog društva (Lazić, 2005:69; Branilović & Šimleša, 2007).

Socijalistička modernizacija je, kao prioritete, nametnula intenzivnu industrijalizaciju i urbanizaciju, sa ciljem prestizanja nivoa ekonomskog razvoja ostvarenog na Zapadu. U trci za ekonomskim prestižem, posledice koje je takav razvoj ostavljao na životnu sredinu često nisu uzimane u obzir u dovoljnoj meri (Oštrić, 1992; Pavlinek & Pickles, 2000; Berend, 2001). Ipak, predstavnici vlasti su relativno rano postali svesni političke i društvene relevantnosti ekoloških pitanja. U petogodišnjem planu razvoja SFRJ iz 1971. godine, bilo je naglašeno da se rešavanje problema životne

³⁴ Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske

sredine smatra važnim elementom postizanja višeg životnog standarda i da će se ekonomskim merama i odgovarajućim propisima podsticati uvođenje tehnologije koja neće biti štetna po životnu sredinu (Oštrić, 1992). Ekološko zakonodavstvo je, makar na papiru, bilo vrlo razvijeno. Sredinom osamdesetih, postojalo je 400 zakona i preko 1000 pratećih uredbi kojima je ova oblast regulisana (Lilić, 2010).

Slično kao i u drugim bivšim socijalističkim zemljama, i u Jugoslaviji su, pod državnim pokroviteljstvom, delovala udruženja i organizacije koje su se bavile zaštitom životne sredine. Tipični primeri su Savezni hidrometeorološki zavod Jugoslavije (osnovan 1947. godine), Zavod za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih retkosti NR Srbije (osnovan 1948. godine, a preimenovan 1962. godine u Republički zavod za zaštitu prirode), Pokret Gorana (1960) itd. Početkom 1973. godine, u Beogradu je osnovan *Jugoslovenski savet za zaštitu i unapređenje čovekove okoline*. Na predlog Saveta, u Ustav SFRJ je uneta odredba o pravu na zdravu životnu sredinu (Oštrić, 1992). Međutim, iako je u početku bio podržan od strane režima, Savet (odnosno "ekološki pokret", kako je nazivan u programskim dokumentima) je vrlo brzo postao još jedna birokratizovana institucija, relativno malog značaja.

Spontani ekološki protesti su se povremeno javljali i ranije³⁵ ali je, usred represije, trajnije samoorganizovanje izostalo sve do sredine 1980-ih, kada se stvaraju uslovi za osnivanje ekoloških udruženja³⁶. Ekološki inspirisane akcije 1980-ih, bile su posebno česte u Pančevu koje se borilo sa problemom velikog industrijskog zagađenja. Prve artistske akcije u ovom gradu počeli su, 1987. godine, da organizuju aktivisti ekološke grupe Zelena PEGA³⁷. U performansima su učestvovali i alternativni umetnici i umetničke grupe³⁸, dok su se oni "etablirani" uglavnom držali po strani. Tokom 1990-ih godina, koje su odvukle pažnju ka drugim temama, došlo je do zamiranja ekoloških

³⁵ Među spontano nastalim inicijativama mogu se izdvojiti demonstracije građana u Kaknju (1975. godine) protiv izgradnje fabrike cementa, rudnika uglja i termoelektrane, peticija građana u Zaječaru (1980) za ugradnju fabričkih filtera, kao i artistska Akcija za botanički vrt u Zagrebu (1981) (Oštrić, 1992).

³⁶ Unski smaragdi, Ekološka javnost i Svarun se osnivaju 1986. godine u Hrvatskoj; naredne godine Društvo za zaštitu čovekove okoline u Nišu, Zelena zvezda u Novom Sadu, Zelena PEG-a u Pančevu. Ekološko društvo Biserka (Crna Gora) i Opstanak (Makedonija) se formiraju 1989. godine.

³⁷ Pančevačka ekološka građanska akcija

³⁸ Ekološka grupa „Crni list“ je organizovala umetničke performanse poput „Sahrane homopančevikusa“, „Šetnje pod maskama“, „Bojenja Tamiša u zeleno“, a Grupa građana za karbamid i Zelena liga akcije kao što je bio „Grupni portret s Južnom zonom“ i dr.

inicijativa³⁹, a PEGA je prerasla u pančevački ogranak Zelene stranke. Jedan od nekadašnjih aktivista organizacije Zelene PEGA, na sledeći način je opisao njeno delovanje:

„Zelena PEGA je postojala u periodu od 1987-1991. godine. U fokusu je bila zaštita životne sredine, u smislu socijalne sredine, dok je bavljenje prirodom kao takvom bilo usputno. Do povezivanja i saradnje je dolazilo sa organizacijom Zelena zvezda iz Novog Sada (prva ekološka organizacija iz Novog Sada) kao i sa organizacijom Zelena akcija iz Splita. U Zagrebu je u to vreme delovao Svarun (lider je bio Zoran Oštrić) sa kojim je takođe bilo povremene komunikacije. Vlasti su tolerisale aktivnosti organizacije, jer je formalno delovala u okvirima Saveza socijalističke omladine. Troškovi su se namirivali iz budžeta Saveza socijalističke omladine. Koristili smo njihove prostorije, telefone, tu smo štampali propagandni materijal itd. Na neke konferencije smo išli istim službenim automobilom sa predstavnicima vlasti grada Pančeva. Međutim, nismo se libili od toga da uputimo kritiku na račun zagađivača – Južne zone, kao ni opštinske vlasti, koja je imala običaj da kanališe nezadovoljstvo na zagađivače i dičila se ekološki probuđenom omladinom. Uz pomoć opštinskih vlasti je, recimo, organizovana akcija „Ekološki lanac“. Prepreke u delovanju su se prevashodno ogledale u tome što nas je bilo malo, nedostajala je ta kritična masa ljudi, ali su nedostajala i znanja iz te oblasti, nije bilo ni istaknutijih vođa koje bi povukle celu organizaciju. Jedan broj ljudi je vredno radio i imao ideje, dok je drugi parazitirao, koristio se prednostima članstva u organizaciji. U zavisnosti od perioda, bilo je aktivno od 10 do 100 ljudi. Većinu su činili mladi ljudi, nekolicina je imala preko dvadeset godina, dosta je bilo tinejdžera (14-19 godina). Organizovali smo akcije kao što je „Ekološki lanac“, objavili Ekološki azbučnik Pančeva – koji je prikazivao stanje u Pančevu od aktivizma do zdravstvenog stanja građana (kao neki Eko-dosije Pančeva). Bavili smo se i problemima zagađenja kao posledicama aktivnosti Južne zone, ali smo učestvovali i sa Goranima u akcijama sadnje drveća, postavljali smo letke na automobile parkirane na zelenim površinama, pokrenuli inicijativu da se Pančevo proglasi za trajno ekološki ugroženo područje itd. Ipak, nije to bila neka politička priča. Do raspada organizacije je došlo sa smanjivanjem broja članova odnosno onda kada je kritična masa ljudi koji su bili spremni da rade, imaju ideje, opala. Zapravo, pokret se

³⁹ <http://www.pancevac-online.rs/arhiva/!4012/02komentar.htm> , pristupljeno 15. avgusta 2013.

raspao jer je se stvorila stranka u koju je otišla većina starijih članova (Zelena stranka Pančeva). Ova stranka je imala ekološku i demokratsku agendu. U Beogradu su, u to vreme, krenuli sa da osnivanjem Zelene stranke, pa su pozvali i Pančevce na saradnju. Zelena stranka Pančeva je kao ogranak postojala negde do 1999-2000. godine, a onda su se povezali sa Novosađanima i postali deo Vojvođanske zelene stranke.“ (ekoaktivista⁴⁰, Pančevo)

Sredinom 1980-ih, širom Jugoslavije je u javnosti izbila polemika između, s jedne strane, nuklearnih stručnjaka, pronuklearnih privrednika i političara⁴¹ i protivnika izgradnje nuklearnih elektrana, s druge strane. Antinuklearne inicijative su bile najjače u Hrvatskoj, ali snažne i u Srbiji i Sloveniji, dok u drugim republikama nije bilo značajnijih istupa antinuklearaca. Prigovori nuklearizaciji su išli od isticanja bezbednosnih rizika, problema radioaktivnog otpada do skretanja pažnje na visoke troškova izgradnje nuklearnih elektrana (NE) (Dajmak, 1987; Miklja & Jeremić, 1987). Informacije o tome kakvi su planovi, lokacije NE, mesta gde će biti skladišten radioaktivni otpad, tipovi elektrana - bile su skrivane od javnosti. U jeku polemike o izgradnji nuklearnih elektrana, desio se akcident u Černobilju, što je verovatno bilo presudno da se odustane od daljih planova izgradnje⁴² (Dajmak, 1987; Miklja & Jeremić, 1987). Kao rezultat jake antinuklearne reakcije stručne i šire javnosti, podignuta je samo jedna nuklearna elektrana u blizini mesta Krško u Sloveniji, uprkos mnogo ambicioznijim planovima u ovoj oblasti (Branilović i Šimleša, 2007; Oštrić, 1992). Međutim, iako su, u intelektualnim krugovima, kako među prirodnjacima, tako i među politikolozima, sociolozima i dr., bili veoma izraženi antinuklearni i proekološki stavovi, oni nisu uspeali da postave osnove za formiranje ekološkog pokreta. Već 1987. godine značajno opada društveno interesovanje za ove teme, a neka druga pitanja se nameću kao važna.

⁴⁰ Intervju obavljen proleća 2011. godine.

⁴¹ U Hrvatskoj, koja nije raspolagala većim rudnim rezervama, nuklearni lobi je bio posebno jak. Ipak, najave da bi na određenim mestima mogle biti formirane deponije nuklearnog otpada, izazivale su pobune građana i snažan otpor, a protiv izgradnje NE Prevlaka podnet je veliki broj zahteva.

⁴² Juna 1986. godine peticiju protiv izgradnje nuklearnih elektrana je potpisalo 70,000 srednjoškolaca u Srbiji. Peticiju su pokrenuli i naučnici iz Instituta za fiziku u Zemunu. Dana 29. maja 1986. godine je na Fakultetu političkih nauka održan prvi antinuklearni miting u Beogradu. Inicijativu za pokretanje ovog skupa su dali studenti četvrte godine i ekoaktivisti među profesorima (Dajmak, 1987).

Početak 1990-ih godina, započinje postsocijalistička transformacija srpskog društva. Sa uvođenjem političkog pluralizma dolazi do pokušaja osnivanja i ujedinjavanja zelenih stranaka⁴³. Tokom 1990. godine u Beogradu se osniva Zelena stranka, dok se u Nišu formira Ekološki pokret SR Srbije (Oštrić, 1992). Tih godina i civilno društvo počinje intenzivnije da se razvija. Počev od 1990. godine, kada je dozvoljeno slobodno političko udruživanje, pa do 2006. godine, registrovano je preko 10,000 novih organizacija (Paunović, 2006). Krajem 1980-ih i nešto više tokom devedesetih, počinju da se formiraju prve ekološke nevladine organizacije.

Krajem 1980-ih se javljaju i pokušaji stvaranja jugoslovenskog ekološkog pokreta, koji bi objedinio udruženja iz različitih republika. Tako je 1989. godine u Zagrebu održana konferencija pod nazivom „Budućnost zelenih u Jugoslaviji“, dok je naredne godine u Splitu organizovan sličan i bolje posećen skup, prilikom koga je dogovoreno osnivanje Koordinacionog odbora ekoloških skupina Jugoslavije. Taj odbor se sastajao još nekoliko puta, ali bez većih uspeha, da bi već krajem 1990. godine prestao da postoji. Ni ekološki pokret nije uspeo da se odupre sveopštem rastakanju Jugoslavije i razlazu između republika (Oštrić, 1992). Uspešan početak razvoja civilnog društva ubrzo je prekinut ratnim sukobima i raspadom Jugoslavije.

Proces postsocijalističke transformacije je u Srbiji tekao usporeno. Tokom čitave decenije vladavine Slobodana Miloševića, ovaj proces je bio „blokiran“. Period blokirane transformacije su obeležila ratna razaranja, izuzetno teška politička i ekonomska situacija, međunarodna izolacija i sankcije. Ovakve prilike su u prvi plan postavile teme individualnog i nacionalnog „preživljavanja“. Tako, već 1990/1 godine, mnoge lokalne ekološke inicijative prestaju da deluju, a pažnju javnosti sve više počinju da privlače pitanja nacionalnog identiteta i državnih granica (Oštrić, 1992:91). U periodu koji je usledio, u kontekstu opšte društvene krize, isticanje važnosti ekoloških tema, mnogima je zvučalo gotovo uvredljivo (Nadić, 2007).

Sa izbijanjem rata, pored relativno malog broja postojećih alternativnih organizacija (uglavnom iz oblasti kulture i ekologije), osniva se značajan broj novih udruženja i grupa (pre svega mirovnih, humanitarnih, kao i onih usmerenih na zaštitu

⁴³ Tih godina se i u drugim jugoslovenskim republikama osnivaju ekološke stranke: Stranka Zeleni Slovenije (1989), Savez zelenih (Hrvatska, 1990), Pokret ekologista Makedonije (1990), Ekološki pokret Crne Gore (1990) U Bosni i Hercegovini, pak, nije došlo do udruživanja lokalnih inicijativa u ekološke partije (Oštrić, 1992).

ljudskih prava i sloboda) (Paunović, 1997; Jelinčić & Đurović, 2011). Iako je u ovom periodu rad organizacija bio dozvoljen, njihovi pripadnici su od strane režimske propagande proglašavani stranim plaćenicima i izdajnicima (Milivojević, 2006:39). Intenzivna medijska anti-kampanja je dovela do razvoja negativne predstave o NVO u javnosti, koja opstaje do današnjih dana (Paunović, 1997, 2006, 2007). U ovom periodu, značajnu finansijsku podršku iz stranih izvora dobijale su organizacije koje su u fokusu imale zaštitu ljudskih prava i širenje demokratije. One su, zajedno sa predstavnicima opozicije, bile najveći kritičar režima Slobodana Miloševića i učestvovala njegovom rušenju. „Deblokada“ transformacijskih procesa, koja je potom usledila, doprinela je daljem razvoju organizacija civilnog društva (Lazić, 2005:75).

Slabo civilno društvo, dodatno potisnuto režimom Slobodana Miloševića, dugi niz godina nije bilo u poziciji da na politički dnevni red postavi pitanje zaštite životne sredine. Prema svedočenju jednog od eko-aktivista iz tog perioda: *„Tokom devedesetih godina, životna sredina je, generalno, bila na margini društvenih zbivanja. Ali, s druge strane, bilo je tada u državnim organima nekoliko entuzijasta koji su ipak razumevali ovu problematiku i koji su i dan danas ostali aktivni u ovoj oblasti – kao što je npr. bivši ministar Jordan Aleksić, koji je danas predsednik Future, ili Gordana Brun, koja danas vodi Školu za opstanak, a tada je bila portparol Ministarstva za životnu sredinu, u najcrnje vreme vladavine Slobodana Miloševića. Ona je bila veoma pristupačna za saradnju, npr. podržavala je Porodicu bistrih potoka i sl. Ipak, ja sam u to doba mislio da je to najgore i da ne može biti gore.“* (aktivista, Eko Centar, Beograd⁴⁴)

Prema podacima koje su prikupili politikolozi Branka Petrović i Žarko Paunović, u Srbiji su 1994. godine bile registrovane 174 nevladine organizacije, među kojima su ekološke bile najbrojnije (ukupno 56)⁴⁵. Ekološke organizacije su, uz sindikalne, bile i najmasovnije sa, u proseku, preko 1000 registrovanih članova. (Petrović & Paunović, 1994). Ipak, treba uzeti sa rezervom podatke o brojnosti ekoloških organizacija, jer su među njih svrstana i lovačka, ribolovačka i slična udruženja (vrlo brojna), koja nisu ekološka u užem smislu reči.

⁴⁴ Intervju, obavljen proleća 2013. godine.

⁴⁵ Potom su po brojnosti sledile sindikalne organizacije 40, mirovne 17, humanitarne 16, autonomne ženske organizacije - 15 i organizacije za zaštitu ljudskih prava i sloboda – 6 (Petrović & Paunović, 1994). Jedna od odlika nevladinih organizacija tokom 1990-ih je bila i ta da su, uglavnom, bile aktivne na više polja (iako su, najčešće, imale jednu primarnu aktivnost) (Paunović, 1997).

Organizacije civilnog društva su u Srbiji uglavnom osnivane nakon 1990. godine i nisu bile ravnomerno teritorijalno raspoređene, već ih je najveći broj bio smešten u Beogradu, Novom Sadu i Subotici, i nešto manje u Prištini i Novom Pazaru. Nakon 1997. godine, u gradovima u kojima je demokratska opozicija preuzela vlast, dolazi do jačanja nevladinog sektora, pogotovo organizacija za zaštitu ljudskih prava (Paunović, 2006).

Tokom devedesetih godina, aktivnost nevladinih organizacija je, pored nepovoljnog političkog okruženja, otežavao i nedostatak osnovnih sredstava za rad (telefoni, kompjuteri, faks mašine, itd.). Aktivisti su se na različite načine dovijali kako da dođu do neophodnih resursa, pa su i izvori finansiranja bili raznovrsni - članarine (vrlo skromne), strane donacije (humanitarna pomoć, i namenska sredstva iz međunarodnih fondova, koja su bila značajno niža u odnosu na ono što je, u to vreme, davano organizacijama iz zemalja Centralne Evrope), državna sredstva koja su dosta kasnila, sredstva iz nacionalne lutrije, skromni prihodi ostvareni ekonomskom aktivnošću i dr. (Paunović, 1997).

Deblokada procesa postsocijalističke transformacije započinje pobedom opozicionih snaga na lokalnim izborima 1996/7., a završava se 2000. godine, kolapsom Miloševićevog režima (Lazić, 2005). Za razliku od iskustva većine zemalja Centralne i Istočne Evrope, u Srbiji ekološka pitanja nisu dobila na većem značaju u početnim fazama procesa postsocijalističke transformacije, već je tu ulogu preuzela masovna mobilizacija na nacionalističkim osnovama (Dragovic-Soso, 2002). Tek sa odmrzavanjem transformacijskih procesa, relativnim poboljšanjem ekonomske situacije, jačanjem procesa demokratizacije, pokretanjem inicijativa za integraciju u evropske tokove, dolazi do oživljavanja interesovanja za životnu sredinu i posledice koje je na nju ostavio prethodni period. U novim okolnostima, slično kao i u zemljama Centralne Evrope (deceniju ranije) dolazi do jačanja NVO sektora (među kojima i ekoloških NVO), podstaknutog prilivom stranih donacija i generalno permissivnijim političkim okruženjem. U istom periodu, političke strukture počinju postepeno (mada usporeno) da se otvaraju prema inicijativama koje dolaze iz građanske sfere. Novim zakonodavnim okvirom je predviđena mogućnost participacije građana u donošenju odluka, kao i formiranje udruženja i nevladinih organizacija. Međutim, odnos države prema civilnom društvu i dalje ostaje nepovoljan. Naime, za razliku od perioda 1990-ih, kada je odnos

malobrojnih organizacija civilnog društva i države uglavnom bio suprotstavljajućeg karaktera (često i otvoreno neprijateljski), period nakon 2000. godine karakteriše ignorisanje civilnog društva od strane države, uz povremenu saradnju izdejtvovanu uslovljavanjima i finansijskim podsticajima Evropske unije i stranih ambasada (Lončar, 2010). Takođe, uglavnom pod pritiscima međunarodnih institucija, pitanjima zaštite životne sredine počinje da se pridaje izvesna pažnja, uz nastojanje da se odnosi u ovoj oblasti regulišu zakonskim rešenjima koja su u skladu sa tekovinama Evropske unije. Ovakve promene su pružile početne (formalne) osnove za razvoj ekološkog pokreta.

Istraživanja transformacije postsocijalističkih društava u poslednje dve decenije ukazuju na to da je Evropska unija postala najznačajniji, mada naravno ne i jedni spoljni činilac⁴⁶ promena u Centralnoj i Istočnoj Evropi (Fagan, 2010b; Borzel, 2009). U procesu proširenja, Evropska unija se rukovodi tzv. principom “regate”, što znači da najuspešnije post-socijalističke zemlje postaju prve u trci za ulazak u Uniju (Smith, 2005). Srbija⁴⁷ se nalazi pri samom kraju te povorke; i pored toga što je njen put duži i neizvesniji u odnosu na predvodnice, dodatno otežavajuću okolnost predstavlja to što su se pravila igre u međuvremenu promenila, a kriterijumi postali vrlo precizni i stroži u odnosu na prethodna dva talasa proširenja - 2004. i 2007.⁴⁸ godine, kao što će biti drugačiji i u odnosu na uslove koje je Hrvatska morala da ispuni pre nego što je postala članica EU, 1. jula 2013. godine. Na ruku evrointegracijama Srbije ne ide ni to što su se, u poslednjih nekoliko godina, ekonomske prilike u EU pogoršale, a entuzijizam za prijem novih članica opao kao i visina sredstava koje im se daju. Pored toga, za razliku od zemalja Centralne Evrope, koje su tokom 1990-ih od EU dobijale direktna sredstva

⁴⁶Kao značajni agensi svakako figuriraju i SAD, UN, OSCE, Svetska banka, MMF, Savet Evrope itd.

⁴⁷Evropska unija je u aprilu 2005. godine izdala pozitivnu *Studiju izvodljivosti*, na osnovu koje su počeli pregovori o pridruživanju Srbije. Osnovni okvir odnosa između EU i Srbije predstavlja proces *Stabilizacije i pridruživanja*, čija je ključna komponenta *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*, od čije implementacije zavisi proces pristupanja. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Srbije i EU je potpisan 29. aprila 2008. godine, dok je sam proces pridruživanja otpočeo još novembra 2000. godine. Prihvatanjem ovog sporazuma, od Srbije, kao zemlje potpisnice, se očekuje postepena implementacija pravnih tekovina EU (*acquis communautaire*). Životna sredina je jedna od oblasti u kojima se, u okviru pretpriprustnih aktivnosti, intenzivno radi na prilagođavanju evropskim standardima.

⁴⁸U međuvremenu je proces pridruživanja izmenjen, uvođenjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (Stabilisation and Association Agreement (1999) kao i Evropskog partnerstva (od 2004) godine, tako da su iskustva Češke, Slovačke, Slovenije, Poljske, Mađarske, Slovenije, pa i Rumunije i Bugarske relativno malo relevantna za Srbiju. Ipak, ono što pokazuje iskustvo Hrvatske je da put preko SSP-a i EP, vodi ka EU.

za razvoj civilnog društva, u Srbiju pomoć stiže pre svega u obliku podrške izgradnji kapaciteta države, dok je civilne organizacije dobijaju posredno, i u znatno manjem iznosu. Drugim rečima, izgradnja kapaciteta civilnog društva se podstiče u funkciji izgradnje državnih kapaciteta neophodnih za uspešno sprovođenje procesa evrointegracija (Fagan, 2010b). Pored promene stava i prilika u EU, veliku prepreku, u odnosu na zemlje CIE koje su postale članice EU, predstavlja izrazito loša ekonomska situacija u Srbiji. Pored toga, nepovoljno utiču i posledice koje je ostavio period blokirane transformacije (generalno slaba država, jak uticaj neformalnih struktura moći, problematični tok privatizacije i sveprisutna korupcija), ratovi i ekonomske sankcije 1990-ih, kao i dalje otvoreno pitanje državnih granica uz uslovan unutrašnji konsenzus oko ciljeva evrointegracija (Lazić, 2000, 2005, 2011; Fagan, 2010b). Nepovoljne posledice je ostavilo i nasleđe (pred)socijalističkog perioda u vidu nerazvijenosti civilnog društva (Howard, 2003; Milivojević, 2006; Pavlović, 2006), građanske participacije (Cvejić, 2004; Milosavljević et al, 2006; Mihailović et al, 2006; Vukelić, 2009) i neparticipativne političke kulture (Gredelj, 2000).

U ovom poglavlju, bilo je reči o osnovnim karakteristikama konteksta u kome se odvija ekološko delovanje u Srbiji. Po mnogim elementima, srpsko društvo liči na druga postsocijalistička društva. Međutim, samoupravni karakter socijalizma, blokirana transformacija, ratni konflikti i usporen proces evrointegracija, daju ovom kontekstu neka osobena svojstva.

1.4. KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA: TEORIJSKI PRISTUPI I OSNOVNI POJMOVI

U ovom poglavlju, prvo će biti predstavljeni osnovni teorijski pristupi i koncepti razvijeni za potrebe objašnjenja procesa formiranja društvenih pokreta na Zapadu, da bi se, potom, ukazalo na izvesna ograničenja u njihovoj primeni u tumačenju nastanka i razvoja ekološkog pokreta u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Na osnovu razmatranja ograničenja koje nameću specifičnosti postsocijalističkog društvenog konteksta i procesa evropeizacije, u poslednjem odeljku se izvode i operacionalizuju osnovni pojmovi relevantni za tumačenje karakteristika ekološkog pokreta u Srbiji.

1.4.1. Teorijski pristupi u tumačenju nastanka i razvoja ekološkog pokreta

U okviru studija društvenih pokreta na Zapadu, uobličile su se dve velike škole mišljenja. Na jednoj strani se nalaze tzv. *američki teorijski pristupi* kolektivnom delanju. Oni se nadovezuju na širu anglosaksonsku sociološku tradiciju, za koju je karakterističan metodološki individualizam, mikrosociološki pristup društvenim fenomenima, naglasak na akterima i naklonjenost empiriji. U skladu sa takvim polaznim osnovama, ovi pristupi poseban akcenat stavljaju na razloge iz kojih se pojedinci odlučuju da učestvuju u kolektivnom delanju ili odbijaju da to učine (Pavlović, 2006; Giugni, 1996; Princen & Finger, 1994; Doyle & McEachern, 2001). Na drugoj strani se nalazi *evropska škola društvenih pokreta* koja ovaj fenomen sagledava iz šire (globalne) perspektive, uzimajući u obzir strukturalne činioce njihovog nastanka, razvoja i nestanka sa javne scene. Ovakav pristup je u skladu sa makro-strukturalnom teorijskom orijentacijom evropske sociologije. Razlike u polaznim teorijskim osnovama dovele su i do izvesnih terminoloških specifičnosti, pa se u američkoj školi ustalio pojam kolektivnog ponašanja koji odslikava bazični metodološki individualizam, dok je evropskom pristupu bliži pojam društvenih pokreta kojim se naglašava kolektivistička dimenzija.

U poslednjih par decenija, primetno je približavanje ovih pristupa čemu su doprinela i nastojanja pojedinih autora da ih povežu i naprave most između teorijskih razmatranja i empirijskih istraživanja (Diani, 1992; Giugni, 1996; Opp, 2009). Posebno

vredan pomena je rad italijanskog sociologa Maria Dianija, koji je, isticanjem društvenih mreža kao osnovnog elementa društvenih pokreta, pokušao da, na mezo novou, uspostavi vezu između akterskog i strukturalnog pristupa u tumačenju društvenih pokreta (Diani, 1992). Značajan je i „strukturalno-kognitivni model“ čijom je konstrukcijom nemački naučnik Karl Diter Op nameravao da poveže makro, mezo i mikro nivo u analizi društvenih pokreta (Opp, 2009).

Kao ključni teorijski pristupi u razmatranju fenomena društvenih pokreta vremenom su se izdvojili: teorija kolektivnog ponašanja, teorija mobilizacije resursa (TMR), pristup strukture političkih mogućnosti (SPM) i teorija novih društvenih pokreta (NDP). U nastavku teksta, biće prikazane osnovne ideje ovih pristupa, sa posebnim akcentom na onim aspektima koji su značajni za razumevanje činilaca nastanka i razvoja društvenih pokreta.

1.4.1.1. Teorije kolektivnog ponašanja - klasični bihejvioristički pristupi i Olsonov model

Prva tumačenja kolektivnog (protesnog) ponašanja su razvijana u okvirima socijalne psihologije i u njima su *emocije* zauzimale centralno mesto. Osnovna teza je bila ta da je masa koja učestvuje u protestima sastavljena od patoloških individua koje se, iz krajnje iracionalnih razloga, podižu protiv postojećeg poretka. Na učešće u takvoj vrsti aktivnosti ovakvi profili ličnosti se odlučuju podstaknuti unutrašnjim konfliktima i frustracijama, kojih žele da se oslobode agresivnim ispoljavanjem u masovnim neredima. Takve skupine nastupaju nasilno, lak su plen za demagoge i diktatore, sklone postupcima koji su u suprotnosti sa njihovim dugoročnim interesima (Jasper, 1998, 2010).

Klasični bihejvioristički pristupi se nadovezuju na rana psihološka tumačenja kolektivnog delanja i polaze od pretpostavke da kolektivna akcija nastaje kao odgovor na nezadovoljstvo postojećim stanjem, kvalitetom života i ponekad, mada znatno ređe, iz želje za napretkom. Drugim rečima, u nezadovoljstvu, odnosno frustriranosti individualnih ili kolektivnih očekivanja, leži osnovna motivaciju za delanje. Kako se naglasak stavlja na psihološke aspekte, kolektivno delanje se, praktično, svodi na individualno-psihološki model frustracija – agresija. U suštini isti model se nalazi i u

osnovama *teorija relativne deprivacije* prema kojima izrazite društvene nejednakosti stvaraju jedno stanje kolektivno-psihološke uznemirenosti koje dovodi do protesnog delanja (Gurr, 1970; Turner & Killian, 1972; Smelser, 1973; Giugni, 1996).

Za razliku od klasičnih pristupa koji osnovne pokretače delanja vide u iracionalnim pobudama, *teorija kolektivne akcije* polazi od pretpostavki razvijenih u okvirima teorije racionalnog izbora. U svom najpoznatijem delu "Logika kolektivnog delanja" (*The Logic of Collective Action*, 1965), Mancur Olson (Mancur Olson) se bavio odgovorom na pitanje: pod kojim uslovima ljudi zajednički delaju da bi ostvarili neki kolektivni cilj? Olson polazi od pretpostavke da su ljudi racionalna bića koja se u svojim aktivnostima vode procenom troškova i dobiti, birajući one opcije za koje smatraju da su u njihovom najboljem interesu. To znači da racionalnost (shvaćena kao maksimizacija koristi) i egoizam (koji lični interes stavlja na prvo mesto) predstavljaju ključne pretpostavke individualnog delanja. Sledeći ovu logiku, Olson je bio vrlo skeptičan u pogledu mogućnosti ostvarivanja nekog kolektivnog cilja, odnosno očuvanja kolektivnih dobara. Tako, već na samom početku knjige, on ističe da, osim u slučajevima kada je broj pojedinaca u grupi veoma mali i kada je prisutna spoljna prinuda ili neki posebni podsticaj, racionalna, sebična individua neće delovati da bi zaštitila kolektivni interes (Olson, 1965:1-2). Ovaj pristup je našao značajnu primenu u razumevanju razloga zbog kojih ljudi ne delaju (fenomen "švercovanja" (*free riding*)). Međutim, on se nije pokazao najplodnijim u pružanju odgovora na pitanje zašto pojedinci, po prirodi sebični, ipak, ponekad delaju da bi zaštitili kolektivni interes odnosno očuvali kolektivna dobra (Opp, 2009).

Noviji pristupi fenomenu društvenih pokreta su se formirali na osnovama kritike klasičnih teorija, ukazujući na to da je nezadovoljstvo konstanta, dok nastanak, razvoj i uspeh pokreta zavise od dostupnih resursa i karakteristika šireg političkog sistema. Na takvim pretpostavkama, razvila su se dva danas dominantna teorijska pristupa: teorija mobilizacije resursa (TMR) i pristup strukture političkih mogućnosti⁴⁹ (SPM). Povezanost⁵⁰ između ova dva pristupa se ogleda u tome što oba u fokusu imaju resurse kao činioce koji olakšavaju odnosno otežavaju nastanak pokreta i njegove aktivnosti. Razlika je u tome što RMT naglašava značaj resursa nad kojima pokret ima kontrolu,

⁴⁹ U literaturi još naziva i političko-procesnim pristupom.

⁵⁰ Prema pojedinim autorima (Kitschelt, 1986) ova dva pristupa su blisko povezana ali ih treba razdvojiti, dok po drugima SPM predstavlja samo varijantu RMT (Giugni, 1996).

dok SPM akcenat stavlja na resurse iz šireg političkog okruženja koje pokret ne kontroliše, ali ih može iskoristiti za svoje potrebe (Opp, 2009). U istraživanjima društvenih pokreta, ova dva pristupa se najčešće upotrebljavaju kombinovano. Napomenimo još i to da se u osnovama oba stanovišta implicitno nalaze pretpostavke teorije racionalnog izbora.

1.4.1.2. Teorija mobilizacije resursa (TMR)

Teorija mobilizacije resursa polazi od kritike osnovne pretpostavke klasičnog pristupa prema kome su (patološko) nezadovoljstvo i društvena dezorganizacija osnovni činioci (protestnog) kolektivnog delanja. Nasuprot tome, ovaj pristup ističe ključnu ulogu koju *organizacije društvenih pokreta* imaju u mobilisanju raspoloživih resursa za ostvarivanje ciljeva pokreta. Do ovakve promene u tumačenju, jednim delom dolazi kao posledica javljanja novih društvenih pokreta na javnoj sceni zapadnih društava tokom 1960-ih godina, u čije aktivnosti su se često uključivali i sami društveni naučnici. Tako se, na ovu vrstu delanja, počinje gledati sa više naklonosti, čime se postepeno napušta pretpostavka o iracionalno-patološkim motivima u korist koncepta racionalnog aktera⁵¹.

Jedan od pionirskih radova kojim su postavljeni temelji teorije mobilizacije resursa je tekst Džona Mekartija (John McCarthy) i Mejera Zalda (Mayer Zald) *Mobilizacija resursa i društveni pokreti* ("Resource mobilization and social movements") iz 1977. godine. U njemu autori nastoje da odrede uslove pod kojima će racionalni pojedinac doneti odluku da učestvuje u kolektivnoj akciji. Oni ističu da je za kolektivno delanje neophodna mobilizacija resursa, za koju je, pak, preduslov postojanje dobre organizacije. Dakle, za razliku od shvatanja karakterističnog za klasične pristupe, kolektivna akcija ne predstavlja (samo) pokušaj prilagođavanja na stanje krize (pojedinačne ili društvene), već i jedan zajednički i racionalni napor da se postignu zacrtani ciljevi, uz upotrebu dostupnih (često nekonvencionalnih) sredstava. Ipak, to ne znači da TMR poriče postojanje nezadovoljstava, već u prvi plan ističe strukturalne uslove koji olakšavaju njihovo izražavanje. Pored toga, Mekarti i Zald

⁵¹Međutim, umesto da zastupaju umereno stanovište koje bi uključilo i emocionalne pobude i racionalni proračun, teoretičari sedamdesetih godina zauzimaju strogo racionalističku poziciju (Jasper, 1998).

smatraju da nezadovoljstva nisu data sama po sebi, već ih oblikuju i njima manipulišu lideri i organizacije društvenih pokreta (McCarthy & Zald, 1977; Opp, 2009).

Kako primećuje Dag Mekadam (McAdam, 1982), teorija mobilizacije resursa se bazira na elitističkoj koncepciji društva, dok je klasični pristup zasnovan na pluralističkoj viziji. Prema TMR, moć u društvu je nejednako raspoređena, i samo dobro organizovane grupe koje kontrolišu ključne resurse, imaju pristup političkoj areni i mogućnost da se izbore za svoje ciljeve. Ovakav zaključak je suprotan polaznoj pretpostavci klasičnog pristupa prema kojoj što je određena skupina dezorganizovanija i frustriranija, to je veća verovatnoća za njenu mobilizaciju.

Prema oceni Marka Đuinjija (Guigni, 1996), pristup koji zastupaju Mekarti i Zald predstavlja užu, ekonomističku verziju TMR koja stavlja akcenat na dva elementa: mogućnost za alokaciju resursa i ulogu koju u tome obavljaju formalne organizacije. Druga struja, čiji je najistaknutiji predstavnik Entoni Oberšal (1973) (Anthony Oberschall), oslanja se na strukturalne teorije društvenih sukoba i zastupa jednu širu sociološku perspektivu. Ipak, ni ovde nije napuštena pretpostavka racionalnog aktera, dok se poseban značaj pridaje organizacionoj bazi i vođstvu za koje se smatra da obezbeđuju održavanje kolektivne akcije tokom dužeg perioda, i onda kada se iscrpi entuzijazam najvatrenijih aktivista a materijalni resursi istroše (Oberschall, 1973; Giugni, 1996).

Treća struja u okviru TMR je novija i, premda se zasniva na istim osnovnim postulatima kao i prethodne dve – naglasak na značaju stepena organizovanost i resursa kojima pokret raspolaže – značajno se udaljava od inicijalne ekonomističke verzije Mekartija i Zalda. Dok ova dva autora pažnju posvećuju formalnim organizacionim osnovama pokreta, noviji pristupi se usmeravaju na neformalne aspekte, pre svega na društvene mreže. Tako, Mario Diani (1992) ispituje relaciju stranu pokreta i istražuje karakteristike mreža koje se uspostavljaju između njegovih sastavnih delova (grupa i organizacija pokreta). Dejvid Snou i saradnici (Snow et al., 1980), relacije koje nastaju u okviru pokreta posmatraju iz mikrosociološke perspektive, koncentrišući se na modalitete mobilizacije i regrutacije članova, kao i na njihove interpersonalne veze, koje, takođe, mogu povezivati ogranke pokreta, nezavisno od mreža koje se formiraju između organizacija. Istraživanja formalnih i neformalnih mreža kao osnove mobilizacije beleže značajan razvoj poslednjih godina, a njihov doprinos se, pre svega,

ogleda u povezivanju strukturalnog i akterskog pristupa u razmatranju društvenih pokreta (Guigni, 1996; Diani, 1992,1995a,b,1997, 2000,2003a).

Uprkos tome što *resursi* predstavljaju centralno mesto ovog pristupa, autori izbegavaju⁵² da ih definišu, uglavnom se zadržavajući na nabrojanju različitih vrsta. Resursi tako ostaju jedan maglovit koncept, pod koji se može svrstati gotovo sve ono što akteri mogu da iskoriste kako bi ostvarili postavljene ciljeve: finansijska moć (novčana sredstva, objekti, oprema itd.), legitimitet (naklonost javnosti prema pokretu i njegovim ciljevima), organizacione sposobnosti, socijalni kapital i političke veze, specifična znanja i civilne veštine (komunikacija, sposobnost vođenja dijaloga i pregovaranja), široka baza članstva i volontera; slobodno vreme itd. (Gamson, 1987; Opp, 2009). Mobilizacija, pak, predstavlja proces kojim grupa nastoji da obezbedi kontrolu nad resursima neophodnim za kolektivno delanje (Jenkins, 1983:532; Opp, 2009).

Prema pojedinim autorima, u okviru TMR, mogu se razlikovati dve makro perspektive odnosno varijante TMR. Prva varijanta je tzv. "organizaciono-preduzetnička" (Zald & McCarthy, 2002 prema: Opp, 2009) koja naglašava značaj organizacija, lidera i dostupnosti resursa za nastanak društvenih pokreta. Drugi ogranak je tzv. "političko-procesni", odnosno pristup strukture političkih mogućnosti, koji se fokusira na šire političko okruženje posmatrano iz perspektive potencijala i prepreka koje ono predstavlja za aktivnosti pokreta (Zald & McCarthy, 2002: 158-9). U ovoj drugoj varijanti, kao što će biti reči u nastavku, pažnja se usmerava na resurse koji su locirani izvan pokreta, dakle, u širem društvu, kao što su državno uređenje, administracija, pristup donosiocima odluka itd.

1.4.1.3. Pristup strukture političkih mogućnosti (SPM)

Razmatrajući uticaj političkog okruženja na formiranje društvenih pokreta, Piter Ejzinger (Peter Eisinger, 1973) je postavio osnove pristupa strukture političkih

⁵² Pored nejasnih određenja ključnih pojmova, kao nedostatak TMR pristupa se još izdvaja i to što ne uspeva da objasni javljanje različitih oblika protestnog delanja. Primera radi, ova teorija nema odgovor na pitanje kada dolazi do pobuna, a kada se optira za mirno i nenasilno delanje, ili kakve će organizacije društvenih pokreta nastati u različitim uslovima (Opp, 2009).

mogućnosti. Doprinos ovog autora se ogleda, pre svega, u tome što je skrenuo pažnju na činjenicu da načini na koje individue i grupe kolektivno delaju nisu u funkciji samo sredstava kojima raspolažu, već i mogućnosti, barijera i resursa šireg političkog sistema. U osnovi ovog pristupa nalazi se shvatanje prema kome političko okruženje može da bude dovoljan podstrek odnosno okidač za pokretanje protestnog delanja i nastanak pokreta (Eisinger, 1973; McAdam & Snow, 1996; Tilly, 1978; Gamson & Meyer, 1996; Kriesi *et al.*, 1995; Opp, 2009). Čarls Tili (Charles Tilly, 1978) ističe da država, kao najmoćniji politički činilac u modernim industrijskim društvima, selektivno potiskuje ili pomaže delanje društvenih pokreta u skladu sa interesima vladajuće elite. Određene pokrete i organizacije, poput terorističkih, po pravilu, zabranjuje, neke druge ne toleriše (one koje se direktno suprotstavljaju vlasti), dok treće dozvoljava, pa čak i podstiče, čime oni dobijaju rutinski pristup procesu donošenja odluka (Neš, 2006).

Strukturu političkih mogućnosti odnosno širi politički kontekst treba razumeti kao teren na kome nastaju i razvijaju se društveni pokreti. Od karakteristika terena zavisiće i mogućnosti razvoja i odlike društvenih pokreta. Istraživanja koja je sproveo Dag Mekadam (Doug McAdam) su pokazala to da što su strukture političkih mogućnosti otvorenije prema vaninstitucionalnim akterima i njihovim zahtevima, to je pokret koji se formira jači i uspešniji u ostvarivanju svojih ciljeva (McAdam, 1982). Drugi istraživači su, takođe, ustanovili postojanje određenih pravilnosti, kao što je, recimo, to da jake, represivne, centralizovane države generišu dobro organizovane, radikalne pokrete, koji primenjuju nekonvencionalna sredstva, ali se ne oslanjaju na širu mobilizaciju. Takođe, primećeno je i da slabe i inkluzivne države najčešće omogućavaju nastanak pokreta koji koriste tehnike masovne mobilizacije i umerenije repertoare akcije. Decentralizovane države, pak, pružaju više mogućnosti za protesno delanje, ali je implementacija postignutih političkih odluka manje izvesna (Kichelt, 1986). Uprkos postojanju izvesnih razlika u odnošenju različitih modela⁵³ (demokratskog) državnog uređenja prema aktivnostima pokreta, neosporno je da demokratsko okruženje pruža bolju mogućnost izbora načina izražavanja političkih interesa, mobilizacije podrške i

⁵³ Primera radi, u liberalnom modelu kakav je, recimo, britanski, ekološke organizacije ne dobijaju veću podršku od strane države, dok se u neokorporativističkom modelu, čiji je reprezent Švedska, ekološke organizacije u značajnoj meri oslanjaju na državnu pomoć (Della Porta & Andretta, 2000).

delanje kroz konvencionalne političke kanale. Demokratska pravila igre omogućavaju slobodnu razmenu ideja i podrazumevaju institucionalne mehanizme kritike i suprotstavljanja vladajućoj politici. Na drugoj strani se nalaze nedemokratski režimi, koji unapred nastoje da spreče razvoj alternativa vladajućem poretku. Takva sredina primorava pokrete da se udružuju u neformalne, poluprikrivene mreže i organizacije, da se koriste subverzivnim (ali umerenim) metodama koje, kada se prilike promene, mogu da prerastu u radikalno antisistemske / antirežimske delanje (Dalton, Recchia, Rohrschneider, 2003; Dalton, 2005).

Prema Herbertu Kičeltu, strukture političkih mogućnosti se sastoje iz "*specifičnih konfiguracija resursa, institucionalnih aranžmana, istorijskih preduslova za društvenu mobilizaciju, koji olakšavaju razvoj društvenih pokreta u nekim slučajevima, i otežavaju u drugim*" (Kitschelt, 1986: 58). Kritičari ovog pristupa ističu da je na ovakav način definisan pojam SPM previše širok, te da se pod njega može podvesti gotovo sve (Goodwin & Jasper, 1999; Gamson & Mayer, 1996). Kao odgovor na ovakve primedbe, nastali su različiti modeli koji precizno izdvajaju dimenzije strukture političkih mogućnosti. Modeli koje su razvili McAdam (1996), Meyer & Tarrow (1998) i dopunili Wahlstrom i Peterson (2006), u obzir uzimaju sledeće dimenzije SPM: 1. mogućnost pristupa javnosti političkom sistemu, odnosno procesu donošenja odluka; 2. konstelacija odnosa moći u okvirima elite (političke, ekonomske, medijske); 3. postojanje savezništva između pripadnika pokreta i pojedinih predstavnika elite; 4. spremnost i kapacitet države da se na represivan način suprotstavi aktivnostima pokreta; 5. nezavisnost i efikasnost sudstva; i 6. sposobnost državnih organa da implementiraju političke odluke koje su izdejstvovali pokreti. Dok se neki činoci, kao što su otvorenost političkog sistema i represivna reakcija države, relativno sporo menjaju, odnosi u okvirima vladajuće elite i stvaranje savezništava su podložni bržoj promeni (Smith & Fetner, 2010).

U empirijskim istraživanjima, koncept strukture političkih mogućnosti je operacionalizovan na različite načine. Tako, primera radi, McAdam, Tarrow i Tili (2001) govore o *državnim kapacitetima* (resursima kojima raspolaže i aktivnostima koje sprovodi) i *procesu demokratizacije* (postojanje prava glasa, broj političkih partija, razvijenost direktne demokratije itd.). Drugi autori ovaj problem rešavaju tako što se od koncepta mogućnosti pomeraju ka konceptu političkog konteksta, baveći se pojedinim

njegovim aspektima kao što su, recimo, *stepen centralizovanosti sistema* (Kriesi et al, 1995) *stepen demokratizacije* (Amenta et al, 2007); *javne politike* (Giugni, McAdam, Tilly, 1999); *represivni kapaciteti države* (Kriesi et al, 1995; Della Porta & Reiter, 1998) itd.

U razmatranju uticaja SPM, u literaturi se kao važno pitanje izdvojilo njihovo određenje u subjektivnom, odnosno objektivnom smislu. Objektivističke definicije (npr. Eisinger, 1973; Kriesi, 2007) određuju SPM kao izazove iz okruženja koji menjaju objektivne mogućnosti za postizanje ciljeva pokreta, nezavisno od toga da li su akteri svesni tih promena ili nisu. Drugi autori, pak, skreću pažnju na raskorak između "objektivnih" i „percipiranih“ mogućnosti (Kurzman, 1996; Kenny, 2001). Prema subjektivističkom određenju, promene u političkom okruženju su relevantne samo u onoj meri u kojoj utiču na promene u subjektivnim očekivanjima i proceni šansi za uspeh određenog delanja (Tarrow, 1994, 1996; Kriesi, 1995; Klandermans, 1997). Dakle, političke mogućnosti moraju biti prepoznate od strane samih aktera da bi, kao takve, mogle da budu iskorišćene. Ovakvo određenje, u izvesnoj meri, olakšava realizaciju empirijskih istraživanja jer ne zahteva precizno merenje promena u političkom okruženju, već samo ispitivanje subjektivne procene aktera (Opp, 2009).

Klasični SMP pristup je razvijan na (implicitnoj) pretpostavci nacionalne države kao osnovnog okvira delovanja društvenih pokreta. Međutim, formiranje i jačanje međunarodnih institucija i NVO i ekspanzija međuvladinih agencija, stvorili su nove izazove pred klasične načine razmatranja aktivnosti društvenih pokreta. Kao posledica sve izraženijih uticaja procesa globalizacije i međunarodnog povezivanja, u analizu društvenih pokreta se postepeno uključuju i uticaji koji dolaze izvan granica nacionalne države (Meyer et al, 1997). Tako aktivnosti pokreta počinju da se razmatraju u okvirima *globalnih (međunarodnih) struktura političkih mogućnosti* (van der Heijden, 2006; Rucht, 2009). Marks i McAdam (1996), recimo, ispituju uticaj višestepenog sistema uprave (*multilevel governance*) na aktivnosti društvenih pokreta dok Rothman i Oliverova (Rothman & Oliver, 1999:43) govore o "umetnutim strukturama političkih mogućnosti" (*nested political opportunity structures*) misleći pod time da su se lokalne SPM „ugnjezdile“ u nacionalne, a nacionalne u međunarodne, što stvara složene obrasce odnosa između političkih aktera u borbi za veći politički uticaj. Kao najznačajnije delove međunarodne strukture političkih mogućnosti, istraživači izdvajaju

Ujedinjene Nacije (UN), Evropsku uniju (EU), Svetsku banku (SB) i Svetsku trgovinsku organizaciju (STO) (van der Heijden, 2006).

Ključan doprinos pristupa strukture političkih mogućnosti se ogleda u tome što, u tumačenje načina na koji pokreti nastaju, razvijaju se, imaju uspeha ili propadaju, uključuje i spoljašnje činioce šireg političkog konteksta, koji su ostali izvan fokusa kako klasičnih bihejviorističkih pristupa tako i teorije mobilizacije resursa.

1.4.1.4. Pristup Novih društvenih pokreta

Prihvatajući osnovne postulate teorije racionalnog izbora, zastupnici TMR i SPM pristupa su eksplicitno ili implicitno polazili od pretpostavke da odluka pojedinca da se uključi u kolektivnu akciju, u krajnjoj liniji, zavisi od procene troškova i potencijalnih dobiti od jednog takvog čina. Fokusirajući se na lične interese kao osnovne pokretače, ovi pristupi su zanemarili ulogu drugih motiva. Da bi ispunili uočene praznine u tumačenju nastanka i razvoja društvenih pokreta, evropski autori su se okrenuli razmatranju uloge koju, u datim procesima, imaju kultura, vrednosti, odnosno kolektivni identitet, emocije i zajednička značenja koja se pripisuju kolektivnom delanju (Giugni, 1998; Polleta & Jasper, 2001; Jasper, 2010).

Jedna od centralnih ideja pristupa Novih društvenih pokreta (NDP) je da pojedinačni akteri ne delaju izolovano niti isključivo iz racionalnih ličnih pobuda, već su socijalno situirani, pripadaju različitim grupama, sa kojima dele iste vrednosti, značenja odnosno kolektivni identitet. Upravo te zajedničke vrednosti i osećaj pripadnosti kao i potreba da se oni zaštite i očuvaju, mogu delovati energizujuće na pojedinca ili grupu, podstičući ih da učestvuju u kolektivnom delanju, uprkos potencijalno negativnom bilansu lične jednačine (u materijalnom smislu).

Pionirski rad koji pristupa iz perspektive kolektivnog identiteta je Melučijev članak „*Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements*“ iz 1988. godine (Melucci, 1988, prema: Opp, 2009). Baveći se fenomenom kolektivne akcije, ovaj autor postavlja pitanje pod kakvim okolnostima individue delaju zajedno, odnosno stvaraju kolektivna značenja, komuniciraju i zajednički donose odluke. U toj interakciji i pregovaranju, odnosno međusobnom prilagođavanju, smatra on, nastaje kolektivni identitet. Melučijev kolektivni identitet određuje kao "*interaktivne i deljene definicije*,

produkovane od strane više individua, koje se odnose na pravce delanja i na mogućnosti i otežavajuće okolnosti u kojima se delanje ostvaruje" (1988 : 342).

Osnovna ideja ovog pristupa je da postojanje kolektivnog identiteta olakšava kolektivno delanje. Kolektivni identitet je prisutan tamo gde postoji grupa sastavljena od pojedinaca koji imaju najmanje jedan zajednički cilj, a takođe i zajednička uverenja, normativna ubeđenja, i koji su međusobno socijalno i emocionalno povezani (Opp, 2009). Empirijski podaci govore u prilog pretpostavke ove teorije da jaka identifikacija sa grupom, odnosno jak kolektivni identitet, čini verovatnijom participaciju članova te grupe u kolektivnom poduhvatu (Klandermans, 2004: 364).

U okviru pristupa Novih društvenih pokreta, razvilo se još jedno plodno tumačenje motiva i načina uključivanja pojedinaca u aktivnosti pokreta. Reč je o tzv. pristupu „uokviravanja“ (*framing*), koji se oslanja na tradiciju simboličkog interakcionizma. Slično kao teoretičari identitetskog pristupa, i zastupnici teorije uokviravanja polaze od kritika jednostranosti TMR i SPM, ističući značaj interpretacije situacije i konstrukcije značenja samih aktera, koje predstavljaju osnovu njihove participacije u kolektivnom delanju.

Koncept uokviravanja, razvio je Dejvid Snou (David Snow) sa saradnicima (1986) polazeći od razmatranja Ervina Gofmana (Erving Goffman), iznetim u knjizi *Analiza okvira (Frame Analysis, 1974)*. Pod pojmom *okvira (frame)* Gofman podrazumeva specifičnu interpretativnu shemu koja omogućava pojedincima da smeste, opažaju, identifikuju i označe dešavanja u sopstvenom životnom okruženju i svetu uopšte. Čineći dešavanja i događaje smislenim, okviri služe da organizuju iskustva i budu vodič za delanje, kako individualno tako i kolektivno (Goffman, 1974: 464). Socijalni psiholozi koriste slične koncepte, koje nazivaju mentalnim modelima, kognitivnim strukturama ili mapama.

Ključno pitanje kojim se bave zagovornici ovog pristupa je: kada i na koji način argumenti koje artikuliraju društveni pokreti postaju prihvaćeni od strane nemobilisanih pojedinaca (onih koji se nalaze izvan pokreta)? Odgovor su pronašli u procesu *uokviravanja*. Uokviravanje podrazumeva proces komunikacije u kome akteri usklađuju svoje referentne okvire (*frame alignment*). Svesnim naporima, lideri pokreta nastoje da oblikuju određena pitanja na takav način da obezbede širu podršku i legitimitet aktivnostima pokreta (McAdam, 1996:339). U tom procesu, relevantni događaji se

interpretiraju na način da olakšaju mobilizaciju posmatrača, potencijalnih sledbenika i drugih podržavalaca pokreta, i demobilišu protivnike (Snow & Benford, 1988: 198). Jednostavnije rečeno, što je tumačenje koji nudi pokret bliže shvatanjima nemobilisanih trećih strana, to je veća verovatnoća da će se oni priključiti aktivnostima pokreta.

Koncept uokviravanja, koji u fokusu ima aktivnosti lidera pokreta na prilagođavanju referentnog okvira tako da on bude što funkcionalniji za regrutaciju novih članova, deo je šireg shvatanja o socijalnoj konstruisanosti društvenih problema (među kojima i ekoloških). Prema *socijalno-konstruktivističkoj* perspektivi, ekološki problemi nisu nešto što postoji nezavisno od društva, već predstavljaju produkte procesa društvenog definisanja, pregovaranja, prepoznavanja i priznavanja u privatnoj i javnoj sferi⁵⁴. Drugim rečima, ekološki problemi se konstruišu u interakciji između različitih aktera koji im pripisuju određena značenja (Hannigan, 1995: 32-33). U tom procesu, najznačajniju ulogu imaju naučnici, političari, predstavnici medija, kao i lideri ekoloških organizacija. Ekološki problemi se mogu konceptualizovati u kategorijama rizika (kada postaju i bezbednosno pitanje), nepravde (kako ih predstavlja pokret za ekološku pravdu), etike i morala (npr. biocentrični pristupi) itd.

Važan doprinos pristupa NDP se ogleda u tome što je skrenuo pažnju na ulogu koju kultura i vrednosti imaju za novih društvenih pokreta. Prema Ronaldu Inglehartu (Inglehart, 1977, 1990, 1995), u razvijenim industrijskim zemljama, generacije stasale nakon II svetskog rata, u širem kontekstu materijalnog blagostanja i zadovoljenosti bazičnih (materijalnih) potreba, počele su da se okreću u pravcu postizanja „*postmaterijalnih*“ ciljeva (lični razvoj, politička participacija, poboljšanje uslova fizičkog okruženja itd.). Veća briga postmaterijalista za kvalitet života, kao i prihvatanje alternativnih, anti-industrijskih vrednosti, doprineli su razvoju njihovog interesovanja za ekološka pitanja i zauzimanju kritičkog stava prema dominantnoj vrednosnoj paradigmi zapadnih industrijskih društava, koja naglasak stavlja na ekonomski rast (Hannigan, 1995; Neš, 2006). Takođe, novi postmaterijalistički vrednosni sistem okreće njime

⁵⁴ Ovaj pristup kritikuje klasičnu *hipotezu odraza*, prema kojoj se ekološki pokret razvija kao reakcija na percipiranu ekološku degradaciju - npr. na Zapadu, tokom 1960-ih, kada su posledice industrijskog zagađenja postale vidljive ili, na Istoku, u drugoj polovini 1980-ih, posle nuklearnog akcidenta u Černobilu (Dunlap & Scarce, 1990; Jehlicka, 1992). Ovakva shvatanja se nadovezuju na klasična tumačenja nastanka društvenih pokreta kao reakcije na nepovoljne prilike, u ovom slučaju ekološke (Gurr, 1970).

inficirane, uglavnom visokoobrazovane, urbane pripadnike srednjih klasa ka estetskim vrednostima prirode, zaštiti prava životinja, traganju za spiritualnošću, holističkoj filozofiji itd. (Doyle and McEachern, 2001). S druge strane, participativna kultura, povezana sa postmaterijalističkom vrednosnom orijentacijom, podstiče pojedince da postanu aktivni u javnom životu (Inglehart, 1990). Razvoj modernog ekološkog pokreta na Zapadu, ovaj pristup, dovodi u vezu sa širenjem postmaterijalističkih vrednosti.

Stavljanjem naglaska na subjektivne činioce (vrednosni aspekt, kolektivni identitet) delanja, teorije NDP predstavljaju neophodnu dopunu TMR i SPM pristupima koji u obzir, najčešće, uzimaju samo objektivne osnove delanja⁵⁵ – resurse pokreta i uslove koje diktira šire političko okruženje.

1.4.2. Određenje pojma ekološkog pokreta

U prethodnim poglavljima, bilo je reči o tome zašto je važno izučavati ekološke pokrete, kako su oni nastajali i razvijali se u različitim društvenim kontekstima i koji su činioci na to imali uticaja. Međutim, ostao je otvoren odgovor na osnovno pitanje: *šta su to ekološki društveni pokreti?*

S obzirom na to da ekološki pokreti, prema temi na koju su fokusirani, predstavljaju jednu posebnu vrstu društvenih pokreta, određivanje pojma ekološkog pokreta, neophodno je započeti definisanjem šireg pojma društvenog pokreta.

Uprkos bogatoj empirijskoj građi, postojanju vrlo razvijenih teorijskih pristupa i obilju literature, studije društvenih pokreta pate od pojmovne nepreciznosti i teorijske neusklađenosti. U velikom broju radova koji za predmet imaju društvene pokrete, osnovni pojam ili uopšte nije definisan ili ostaje maglovit i nedovoljno precizno odvojen od drugih, srodnih fenomena kao što su protesti, političke partije ili koalicije. Oni autori koji su pokušali da definišu društvene pokrete, činili su to na veoma različite načine. Tako se definicije kreću od izjednačavanja društvenih pokreta sa specifičnim skupovima uverenja i mišljenja⁵⁶ (McCarthy and Zald, 1977:1217-18) do prepoznavanja

⁵⁵ Za razvijanje subjektivističkog pristupa u okviru političko- procesnih teorija (SPM), jednim delom su zaslužni upravo uvidi nastali u okviru pristupa NDP.

⁵⁶ Reč je o uverenjima da je neophodno promeniti pojedine (ili sve) elemente društvene strukture i ustaljene prakse raspodele resursa u društvu.

u njima karakterističnih formi kolektivnog delanja (Turner & Killian, 1972; Diani, 1992).

Jedan deo problematike definisanja fenomena društvenih pokreta, leži u upornom opstajanju podele između dve tradicije u tumačenju kolektivnog delanja (američke i evropske), koja produbljuju jaz kako između polaznih teorijskih koncepata tako i između njihovih empirijskih operacionalizacija. Predstavnicima klasičnih pristupa, pristupajući iz mikrosociološke perspektive, u pokretima vide osobeni oblik kolektivnog ponašanja koji nije ni čvrsto organizovan niti institucionalizovan, ali ipak traje tokom dužeg vremenskog perioda zalažući se ili se opirući društvenim promenama (Turner & Killian, 1972). Teoretičari mobilizacije resursa, u definisanju društvenih pokreta, poseban akcenat stavljaju na organizacije društvenih pokreta i njihove lidere, čija je uloga sprovođenje različitih ideja i uverenja u kolektivnu akciju (McCarthy & Zald, 1977). U okvirima pristupa strukture političkih mogućnosti, pažnja se više usmerila na karakteristike šireg političkog konteksta, nego na društvene pokrete kao specifično organizovane kolektivne aktore (Tilly, 1984). Pristup novih društvenih pokreta ovaj fenomen definiše kombinovanjem principa identiteta (kolektivni identitet) i opozicije (vezane za centralni konflikt u društvu) (Touraine, 1985; Melucci, 1989).

Poslednjih godina, u okviru studija društvenih pokreta, došlo je do približavanja inicijalno udaljenih teorijskih tradicija. Jedan od značajnih pomaka na polju integracije načinjen je u okvirima sociologije, nastojanjem sociologa italijanskog porekla Maria Dianija (Mario Diani) da sintetičkom definicijom koncepta društvenog pokreta, premosti jaz između različitih škola i razvije idealno-tipsko određenje fenomena društvenog pokreta. Prema njegovom mišljenju, definicija treba da bude, s jedne strane, sintetička da obuhvati različite tradicije (pronalaženjem najmanjeg zajedničkog imenitelja), a sa druge, diskriminativna - da napravi jasnu razliku između društvenih pokreta i srodnih fenomena kao što su koalicije, serije protesta i kampanja, organizacije, partije i dr. (Diani, 1992). Na osnovu temeljne analize teorija društvenih pokreta, Diani je zaključio da se, uprkos površinskoj heterogenosti ovih pristupa, na dubljem nivou analize može uočiti implicitan konsenzus. Na osnovu zajedničkih elemenata različitih pristupa on je konstruisao idealno-tipski, sintetički model društvenog pokreta koji je formulisao na sledeći način:

Društveni pokreti predstavljaju „mreže neformalne interakcije između mnoštva individua, grupa i organizacija, uključenih u politički ili kulturni konflikt, na osnovama zajedničkog kolektivnog identiteta“ (Diani, 1992:13). Drugim rečima, društveni pokreti su distinktivan fenomen po tome što se sastoje od formalno nezavisnih aktera koji delaju u određenom kontekstu (lokalnom, nacionalnom, globalnom), imaju zajednički identitet, vrednosti i orijentacije, i rade u pravcu ostvarenja postavljenih ciljeva, i koji su, pritom, međusobno povezani kroz različite oblike konkretne saradnje i / ili međusobnog prepoznavanja, čime ostvaruju vezu koja prevazilazi bilo koju specifičnu pojedinačnu protestnu akciju, kampanju i sl. (Diani, 2003a: 301).

Iako je nastojao da razvije nepristrasnu sintetičku definiciju društvenog pokreta (koja bi odgovarala različitim teorijskim pristupima, ne favorizujući ni jedan pravac posebno), može se primetiti izvesna Dianijeva naklonost prema Melučijevom pristupu i postavljanje mrežne strukture pokreta u prvi plan, kao posebno važnog elementa ovog društvenog fenomena. Mrežni pristup Diani razvija kroz kasnije radove, analizirajući strukturne karakteristike mreža društvenih pokreta, načine njihovog formiranja, menjanja i prekidanja tokom vremena (Diani, 2000, 2003a,b,c, 2011).

Isticanje mreža kao mezo-analitičkog nivoa nam se čini posebno značajnim jer pruža mogućnost da se uhvati dualistička priroda kolektivne akcije. Naime, mreže predstavljaju sponu između strukture i akcije, odnosno posrednika između individualnog ponašanja, delovanja grupa i organizacija i promena globalnih društvenih struktura (Emirbayer & Goodwin, 1994; Emirbayer & Mische, 1998).

Baveći se istraživanjem ekološkog kolektivnog delanja, a oslanjajući se na prethodno razvijeni koncept društvenog pokreta, Diani na sledeći način konstruiše *idealno-tipski model ekološkog društvenog pokreta*:

„Ekološki pokret se sastoji iz individua, grupa i organizacija, uključenih u nebrojeno mnogo inicijativa usmerenih na zaštitu životne sredine a protiv društveno utvrdljivih „neprijatelja“, koje dele široki identitet i mogu da povežu specifične akcije u širi narativ i obuhvatnije kolektivno „mi“. Događaji koji bi inače mogli biti rezultat ad hoc koalicija i izrazi NIMBY kampanja tako stiču novo značenje i postaju percipirani kao deo šireg, dugoročnijeg, kolektivnog napora“ (Diani, 2003a : 303).

Dianijeva odrednica predstavlja dobru polaznu osnovu za dalje izučavanje ekoloških pokreta. Ovakvim definisanjem pravi se dovoljno jasna distinkcija između

ekoloških pokreta s jedne strane, i srodnih, ali ipak različitih društvenih fenomena - s druge. Pored toga, definicijom su obuhvaćeni svi važni aspekti društvenih pokreta i napravljena je veza između koncepata razvijenih u okviru različitih teorijskih tradicija u izučavanju društvenih pokreta.

Ipak, definicija ima izvesne slabosti i ograničenja. Pre svega, želeći da istakne važnost konfliktne dimenzije, Diani govori o "društveno utvrdljivim neprijateljima" ekološkog pokreta, ne precizirajući šta pod time tačno podrazumeva. Oslanjajući se na radove drugih autora, koji u prostoru između države i tržišta, pronalaze posebno polje delovanja organizacija civilnog društva usmerenih na zaštitu životne sredine, može se pretpostaviti da pod "neprijatelje" ekološkog pokreta spadaju grupacije strukturno različitih interesa (npr. predstavnici vlasti koji umesto da štite životnu sredinu donose planove i programe koji su ekološki nepovoljni ili vlasnici / menadžment ekološki neodgovornih kompanija). Međutim, šire posmatrano, čitav kapitalistički sistem i neoliberalna ideologija koja štiti interese krupnog kapitala, predstavljaju ono protiv čega se ekološki pokreti bori. S obzirom da reč "neprijatelj" ima individualistički⁵⁷ i reformistički prizvuk, čime se antisistemski i radikalni / revolucionarni aspekt delanja ekološkog pokreta mogu izgubiti iz vida, čini se boljim upotrebiti širi pojam konflikta oko životne sredine, kojim se obuhvataju obe dimenzije. Pored toga, određujući pojam ekološkog pokreta, autor ne izdvaja jasno element mreža, već govori o smisaonoj vezi koju širi narativ i kolektivni identitet daje naizgled nepovezanim inicijativama usmerenim na zaštitu životne sredine. Međutim, pored smisaone veze koja pruža objedinjavajuće značenje odvojenim ekološkim akcijama, postoje i fizičke spona, odnosno mreže između pojedinaca, grupa i organizacija kroz koje se razmenjuju informacije i drugi vredni resursi, pregovaraju i dogovaraju strategije, koordinišu zajedničke aktivnosti i sl. Interesantno, mrežni aspekt je Diani veoma jasno izdvojio prilikom definisanja društvenih pokreta, dok je u odrednici ekološki pokreta on ostao nedorečen i maglovit. Ipak, i pored izvesnih nedostataka, Dianijevo određenje ekoloških društvenih pokreta je široko prihvaćeno u naučnim krugovima.

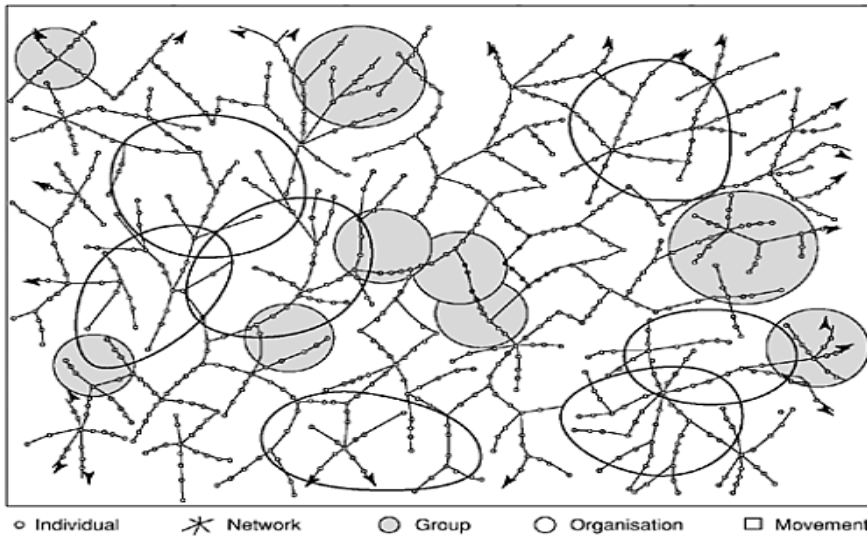
⁵⁷ U smislu da se ekološki pokret bori protiv konkretnih grupacija na vlasti / menadžmenta i vlasnika korporacija, i njihovih aktuelnih, ekološki štetnih praksi, dok ne obraća pažnju na strukturne osnove koje omogućavaju takvu praksu i koje stoje u opoziciji sa osnovnim idejama i ciljevima ekološkog pokreta.

1.4.2.1. Elementi ekološkog društvenog pokreta

Uprkos opaženim tendencijama profesionalizacije i institucionalizacije, društveni pokreti i dalje, uglavnom, nastupaju kao vaninstitucionalni akteri. Oni su smešteni u specifičnom prostoru neformalne politike delimično izdvojenom od polja delovanja etabliranih političkih institucija kao što su partije, državna administracija, parlamentarni sistem itd. Društveni pokreti su u stalnom procesu transformisanja, sa promenljivim ciljevima, repertoarima delanja, članstvom, bazom simpatizera itd. (Doyle and McEachern, 2001). S obzirom na promenljivost, fluidnost i fragmentarnost pokreta, istraživanje njihove strukture može biti veoma zahtevno.

Kako bi na dočarali specifičnost strukture društvenog pokreta, pojedini autori koriste poređenje sa palimpsestom. Reč je o pergamentu sa koga je ranije napisani tekst delimično uklonjen, da bi se napravilo prostora za novi, pa se u slojevima, nekoliko tekstova nalaze ispisani jedan preko drugog, svaki i dalje pomalo vidljiv (Doyle, 1991:3).

Na crtežu koji prikazuje strukturu jednog društvenog pokreta (slika 1), na prvom novou se mogu uočiti veze koje postoje između pojedinaca, koje često prelaze granice različitih formalnih i neformalnih kolektivnih formi. Potom su, na drugom nivou, vidljive različite grupe koje stvaraju stabilnije i trajnije odnose od onih koji se, unutar mreža, uspostavljaju između pojedinaca. Na sledećoj ravni se nalaze različite organizacije, često sa uspostavljenom unutrašnjom hijerarhijskom strukturom. Poslednji nivo predstavlja sam društveni pokret, kao okvir unutar koga se nalaze svi nabrojani elementi (Doyle and McEachern, 2001). Ukoliko bi se išlo dalje, ekološki pokret bi se mogao smestiti u okvire civilnog društva jedne države, i dalje, u okrilje globalnog civilnog društva.

Slika 1. *Struktura društvenog pokreta - Palimpsest*

Izvor : Doyle, 1991; Doyle & Kellow 1995, prema: Doyle & McEachern, 2001.

U okvirima ekološkog pokreta, čvršće ili slabije međusobno povezani, delaju pojedinačni akteri – ekološki aktivisti, grupe i organizacije.

Ekološki aktivisti

Pojedinci aktivno uključeni u rešavanje pitanja životne sredine čine „živu“ supstancu ekološkog pokreta. Od njihovog ukupnog broja i osobina, kao i od brojnosti onih koji bi potencijalno mogli da se uključe, u velikoj meri zavisi jačina pokreta. Istraživanja koja se bave sociodemografskim karakteristikama ekoloških aktivista i članova nevladinih organizacija ukazuju na postojanje značajnih razlika među njima. Na jednoj strani se izdvaja rukovodstvo / zaposleni u najjačim organizacijama pokreta, među kojima su disproporcionalno zastupljeni pripadnici tzv. "nove srednje klase" - visokoobrazovani pojedinci, uglavnom zaposleni u sektoru obrazovanja, kreativnim delatnostima i u oblasti pružanja socijalnih usluga (Kriesi, 1989). Međutim, ekološki aktivisti se ne regrutuju samo iz redova nove srednje klase. Veliki broj aktivista potiče iz nižih slojeva, neposredno ugroženih ekološkim rizicima i problemima. Reč je, pre svega, o učesnicima samoniklih ekoloških inicijativa, akcija i pokreta (Freudenberg & Steinsapir, 1992). Ipak, s obzirom na to da je razumevanje složenih globalnih ekoloških problema u velikoj meri ograničeno na visokoobrazovane pojedince, ne treba da

iznenadi to što su oni češće uključeni u akcije ekološkog pokreta na *globalnom planu*, dok su aktivnosti niže obrazovanih češće vezane za *lokalnu zajednicu* (Rootes, 1999).

Na osnovu primarnog cilja delanja, pojedini autori prave razliku i između *aktivista* (activists) i *zastupnika* (advocates) pokreta. Dok je aktivistima u osnovnom fokusu ostvarivanje određenog spoljašnjeg cilja pokreta (npr. zaštita ugrožene životinjske vrste, sprečavanje zagađivanja itd.), profesionalnim zastupnicima je, pre svega, na umu razvoj same organizacije i ličnih karijera, kao i obezbeđivanje redovnih izvora zarade (Schlosberg, 1995). Munro (2005) odnos između ova dva tipa aktivista vidi kao pasionirano naspram pragmatičnog delanja, ističući da je postojanje obe grupe aktera neophodno za opstanak pokreta. Pasionirani članovi pokreta, delaju na ostvarivanju manifestnih ciljeva pokreta, oslanjajući se na sopstvenu unutrašnju energiju. Međutim, oni su skloni brzom "sagorevanju", odnosno gubitku motivacije za dalji angažman. Tada na scenu stupaju pragmatični aktivisti koji, imajući i direktne lične koristi, rukovode aktivnostima u cilju ostvarenja namera pokreta. Osnovni nedostatak njihovog angažovanja je u tome što, ukoliko dođe do razmimoilaženja ličnih i kolektivnih ciljeva, prvi će odneti prevagu nad drugima.

Grupe i organizacije ekološkog društvenog pokreta

Da bi se određena grupa ili organizacija mogla smatrati delom društvenog pokreta, neophodno je da budu ispunjena dva uslova. Prvi je da grupa / organizacija, odnosno njeni članovi sami sebe vide delom pokreta. Drugi, pak, podrazumeva da i drugi relevantni akteri (unutar pokreta i izvan njega) datu grupu / organizaciju prepoznaju kao deo pokreta⁵⁸ (Diani, 2003a).

Grupe i organizacije društvenih pokreta obavljaju niz funkcija važnih za opstanak pokreta. Pre svega, organizacije imaju vodeću ulogu u mobilisanju resursa i uključivanju pojedinaca u aktivnosti pokreta. Potom, one učestvuju u definisanju ciljeva pokreta, rukovode aktivnostima, a takođe uspostavljaju veze za političkim strukturama,

⁵⁸ Između ostalog, to znači da bi deo pokreta mogle da čine i političke partije kao i birokratski organizovane interesne grupe. Ipak, time se ne želi implicirati da je pojam društvenog pokreta širi od pojma partije, već samo da određena partija u nekom trenutku može sebe smatrati delom šireg društvenog pokreta i biti takvom prihvaćena od strane ostalih pripadnika tog pokreta i spoljnih posmatrača. Ovo je pre izuzetak nego pravilo i uglavnom je ograničeno na partije koje vuku poreklo iz pokreta, kakav je slučaj sa zelenim partijama. Političke partije mogu biti deo dva različita sistema akcije – stranačkog i sistema društvenih pokreta, u kojima igraju različite uloge (Diani, 1992).

poslovnim sektorom i predstavnicima medija (McCarthy & Zald, 1977). Pored toga, one su važan izvor kolektivnog identiteta i predstavnik pokreta pred širom javnosti (organizacije Greenpeace, WWF, Friends of the Earth, Earth first! – jedna su od prvih asocijacija na ekološki pokret). Organizacije obavljaju i lidersku ulogu u pokretu i obezbeđuju kontinuitet u delanju, a njihov značaj postaje posebno veliki u periodima kada kolektivni entuzijazam počne da opada (Della Porta & Diani, 2006).

Postoji više tipova organizacija društvenih pokreta⁵⁹. Jedna od podela koja se ustalila u literaturi, je ona na participativne i profesionalne⁶⁰ organizacije.

1. *Participativne organizacije / grupe* – nastaju kao reakcija na ekološke probleme sa kojima se suočava lokalna zajednica, kao što su, na primer, skladištenje otpada u neposrednoj blizini naselja, zagađenje toksičnim materijama iz obližnjih fabričkih postrojenja i tsl. Ovakvom tipu organizacija je svojstvena neformalna, horizontalna struktura i uključivanje članova u donošenje odluka (Cable & Benson, 1993; Kriesi, 1996; Brulle, 2000;). Ovakve organizacije se, po pravilu, oslanjaju na strategije masovne mobilizacije – dakle, na ljude odnosno njihovo slobodno vreme i volonterski rad (Della Porta & Diani, 2006: 140). Najčešće nastaju kao proizvod reakcije ugroženog stanovništva na neuspeh države (tj. njenih regulatornih mehanizama) da kontroliše nelegalne i štetne aktivnosti lokalnih zagađivača. S obzirom na ovakve razloge nastanka, one najčešće nastupaju izazivački prema sistemu, kritikuju određene postupke i zahtevaju prekid nepoželjnih praksi, doslednu primenu postojećih propisa ili kažnjavanje zagađivača. Većina članova participativnih organizacija se regrutuje iz redova deprivilegovanih društvenih slojeva, direktno ugroženih lokalnim zagađenjem. U skladu sa tim, oni češće zahtevaju više (ekološke) pravde nego što se zalažu za temeljnije promene odnosa prema životnoj sredini. Ovakve organizacije uglavnom oskudevaju u resursima, nisu dugog veka (traju ili dok se problem ne reši ili dok ne ponestane volje i entuzijazma učesnika) i teško stupaju u kontakte sa donosiocima odluka (Della Porta & Diani, 2006).

⁵⁹ Recimo, tipologija koju je razvio Haspeter Krizi (Kriesi,1996) pravi razlike između organizacije društvenih pokreta na osnovu stepena: (1) formalizacije; (2) profesionalizacije; (3) unutrašnje diferencijacije (funkcionalna i teritorijalna podela rada); (4) integracije (mehanizmi vertikalne i/ili horizontalne koordinacije) (prema Della Porta & Diani, 2006: 140).

⁶⁰ Slično tome, Robert Brulle (Robert Brulle), pravi razliku između „samoniklih“ (grassroots) i „veštačkih“ (astroturf) organizacija. Sam naziv *grassroots* (koren trave) upućuje na to da je reč o organizaciji koja vuče svoje poreklo iz života same zajednice i zastupa njene interese kao njen legitimni predstavnik; dok izraz *astroturf* (engl. veštačka travnata podloga) ukazuje na artifičijelni karakter ovih organizacija (Brulle, 2000).

2. *Profesionalne organizacije* – nastaju kao rezultat inicijative profesionalaca (stručnjaka, profesionalnih eko-aktivista) angažovanih u oblasti zaštite životne sredine. Ova vrsta organizacija je usmerena na mobilisanje finansijskih resursa⁶¹ iz različitih izvora (Della Porta & Diani, 2006: 140). Iako umeju da zastupaju i kritičke stavove u odnosu na zvanične politike i ustaljene prakse, uglavnom nastoje da uspostave odnose saradnje (pa i partnerstva) sa predstavnicima vlasti i uz pomoć mehanizama pregovaranja i lobiranja, ostvare zacrtane ciljeve. Profesionalne organizacije su zainteresovane za učešće u formulisanju nacionalne ekološke politike, unošenje izmena u postojeće zakonodavstvo, programe razvijanja „dobre ekološke prakse“ itd. Takođe, imaju precizno propisane procedure učlanjenja, pisana pravila i statute, formalizovanu (neparticipativnu) strukturu upravljanja u kojoj bord direktora donosi najvažnije odluke (Kriesi, 1996). Njih odlikuje i angažovanje plaćenog osoblja koje razvija profesionalnu karijeru unutar organizacije. Oni se najčešće regrutuju iz redova pripadnika „nove srednje klase“. Baza članstva je tanka ili nepostojeća (ili je participacija samo formalnog tipa što znači da je jedina aktivnost redovno uplaćivanje članarina i davanje novčanih priloga). Obični članovi u ovim organizacijama imaju malo ili nimalo moći i gotovo nikakvu ulogu u aktivnostima organizacije.

Prednost ovakvih organizacija je u tome što imaju kapacitete da se kontinuirano i na profesionalan način bave određenim temama. Takođe, formalna struktura im omogućava da lakše dođu do finansijskih sredstava (često je jedan od uslova projektnih konkursa postojanje zaposlenog osoblja, formalna registracija i t sl.). Takve organizacije su, takođe, i poželjniji partneri državnim organima, jer postoji mogućnost uspostavljanja profesionalne i formalizovane saradnje.

Negativne strane se ogledaju u vrlo slaboj povezanosti sa građanima ili sa onim grupama čije bi interese ove organizacije trebalo da zastupaju; zatim, u birokratizaciji i nedostatku kritičkog odnosa prema određenim društvenim pitanjima, kao i u zavisnost od finansijera (Della Porta & Diani, 2006).

U skladu sa prethodno istaknutim karakteristikama, u tabeli 1 prikazani su, sumarno, osnovni kriterijumi razlikovanja organizacija društvenih pokreta:

⁶¹Iako nije nemoguće, strategije mobilizacije vremena i novca je u praksi relativno teško kombinovati, jer se mobilizacija ljudi uglavnom ostvaruje pomoću jakih, emocionalno obojenih poruka, koje mogu odbiti potencijalne donatore i finansijere, koji zastupaju umerenije pozicije.

Tabela 1. *Tipologija organizacija društvenih pokreta*

	PARTICIPATIVNE	PROFESIONALNE
1. donosilac ključnih odluka	članstvo (neposredna participacija)	zaposleno osoblje (bord direktora)
2. opseg delanja	lokalni ekološki problemi	nacionalni (i/ili regionalni, nadnacionalni) ekološki problemi
3. tipičan oblik delanja	Reaktivno (primena postojećih propisa)	Proaktivno (učestće u kreiranju ekološke politike)
4. članstvo	deprivilegovani slojevi neposredno ugroženi ekološkim rizicima	pripadnici „nove srednje klase“
5. osnovni izvor prihoda	članarine (lična sredstva članova)	sponzorstvo (donacije drugih organizacija)
6. osnovni tip odnosa prema državnim strukturama	sukob (protest)	saradnja (partnerstvo)

Dva opisana ideal-tipa organizacija društvenih pokreta imaju prevashodno analitičku funkciju u razumevanju organizacionih formi koje se javljaju unutar ekoloških pokreta. U realnosti se, svakako, može očekivati javljanje raznovrsnih mešovitenih tipova organizacija. Tako, primera radi, poznata organizacija Green Peace uspešno kombinuju formalizovanu strukturu odlučivanja, masovnu mobilizaciju i protesne aktivnosti. Takođe, nisu retki ni slučajevi profesionalnih organizacija čije se aktivnosti fokusiraju isključivo na lokalni kontekst itd. Sve ove forme organizovanja imaju određeni značaj za delanje društvenih pokreta i, u zavisnosti od situacije, manje su ili više pogodne za ostvarivanje ciljeva pokreta.

Mreže ekološkog pokreta

U najopštijim crtama, mreže se mogu odrediti kao grupe čvornih tačaka koje su međusobno povezane različitim tipovima veza. Kada su mreže društvenih pokreta u pitanju, čvorišta čine pojedinci, grupe i različite organizacije. Veze koje se uspostavljaju između njih mogu biti direktne ili indirektno po karakteru, različite po intenzitetu i sadržaju (Diani & McAdam, 2003). Kroz njih, individualni akteri (pojedinci, grupe i organizacije) razmenjuju materijalne i simboličke resurse. Po pravilu, koordinacija,

uslovi razmene resursa, raspored obaveza i dužnosti nisu utvrđeni formalnim pravilima, već zavise od međusobnog dogovora učesnika. Samim tim, krajnja strategija pokreta rezultanta je nestrukturisanih i neformalnih pregovora koje vode akteri uključeni u mreže pokret, a ne posledica sprovođenja unapred striktno zacrtanih aktivnosti (Diani, 2003a, 2003b).

Mreže neformalne interakcije su element koji društveni pokret diferencira u odnosu na agregat pojedinačnih događaja, kao što su, recimo, kampanje, demonstracije, protesti i druge slične aktivnosti. Iako takvi događaji mogu predstavljati manifestacije društvenog pokreta, oni se sa njim ne mogu izjednačiti (Diani, 1992). Da bi se moglo govoriti o društvenom pokretu, između različitih pojedinačnih manifestacija moraju da postoje smislaone i fizičke veze. Mreže predstavljaju upravo te spone kroz koje se obavlja razmena materijalnih i simboličkih resursa. Na taj način se obogaćuje korpus onoga što je zajedničko svim članovima i osnažuje kolektivni identitet pokreta. S druge strane, neformalni karakter mreža razlikuje društveni pokret od organizacija, koje predstavljaju koordinisane oblike interakcije, imaju utvrđene kriterijume članstva, često jasnu hijerarhiju, pisane statute i druge mehanizme interne regulacije.

Kada su u pitanju mreže koje su značajne za društvene pokrete, može se napraviti razlika između individualnih mreža (relacija koje se uspostavljaju između pojedinaca) i onih koje se uspostavljaju između grupa i organizacija.

1. U literaturi koja se bavi društvenim pokretima, analizi veza koje postoje *između pojedinaca* se najčešće pristupa oslanjanjem na koncepte socijalnog kapitala (Putnam, 2000) i mikromobilizacije (odnosno privlačenju i regrutovanja novih članova u pokret) (Snow et al, 1986). Socijalni kapital podrazumeva veze šire od onih koje se uspostavljaju između pojedinaca koji su deo određenog pokreta. Prethodni socijalni kapital, odnosno privatne i poslovne veze i odnosi međusobnog poverenja, važna su osnova za mobilizacije pojedinaca u pokret (izolovane osobe je znatno teže uključiti u kolektivno delanje). Drugim rečima, prijatelji, rođaci, komšije i kolege mogu značajno da utiču na odluku pojedinca da se angažuje u pokretu. Oni mogu podsticati određenu aktivnost (kao poželjan oblik delanja) ili, pak, vršiti pritisak na uključivanje, pa čak i sankcionisati one koji nisu voljni da učestvuju (McAdam & Paulsen, 1993; Ostrom, 1990). Pored toga, učesće pojedinaca u organizacijama, grupama, prisustvo različitim događajima, takođe može biti podloga za njihovo dalje (i posvećenije) angažovanje u

pokretu. Istraživanja su ukazala na značaj ove vrste povezivanja jer deljenje materijalnih, moralnih i kulturnih resursa kroz *individualne mreže* olakšava participaciju u pokretu (Klandermans & Oegema, 1987; Opp, 1989; Diani & McAdam, 2003). Mreže između pojedinaca olakšavaju kolektivno delanje jer kroz njih cirkulišu informacije o različitim akcijama, protestima, događajima, prezentacijama, ljudima koje treba kontaktirati. Dalje, učešće u mrežama može biti značajan izvor novih veština, znanja, i socijalizacije novih članova (Passy, 2003). Takođe, interakcija unutar mreža može dovesti do razvoja jakih emocija, za koje se pokazuje da pojedince mogu da zadrže u pokretu i dugo pošto "racionalni proračun" više nije na strani učešća (McAdam, 2003; Diani, 2003b). Kako zaključuje Robert Patnam, ko će pristupiti društvenom pokretu, pre određuju društvene mreže i međusobno poverenje (odnosno, socijalni kapital) nego svest o urgentnosti rešavanja nekog pitanja, društveni ideali ili lični interes (Patnam, 2008).

2. *Veze* koje se uspostavljaju između organizacija mogu biti direktne (proizvod neposredne razmene informacija i drugih resursa) ili indirektna (uspostavljene preko zajedničkih članova, učešća u istim događajima, vezama sa trećim stranama itd.) (Diani & McAdam, 2003).

Iako je sasvim logično očekivati da će organizacije koje se bave rešavanjem istih ili sličnih problema međusobno saradivati, sadržina njihovih međuodnosa može da oscilira u zavisnosti od toga da li postoji rivaliteta oko raspoloživih resursa (sredstva za projekte, članarine i baza članova / volontera). Kombinovanjem prisustva i odsustva takmičenja i saradnje, Diani i Della Porta (2006: 157-8) su formirali četvoročlanu tipologiju među-organizacionih odnosa / veza unutar pokreta. Prva mogućnost je *indiferentnost* između organizacija koje niti međusobno saraduju, niti se nadmeću oko sredstava / ljudi, jer imaju drugačije ciljne grupe / izvore finansiranja. Sledeće je tzv. *stranačko povezivanje*, koje odlikuje nizak nivo kooperacije i naglašeno takmičenje oko članstva i drugih resursa. Intenzivna saradnja između organizacija koje nisu međusobni konkurenti predstavlja treći tip povezivanja - tzv. *nekompetitivnu saradnju*. Poslednji oblik je *kompetitivna saradnja*, koja se ostvaruje između organizacija koje se nadmeću oko iste vrste resursa, ali i pronalaze međusobni interes u zajedničkom radu na rešavanju problema. Saradnja koja se ostvaruje između organizacija, po karakteru, može biti čisto instrumentalna (razmena resursa iz praktičnih razloga) i na taj način nastaju

koalicije. Ukoliko, pak, saradnja podrazumeva međusobne obaveze i zajednički identitet, tada je reč i društvenom pokretu (Diani & Della Porta, 2006: 157-8).

Jedan od važnih koraka u mrežnoj analizi pokreta je ispitivanje njihove strukture. Istraživači izdvajaju dve dimenzije ključne za ovu vrstu analize: *centralizovanost* i *segmentiranost* mreža (Diani, 2003a: 306-312). Rezultati istraživanja pokazuju da one organizacije koje zauzimaju centralne pozicije u pokretu, najčešće imaju i lidersku (usmeravaju delanje) a takođe i reprezentativnu ulogu (kontakti sa spoljnim akterima) (Diani, 2003c; Ansell, 2003). Aspekt segmentiranosti, s druge strane, skreće pažnju na domete komunikacije između aktera, kao i na prepreke na koje ona nailazi. Distanca između organizacija može biti posledica kompetitivnog karaktera odnosa, ideoloških razlika, udaljenosti konkretnih problema kojima se bave itd.

Kombinujući dimenzije centralizovanosti i segmentiranosti, Diani (2003a: 306-312) je razvio tipologiju mreža pokreta. Prvu vrstu predstavljaju *klike* koje karakteriše nizak stepen centralizovanosti (centralna organizacija ne postoji) i nizak stepen segmentacije (organizacije su međusobno dobro povezane). U ovakvoj strukturi nema prostora za to da jedan ili nekoliko centralnih aktera determiniše aktivnosti celokupnog pokreta. Najčešće, ovakve mrežne konfiguracije nastaju kao posledica izražene specifičnosti teme kojom se bave i ideološke (vrednosne) povezanosti između delova pokreta i članova, koji su veoma emotivno involvirani u ceo proces (Diani, 2003a). U ovako strukturisanim pokretima nema hijerarhije a naglašen je participativni, odnosno demokratski duh.

Naredni oblik su *policefalne mreže*, koje odlikuje postojanje više centara i segmentirani odnosi unutar pokreta. U ovakvim strukturama se ističe nekoliko liderskih organizacija (koje su u mogućnosti da kontrolišu protok resursa kroz mreže) i oko njih okupljen veći broj malih organizacija.

Zatim slede *centralizovane, nesegmentisane* mreže. Ove mreže imaju oblik zvezde, u čijem centru se nalazi jedna istaknuta organizacija, dok krake čine manje organizacije, sa njom direktno povezane. Centar je ujedno i veza između perifernih organizacija, među kojima kontakti nisu direktni, već samo posrednog karaktera. Centralna organizacija ima ulogu koordinatora koji kontroliše tokove razmene resursa između organizacija.

Segmentisane, decentralizovane mreže su poslednji model koji odslikava atomizovani karakter odnosa unutar pokreta. Zapravo, u ovom slučaju, teško da se uopšte može govoriti o pokretu, odnosno o mrežnoj strukturi, jer individualni akteri delaju na svoju ruku, stvarajući eventualno *ad hoc*, namensku saradnju u cilju rešavanja pojedinih pitanja. Oni ili nisu u stanju, ili ne žele da razviju čvršće i obuhvatnije mreže, fokusiraju se na uske teme koje predstavljaju polje njihovog neposrednog interesovanja i ne pristaju na pokušaje uspostavljanja šire koordinacije delanja u pravcu ostvarivanja kolektivnih ciljeva. U ovim situacijama, kolektivni identitet i lojalnost ne prelaze nivo pojedinačnih grupa / organizacija, dok je povezivanje, do koga povremeno može doći, uglavnom koalicionog tipa (Diani, 2003a).

Iako mreže jesu nužan, one same po sebi nisu dovoljan uslov da bi neko kolektivno delanje predstavljalo društveni pokret. Za to je neophodno da različiti akteri razviju specifičan kolektivni identitet koji pokret razlikuje od drugih srodnih mrežnih formi, kakve su, recimo, koalicije.

Kolektivni ekološki identitet

Prema teoretičarima pristupa novih društvenih pokreta, važan element koji društvene pokrete razlikuje od drugih oblika kolektivnog delanja je postojanje kolektivnog identiteta (Diani, 1992; Melucci, 1996). Koncept kolektivnog identiteta vuče poreklo iz više različitih izvora – Blumerovog i Midovog simboličkog interakcionizma, Dirkemovog koncepta kolektivne svesti i Marksove ideje klasne svesti. Prema shvatanjima razvijenim u okvirima simboličkog interakcionizma, kolektivni identitet je fluidnog i fleksibilnog karaktera, razvija se kroz proces pregovaranja i oblikovanja od strane različitih učesnika, čiji partikularni identiteti i interesi utiču na njegovo formiranje (Hunt & Benford, 2004). U interakciji između različitih individualnih aktera, unutar pokreta se razvija posebno osećanje povezanosti sa širim kolektivitetom (tzv. „Mi“- „We-feeling“).

S druge strane, klasični izvor su doprineli konceptualizovanju kolektivnog identiteta u kategorijama deljenih vrednosti, iskustva, sličnih (klasnih) pozicija, zajedničke sudbine, osećaja pripadnosti i solidarnost. Tu je posebno naglašena dimenzija pripadanja („*mi smo deo...*“). Kako primećuju Hant i Benford (Hunt &

Benford, 2004:437), kolektivni identitet je u teorijskim razmatranjima zamenio klasnu svest kao faktor koji utiče na privlačenje i mobilizaciju pristalica pokreta.

Uprkos čestoj upotrebi u literaturi, pojam kolektivnog identiteta je ostao nejasan i komplikovan za operacionalizaciju (Gamson,1992). Recimo, usled bazične teorijske neusaglašenosti između socioloških tradicija (individualistička / kolektivistička perspektiva) na čijim temeljima se razvijao, u tumačenju kolektivnog identiteta ostaje nejasno da li je on vlasništvo pojedinca ili grupe (Opp, 2009: 216). Zastupajući individualistički pristup, Poleta i Džasper smatraju kolektivni identitet vlasništvom individue, kao *"kognitivnu, moralnu i emocionalnu vezu pojedinca sa širom zajednicom, kategorijom, praksom ili institucijom. Reč je o percepciji deljene pozicije ili veze, koja može biti pre zamišljena nego direktno doživljena, i različita od individualnog identiteta, iako može činiti njegov deo"* (Polletta & Jasper, 2001: 285). Međutim, iako smatraju da se kolektivni identiteti konstantno prepliću sa ličnim identitetima, oni nikad nisu samo agregat individualnih identiteta, već jedan viši kvalitet koji se dobija u interakciji između većeg broja individua (Polletta & Jasper, 2001: 298).

Drugi krug autora, među kojima je najistaknutiji Alberto Meluči, smeštaju kolektivni identitet u deljeni prostor između individua, dovodeći ga u vezu sa kolektivnim delanjem (Melucci, 1988, 1995b, 2013). Tragajući za odgovorom na pitanje kako uopšte dolazi do nastanka nekog društvenog pokreta, Meluči je pokušao da, uvođenjem koncepta kolektivnog identiteta, premosti jaz između individualnih uverenja i značenja i kolektivne akcije.

Na osnovu rekonstrukcije Melučijevih (1988, 1995b) razmatranja, nemački sociolog Karl Diter Op (Opp, 2009: 210) je na sledeći način odredio pojam kolektivnog identiteta: *"kolektivni identitet predstavlja interaktivnu, zajedničku definiciju situacije koju proizvodi nekoliko pojedinaca / grupa koji dele zajednička uverenja, vrednosti, ciljeve, a međusobno su povezani socijalnim mrežama i emocionalnim vezama."*

Definicija u prvi plan ističe važnost socijalne konstrukcije situacije kroz pregovore i interakciju između individualnih aktera kojom se kreira zajedništvo - tzv. "mi", a kolektivna akcija usmerava u određenom pravcu. Kolektivni identitet je fluidnog i relacionog karaktera, nastaje iz interakcija sa različitim akterima - posmatračima, saveznicima, oponentima, predstavnicima vlasti i medija. Pored toga, ovakvim

određenjem, ističu se tri dimenzije kolektivnog identiteta: kognitivna, delatna i emocionalna.

Kognitivni aspekt kolektivnog identiteta podrazumeva postojanje zajedničkih vrednosti, uverenja i ciljeva. Kognitivni okvir delanja ne mora biti unifikovan i u potpunosti koherentan, ali je neophodno postići makar minimalni konsenzus oko osnovnih ciljeva i načina njihovog ostvarivanja. Zajedničke vrednosti i norme utiču na odabir sredstava i određuju polje delanja.

Istraživanja su utvrdila postojanje dve bitno različite vrednosne osnove ekološkog delanja - „zelenu“ i „braon“- koje se međusobno razlikuju kako po osnovnim preokupacijama, lokacijama na kojima se ispoljavaju, tako i po karakteristikama socijalnih aktera koji su njihov nosilac (Pakulski & Crook, 1998). Dok se „braon“ teme odnose na zagađenje i druge ekološke rizike lokalnog karaktera i uglavnom su formulisane u obliku „individualnih pritužbi“ (*personal complaints*) na loš kvalitet životne sredine i moguće zdravstvene posledice ekološke degradacije, „zelene“ se dovode u vezu sa težnjom da se, na globalnom planu, zaštiti prirodno okruženje (Hofrichter & Reif, 1990). Ova dihotomija se, donekle, preklapa sa Inglehartovim (Ronald Inglehart) razlikovanjem materijalizma i postmaterijalizma. Prema ovom autoru, rast „zelenog“ ekološkog aktivizma se može dovesti u vezu sa širenjem postmaterijalističkih vrednosti u najrazvijenijim zemljama Zapada. S druge strane, reaktivni oblici delanja se najčešće javljaju kada se dotadašnji (materijalni) kvalitet života bitno naruši, ili se očekivanja za napretkom iznevere, a karakteristični su za siromašno stanovništvo i nerazvijene zemlje (Inglehart, 1977). Svakako, ovim se ne želi reći da materijalisti i postmaterijalisti ne mogu biti deo istog pokreta, već samo da je motivaciona osnova njihovog delanja bitno drugačija.

Pod delatnim aspektom kolektivnog identiteta se, pre svega, misli na proizvod aktivnih odnosa između pojedinačnih aktera koji se međusobno prepoznaju, ulaze u interakciju, komuniciraju, pregovaraju, utiču jedni na druge, donose odluke i koordinirano delaju u skladu sa postignutim dogovorom. Učestala interakcija dovodi do međusobnog usklađivanja, prilagođavanja i stvaranja kolektivnog „Mi“ odnosno osećaja kolektivne pripadnosti i zajedništva (Melucci, 2013: 44-45; Melucci, 1988). Na taj način, deljeni identitet pruža mogućnost pojedinačnim akterima da delaju kao jedinstveni kolektivni subjekt. Istraživanja su pokazala da iskustvo aktivizma može

dovesti do fundamentalnih promena u verovanjima, vrednosnom sistemu, normama i stavovima aktivista (Teske, 1997). Nasuprot tome, unutrašnja trvenja i sukobi narušavaju osećaj zajedništva i pripadnosti, proizvode rascepe i podele koje mogu oslabiti kolektivni identitet. Konflikt je, dakle, suprotan odnosu reciprociteta i saradnje koji leže u osnovama kolektivnog identiteta.

Pored kalkulacija troškova i dobiti, pojedinci se uključuju u kolektivno delanje i iz emocionalnih pobuda kao što su bes, ljutnja, ljubav, empatija, frustracija i sl. *Emocionalni* aspekt podrazumeva emocionalno ulaganje u određeno kolektivno delanje, ostvarivanje emocionalne povezanosti sa drugim akterima kao i pozitivnu identifikaciju sa grupom /statusom /ulogom koja se obavlja unutar pokreta (Opp, 2009: 216; Jasper, 1997; Adams, 2003; Hunt & Banford, 2004). Istraživanja pokazuju da pozitivno emocionalno iskustvo stečeno učešćem u pokretu, može da zadrži pojedinca uključenim u pokret, čak i kada on, tokom dužeg vremenskog perioda, ne uspeva da ostvari zacrtane ciljeve, dok narušeni unutrašnji odnosi odbijaju aktiviste čak i kada je u pitanju njima važan društveni cilj (Flesher-Fominaya, 2007).

Kolektivni identitet je suštinski važan element društvenog pokreta jer povezuje različite individualne delatnike u isti kolektivni napor i njihovim aktivnostima daje objedinjavajući smisao. Kolektivni identitet je povezan sa osećajem posvećenosti u ostvarivanju zajedničkih ciljeva, što omogućava pojedinačnim aktivistima i / ili organizacijama da sebe vide kao nerazdvojivo povezane delove šire celine (Pizzorino, 1978; Touraine, 1981).

Pored toga što čini vezivno tkivo pokreta, kolektivni identitet ima i ulogu "granice", koja pokret odvaja od drugih aktera koji ne predstavljaju njegov sastavni deo (Hunt & Benford, 2004). Ova funkcija identiteta je posebno značajna ako se ima u vidu činjenica da je članstvo u pokretima relativna i lako promenljiva kategorija, pa je *međusobno priznavanje i prepoznavanje* između aktera važno za određivanje granica pokreta. Drugim rečima, kolektivni identitet određuje granice do kojih se prostiru mreže društvenog pokreta jer podrazumeva određeni stepen slaganja aktera oko toga ko tu pripada, a ko ne.

Kolektivni identitet je i „čuvar vatre“ pokreta jer omogućava pokretu da preživi faze latencije, tj. periode kada nema aktivnosti na javnoj sceni (Melucci, 1988; Diani, 1992). Na taj način, postojanje kolektivnog identiteta uspostavlja smislenu vezu između

iznenadnih eksplozija protesta, kampanja i drugih aktivnosti, koji se inače ne bi mogle objasniti. Postojanje deljenog identiteta razlikuje pokret od koalicije, unutar koje su akteri povezani ne na osnovama zajedničkih ideala, međusobne solidarnosti i osećaja pripadnosti, već iz interesa koji ih u ograničenom vremenskom periodu stavljaju na istu stranu društvenog konflikta.

Ekološki konflikt

Jedan broj teoretičara društvenih pokreta⁶², uglavnom (neo)marksističke provenijencije, kao suštinsku odliku društvenih pokreta ističe konfliktnost, kritički stav prema dominantnom društvenom sistemu i nosiocima vlasti, odnosno težnju za društvenom promenom (Touraine, 1981; Tilly, 1994). Na ovaj način konceptualizovani, društveni pokreti se mogu razumeti kao organizovani napor usmeren na promenu društvenih struktura⁶³ i redistribuciju društvenih resursa (Diani, 2003a). Kao promoteri ili oponenti društvenih promena, društveni pokreti ulaze u konfliktne odnose sa drugim akterima (državne institucije, privredni subjekti, kontrapokreti, itd.) suprotstavljajući se nejednakoj distribuciji moći i resursa (politički konflikt), kao i zvaničnim diskursima odnosno dominantnim načinima interpretacije stvarnosti (kulturni konflikt). Ovde politički odnosno kulturni karakter konflikta treba shvatiti u najširem smislu, kao sukob oko kontrole nad materijalnim ili simboličkim resursima, koji se može javiti u različitim društvenim sferama (socijalnoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj) (Diani, 2000).

Politički konflikt se odnosi na različite oblike vaninstitucionalne (protesti, štrajkovi, demonstracije) i institucionalne politike, u cilju ostvarivanja uticaja na najvažnije političke institucije i odluke koje one donose. S druge strane, kulturni aspekt konflikta je vezan za politiku svakodnevnog života i podrazumeva izazivanje i kritiku dominantnih kulturnih obrazaca (Neš, 2006). Upravo konfliktnost razlikuje društvene

⁶²Tako je, prema Alenu Turenu, "*društveni pokret organizovano kolektivno delanje putem koga se u određenoj konkretnoj istorijskoj celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom*" (prema Pavlović, 2006: 174).

⁶³Konfliktno delanje društvenih pokreta može biti usmereno na sprečavanje promena i održavanje *statusa quo* (konzervativni pokreti), potom na površne, "kozmetičke" promene odnosno popravljjanje postojećeg stanja (reformistički pokreti), dubinske i sveobuhvatne promene u okvirima sistema (radikalni pokreti) i ukidanje postojećeg poretka i njegovu zamenu sasvim novim društvenim sistemom (revolucionarni pokreti) (Pavlović, 2006).

pokrete od pokreta⁶⁴ koji akcenat stavljaju na promovisanje određenog životnog stila i konkretno delanje kao što su, na primer, rekreacija, življenje u skladu sa nekim duhovnim vrednostima, humanitarni i filantropski rad, itd. Pojedini oblici ekološkog delanja – naučno-istraživački rad, eko-edukacija ili sanacija i zaštita prirodnih dobara – u striktnom smislu ne bi spadali u domen ekološkog društvenog pokreta, jer nemaju konfliktnu dimenziju (iako su mu, svakako, bliski) (Doherty, 2002; Diani, 2003a).

Savremeni ekološki pokreti su doveli u pitanje fundamentalni postulat moderne o vrednosti neprekidnog ekonomskog rasta i društvenog razvoja (Pavlović, 2006). Zahvaljujući aktivnostima ekološkog pokreta, danas se uviđa (što ranije nije bio slučaj) da je životna sredina i politička i ekonomska i pravna kategorija, kroz koju se reflektuju različiti odnosi moći i društvena nepravda. Borba za životnu sredinu je na taj način konceptualizovana kao borba za resurse, moć i socijalnu pravdu. U kulturnoj sferi, potreba za promenom značenja i vrednosti vezanih za okruženje, proizvodi napetosti između i dalje dominantnog antropocentrizma, koji naglasak stavlja na vrednost koju priroda i živi svet imaju za čoveka i njegovu dobrobit, i alternativnih biocentričnih koncepcija, koje zahtevaju priznavanje autonomne vrednosti prirode i temeljnu redefiniciju odnosa prema njoj. U političkoj i ekonomskoj areni, konflikt se manifestuje kroz zahteve za redistribucijom moći, ekoloških rizika i praktičnom promenom odnosa prema okruženju. Konflikti najčešće izbijaju usled neuskладivosti ekonomskih i ekoloških ciljeva odnosno zadovoljavanja potreba u čijoj je službi ekonomija, i očuvanja životne sredine kao najopštijeg okvira egzistencije. Ekološki konflikti se mogu javiti i kao posledica nejednakog položaja koji različite društvene grupe imaju u odnosu na ekološke rizike, odakle se razvija pokret za ekološku pravdu.

Konflikt ima i značajnu unutrašnju funkciju za društveni pokret. Naime, usvajanje određenog pogleda na prirodu ekoloških odnosa u svoj njihovoj složenosti (čovek-priroda, siromašni – bogati – životna sredina, ekonomski rast - ekološka degradacija, zeleni Sever i Zapad - crni Jug i Istok i tsl.) omogućava povezivanje aktera koji se nalaze „sa iste strane“, a zatim i prepoznavanje i pokretanje akcije protiv „zajedničkih neprijatelja“. Kako primećuje Meluči, konflikt obezbeđuje osnovu za

⁶⁴ Autori prave razliku između društvenih pokreta koji imaju kritičku dimenziju i usmereni su na iniciranje društvenih promena, i pokreta pojedinaca koje okuplja određeni životni stil ili aktivnost koju obavljaju - (Doherty, 2002).

konsolidovanje grupnog identiteta, jača unutargrupnu solidarnost, i važniji je za konstituisanje društvenog pokreta nego zajednički interesi (Melucci, 1995a: 48).

1.4.3. Određenje konceptualnih dimenzija i operacionalizacija osnovnih pojmova relevantnih za istraživanje ekološkog pokreta u Srbiji

Bez obzira na nivo apstraktnosti, socijalne teorije svoje polazne osnove i utemeljenje imaju u empirijskim slučajevima. Najznačajnije teorije društvenih pokreta su nastajale u specifičnom kontekstu razvoja novih društvenih pokreta u naprednim zapadnim demokratijama, što je ostavilo traga na njihove polazne pretpostavke i osnovne koncepte (Oliver et al, 2003). U naučnom pogledu, širenje društvenih pokreta izvan zapadnog kruga, otvorilo je pitanje primenjivosti teorijskih koncepata razvijenih u ovom kontekstu, u veoma drugačijim uslovima. Naime, društveni pokreti na Zapadu su se razvijali u okolnostima ekonomskog blagostanja, relativno stabilne demokratije i razvijenog civilnog društva, što je, u globalnim razmerama posmatrano, više izuzetak nego pravilo. U slučaju zemalja Istočne Evrope, osim slabije ekonomije i hibridnih formi demokratije (nepotpune demokratije) i civilno društvo je znatno nerazvijenije (Sztomka 1991; Norris, 2002; Howard, 2003).

Polazeći od pretpostavke da je moguće identifikovati opšte činioce u okvirima društvenih sistema, ali i njihovu zavisnost od konteksta i potrebu prilagođavanja, smatramo da je neophodno ukazati na izvesna ograničenja primene koncepata razvijenih na Zapadu za potrebe tumačenja formiranja ekoloških pokreta u postsocijalističkim društvima (Srbiji).

Prema empirijskim nalazima i teorijskim zaključcima do kojih su došli brojni autori koji su se bavili fenomenom društvenih pokreta u postsocijalističkim zemljama, osnovno ograničenje teorijskih koncepata preuzetih sa Zapada predstavlja dominantno shvatanje društvenih pokreta u kategorijama masovne mobilizacije / participacije građana. Kao što je u poglavlju koje se bavi uporedno-istorijskim prikazom razvoja ekološkog pokreta bilo reči, iako su participativni aktivizam na Zapadu, jednim delom, zamenile aktivnosti profesionalnih zastupničkih organizacija, participativna baza nikad nije zamrla i predstavlja izvor nove snage i svežih ideja pokreta (Rootes, 2003a, 2007). Međutim, iskustvo Istočne Evrope pokazuje da ona nikad nije ni zaživela, odnosno da je

participacija u ekološkim protestima opala vrlo brzo po urušavanju socijalističkog režima (Fagan, 2004). Međutim, to ne bi smelo da navede na zaključak da u ovim društvima nema pokreta. Naprotiv, prema ovim autorima, pod uticajem procesa postsocijalističke transformacije i evropeizacije, u zemljama koje su lideri postsocijalističkog bloka (Češka⁶⁵ pre svega), dolazi do razvoja specifične forme transakcionog ekološkog aktivizma (pokreta) (Petrova & Tarrow, 2007; Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010; Fagan, 2010a,b).

Imajući u vidu pomenuto ograničenja zapadno-centričnih pristupa, i oslanjajući se na iskustva razvijenijih postsocijalističkih zemalja, u razmatranje specifičnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbije, smatramo da je neophodno uključiti teorijske koncepte postsocijalističke transformacije i evropeizacije, koji su bitno odredili forme u kojima će se građansko ekološko delovanje ispoljiti u ovom regionu. U nastavku teksta, prvo će biti reći o procesima postsocijalističke transformacije i evropeizacije, da bi se potom govorilo o transakcionom aktivizmu / pokretu koji predstavlja specifičnost ovog regiona, originalan proizvod interakcije socijalističkog nasleđa, postsocijalističke transformacije i procesa evropeizacije na ovim prostorima (Cisar, 2010). Na osnovu razmatranja koncepata razvijenih za potrebe razumevanja ekološkog kolektivnog delanja na Zapadu i na Istoku, biće definisani osnovni pojmovi koje će se koristiti u tumačenju formiranja ekološkog pokreta u Srbiji.

Postsocijalistička transformacija

Postsocijalistička transformacija se može odrediti kao proces „reintegracije srednjoevropskih i istočnoevropskih zemalja u kapitalistički (svetski) sistem“ (Lazić, 2005:122). Ona podrazumeva razgradnju starih socijalističkih struktura i načina društvene reprodukcije i izgradnju novih koji odgovaraju kapitalističkom načinu proizvodnje društvenog života. Svakako, ovaj proces ne treba shvatiti kao linearni prelazak iz komandne u tržišnu privredu putem institucionalnih promena, odnosno

⁶⁵ Češka je, recimo, kao jedno od industrijskih središta Austrougarske, tokom dužeg vremenskog perioda imala vrlo jaku ekonomiju, dok se građansko društvo relativno nesmetano razvijalo. U njoj je sve do 1939. postojao demokratski poredak. Zbog ovakve pretkomunističke istorije, ova zemlja je predodređena da bude uspešna u postsocijalističkoj transformaciji. To važi i za sve ostale "zapadnije" zemlje koje nemaju rusku autoritarnu tradiciju (Grote, 2009).

polazak iz jedne iste startne osnove ka unapred zacrtanom cilju (što su pretpostavke klasičnih tranzicijskih teorija). Umesto toga, teoretičari postsocijalističke transformacije u obzir uzimaju zavisnost od pređenog puta (*path dependency*), odnosno uticaj specifičnog predsocijalističkog i socijalističkog nasleđa⁶⁶ kao i načina na koji je započet proces transformacije⁶⁷, na tok i krajnji ishod transformacijskih procesa (Stark, 1992). Drugim rečima, partikularizujuće tendencije čine da se transformacijske zemlje međusobno razlikuju (po pod-tipovima socijalizma, putevima izlaska iz njega, međunarodnim uticajima itd.). Te razlike se jasno vide na primeru Srbije, koja je iz jedne posebne forme tzv. samoupravnog socijalizma na specifičan način prošla kroz proces postsocijalističke transformacije. U odnosu na većinu drugih zemalja Centralne i Istočne Evrope, postsocijalistička transformacija Srbije je trajala gotovo jednu deceniju duže, usled dugog zadržavanja u prelaznom društvenom obliku, tokom koga su, uz usporene (blokirane) promene paralelno opstajale strukture karakteristične za prethodni sistem (Lazić, 2005:7). Za potrebe tumačenja ovog specifičnog zaustavljanja u transformacijskim procesima, razvijen je koncept *blokirane transformacije* pod kojom se podrazumeva „*društveno kretanje tokom kojeg je totalizovani društveni monopol, u socijalističkom poretku vladajuće kolektivno-vlasničke klase (...), zamenjen uzajamno podržavanom ekonomskom i političkom dominacijom u osnovi iste društvene grupacije, čiji je cilj bio da se odloži već započeto uspostavljanje tržišne ekonomije i političkog takmičenja*“ (Lazić, 2005: 123). Krajem devedesetih godina i početkom dvehiljaditih, dolazi do deblokade procesa postsocijalističke transformacije. U tom periodu, društvene promene se ubrzavaju, a reprodukcija društva se приметно usmerava u pravcu konsolidacije na kapitalističkim osnovama, mada, i deceniju kasnije, ostaje otvoreno pitanje da li je savremeno srpsko društvo u punoj meri kapitalističko (Lazić, 2011).

⁶⁶ Prema Starkovom shvatanju, svaki društveni sistem koji nastaje na temelju nekog drugog koristi se "ciglama" tog porušenog (tzv. proces "rekombinovanja") (Stark & Bruszt, 1998). Dakle, «staro» se ugrađuje u novo, a to «staro» nije bilo isto u svim socijalističkim zemljama. To znači da nema istog početka i istog puta za sve, jer se početne tačke međusobno razlikuju. Pored toga, treba uzeti u obzir da se među "ciglama" prethodnog sistema, nalaze one koje se opiru novoj građevini, ali i one koje olakšavaju njenu izgradnju (Stark, 1992; Stark & Bruszt, 1998).

⁶⁷ Klaus Ofe je smatrao da je ova Starkova hipoteza dobra ali nepotpuna. Prema njegovom mišljenju, važno je kakav je bio socijalizam, ali i da je isto tako važno i kako se iz njega izašlo - putem reformi (unutar komunističke partije) ili nasilnim rušenjem vladajućih slojeva. Od načina izlaska će zavisiti uspostavljanje demokratskog poretka (Ofe, 1996).

Ipak, ne bi trebalo otići ni u krajnost prenaglašavanja razlika u putanjama transformacije s obzirom na delovanje ujedinjavajućih elemenata: u suštini vrlo slične startne osnove (komandna ekonomija, jednopartijski sistem, jedinstveno idealno-tipsko viđenje Zapada kome se teži), uticaj procesa evrointegracija (usvajanje pravnih tekovina EU) i globalizacije (integracija na periferne položaje u hijerarhijskoj strukturi svetskog ekonomskog sistema). Pod uticajem procesa globalizacije i evropeizacije dolazi do "institucionalne mimeze" odnosno kopiranja bazičnih kapitalističkih institucija u skladu sa standardima koje, kao uslov za sticanje članstva, postavlja Evropska unija (Beyer et al, 2001).

Prema shvatanju jednog broja autora, više od dve decenije nakon rušenja Berlinskog zida, postsocijalistička transformacija je uveliko završena i, shodno tome, treba staviti tačku na transformacijsku paradigmu i napraviti prostora za nove teorijske pristupe, pre svega pristup evropeizacije (Carothers, 2002; Rupnik, 2002; Clark, 2002). Drugi autori su, pak, mišljenja da, iako se neposredni uticaji socijalističke ere evidentno smanjuju, uz neosporan rast uticaja procesa globalizacije i evropeizacije, to, ipak, ne znači da je socijalistička istorija irelevantna. Ona je značajna kao činilac dugog trajanja, duboko je utisnuta u društvene strukture, kulturu ovih društava i svakodnevne prakse ljudi (Bunce et al, 2010).

Evropeizacija

Urušavanjem socijalističkog poretka otpočeo je proces "povratka u Evropu". Pod time se, najčešće, podrazumeva usvajanje tekovina i institucionalnih aranžmana razvijenih u okvirima Evropske unije (Borzel & Risse, 2005). Proces pridruživanja je otvorio vrata za snažan uticaj EU na proces restrukturiranja institucija i praksi u zemljama CIE.

Krajem 1990-ih, istraživači počinju pojačano da se interesuju za fenomen povezan sa procesom evropskih integracija - evropeizacijom (Featherstone & Radaelli 2003; Börzel & Risse, 2005), čime se postepeno napušta / modifikuje dominantni teorijski okvir postsocijalističke transformacije. Međutim teorijski pristupi evropeizacije nisu nastali sa namerom da zamene teorije postsocijalističke transformacije. Umesto toga, oni se formiraju na temeljima kritike onih pristupa koji u obzir uzimaju samo

unutrašnje (endogene) činioce promena, u prvi plan postavljajući uticaj spoljašnji činilaca, pre svih procesa evropeizacije i globalizacije. Zapravo, pristupi evropeizacije se razvijaju u pravcu integracije egzogenih (transnacionalnih) faktora u koncepte razvijene u okviru teorija postsocijalističke transformacije (Schimmelfenning & Sedelmeier, 2008).

Proces *evropeizacije* se sastoji u prihvatanju i institucionalizaciji formalnih i neformalnih pravila, procedura, političkih paradigmi, verovanja i normi koje su definisane i razvijane u okvirima Evropske Unije. On obuhvata, „tvrde“ (promene u zakonodavstvu) i „meke“ uticaje (promene vrednosnih obrazaca) institucija Evropske unije na zemlju kandidata (Grabbe, 2006). U tom smislu, evropeizacija se može odrediti kao "*proces (a) konstrukcije; (b) difuzije i (c) institucionalizacije formalnih i neformalnih pravila, procedura, političkih paradigmi, načina "rešavanja stvari", i zajedničkih uverenja i normi koje su prvo definisane i konsolidovane u procesu formulisanja javnih politika u okvirima Evropske unije, a potom inkorporisane u logike nacionalnih diskursa, identiteta, političkih struktura i javnih politika*" (Radaelli, 2003: 30).

Za razmatranje delovanja društvenih pokreta, posebno su značajni koncepti višestepene (*multilevel*) i višeakterske uprave (*multi-actor governance*), razvijeni u okviru teorija evropeizacije za potrebe tumačenja uspostavljanja novih struktura političkih mogućnosti na evropskom nivou. Dok višestepena uprava podrazumeva vertikalnu podelu vlasti između nadnacionalnih, nacionalnih i lokalnih nivoa odlučivanja, više-akterski model podrazumeva "bočno" proširenje struktura upravljanja u pravcu uključivanja ne-državnih aktera u proces donošenja odluka (Rucht, 2009; Borzel, 2009; Kuttera & Trappmann, 2010). Za razliku od tradicionalnog komandno-kontrolnog pristupa upravljanju (*government*) koji podrazumeva da se sve odluke donose na vrhu, od strane državnih organa, prema teoriji režima, novi koncept upravljanja (*governance*) se može odrediti kao proces kroz koji državni akteri nastoje da maksimalno iskoriste postojeće društvene resurse (ekonomski kapital, znanje, tehnologiju, iskustvo, i dr), uspostavljanjem saradnje sa akterima koji se nalaze izvan hijerarhije državne kontrole (Jessop, 1994; Stoker, 1995).

Ispitujući karakteristike građanskog aktivizma u postsocijalističkim zemljama, istraživači su došli do zaključka da to nisu društva novih pokreta, ukoliko se oni shvate u klasičnom smislu masovne mobilizacije (participacije) građana kakva je prisutna na Zapadu (Petrova & Tarrow, 2007; Cisar, 2010; Cisar & Navratil, 2011). Međutim, primećuju ovi autori, u bivšim socijalističkim zemljama, prisutni su određeni oblici građanskog aktivizma, koji se klasičnim konceptima teško mogu uhvatiti. Ovi oblici delanja se zasnivaju na jakim bočnim vezama koje organizacije civilnog društva uspostavljaju među sobom, iako ne uspevaju da stvore snažnije vertikalne spona sa građanima. Za potrebe tumačenja karakteristika i uslova razvoja ove specifične forme građanskog delanja, autori Cveta Petrova i Sidni Tarou (Petrova & Tarrow, 2007), su skovali pojam *transkcionog aktivizma* upoređujući ga sa klasičnim oblikom participativnog aktivizma. Za razliku od participativnog aktivizma, koji se zasniva na masovnoj mobilizaciji građana, transakcioni aktivizam predstavlja "veze - trajne ili privremene - između organizovanih nedržavnih aktera i između njih i političkih partija, nosilaca vlasti, i drugih institucija" (Petrova & Tarrow 2007: 79). Transakcije između ovih aktera podrazumevaju razmenu informacija, materijalnih resursa, udruženi rad na realizaciji određenih projekata i druge oblike saradnje. Za razliku od Petrove i Taroua, drugi autori, bliži klasičnim koncepcijama društvenih pokreta, pod transakcionim aktivizmom podrazumevaju samo mreže razmene koje se uspostavljaju između civilnih organizacija (Cisar & Navratil, 2011; Cisar, 2010), dok se odnosi sa drugim državnim i nedržavnim akterima, smatraju spoljnim za pokret i razmatraju u sklopu novog modela upravljanja.

Kao nosioci transakcionog aktivizma se izdvajaju profesionalne nevladine organizacije, koje nemaju članstvo, niti se trude da ga regrutuju već su usmerene na mobilizaciju resursa iz različitih fondova. S obzirom na brojnost kategorije zastupnika u zemljama CIE, autori su skloni da ih nazovu "projektnom klasom", a ova društva "projektnim društvima" (Meyer & Tarrow, 1997; Kovach & Kucerova, 2009).

Transakcioni aktivizam se oslanja na ono što su Diani i Baldassari (2007) označili kao "slabe organizacione mreže" koje podrazumevaju razmenu resursa, naspram "socijalnih veza" koje kombinuju razmenu resursa sa zajedničkim članstvom

odnosno, rečima teorije mobilizacije resursa, "tanka" naspram "guste" mobilizacije infrastrukture, na koju se oslanja participativni tip pokreta (Diani, 2011: 227). Ovaj novi oblik civilnog delanja se manifestuje u različitim načinima vršenja uticaja na donosiocima odluka i širu javnost, i najčešće se oslanja na elitni repertoar delanja - pregovaranje, zastupanje, kampanje podizanja svesti javnosti, naučne studije, art performanse, filmske festivale, izložbe, štampanje publikacija, ulične teatre, tzv. "protestivale" - umesto klasičnih uličnih protesta masovnog tipa (Flam 2001: 5; Jasper, 1997; Graham, 2008). Transakcioni aktivisti se tipično bave postmaterijalnim temama kao što su ekologija, zaštita ljudskih i manjinskih prava, zaštita prava životinja, ravnopravnost polova i sl. (Cisar, 2010).

Kada je mobilizacija resursa u pitanju, transakcioni aktivisti se, najvećim delom, oslanjaju na novac iz međunarodnih fondova (pre svega Evropske unije). Prema mišljenju jednog dela autora, do nastanka i razvoja transakcionog aktivizma širom postsocijalističkog bloka, dolazi pod uticajem međunarodnih programa izgradnje kapaciteta civilnog društva (Flam 2001; Forsyth, 2005; Petrova & Tarrow 2007; Grote, 2009; Cisar 2008, 2010, 2012; Cisar and Vráblíková, 2010).

U političkom smislu, razvoj transakcionih kapaciteta širom CIE dodatno podstiču uslovi koji su postavljeni od strane Evropske unije, zainteresovane za izgradnju sistema dobre uprave (governance), koji podrazumeva uspostavljanje partnerskih odnosa i saradnje između ekoloških civilnih organizacija, države i privatnog sektora, u procesu donošenja odluka (Tarrow & Petrova, 2007; Cisar, 2008; Borzel, 2009; Fagan, 2010b).

Operacionalizacija osnovnih pojmova

S obzirom na postsocijalistički karakter srpskog društva i na snažan uticaj procesa evropeizacije, u konceptualni okvir razmatranja nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji, koji se u značajnoj meri oslanja na teorijske koncepte razvijene na Zapadu, smatramo da je neophodno uključiti i koncepte razvijene za potrebe tumačenja kolektivnog ekološkog delanja na Istoku Evrope.

S obzirom da se, u ovom radu, u razmatranju fenomena ekološkog pokreta u Srbiji želi primeniti analitičko-sintetički pristup, i da će iz tog razloga koristiti različiti

teorijski pristupi, izuzetno je važno da početna definicija pojma pokreta bude usklađena sa određenima pokreta od kojih polaze ovi pristupi. Ranije navedena definicija ekološkog pokreta koju je dao Mario Diani (1992, 2003a) ima sintetički karakter. Pored toga, Dianieva definicija je operativna, tako da se lako može primeniti u empirijskom istraživanju. Oslanjajući se ovu definiciju ekološkog pokreta, i unoseći nešto preciznije formulacije, operativnu definiciju ekološkog pokreta, kojom ćemo se služiti u ovom radu, formulišemo na sledeći način:

Ekološki pokret predstavlja „*mreže neformalne interakcije između pojedinaca i grupa/organizacija, uključenih u konflikte oko životne sredine, na osnovama zajedničkog kolektivnog identiteta*“.

U skladu sa navedenim određenjem, izdvajaju se sledeći osnovni elementi koje jedan oblik kolektivne akcije treba da ima da bi predstavljao ekološki pokret: 1. *individualni akteri* – pojedinci, grupe / organizacije; 2. *mreže povezanosti i neformalne interakcije između pojedinačnih delatnika*; 3. *zajednički identitet* aktera uključenih u kolektivno delanje; 4. *konfliktni karakter* sa fokusom na pitanjima životne sredine.

S obzirom da su empirijska istraživanja sprovedena širom postsocijalističke Evrope nedvosmisleno pokazala da, u ovom regionu, ne dolazi do razvoja ekoloških participativnog tipa, već do javljanja specifičnog oblika transakcionog aktivizma, razlikovanje ove dve vrste pokreta / aktivizma ćemo uključiti u naše istraživanje operacionalizujući ih u skladu sa predloženim određenjem ekološkog društvenog pokreta. U skladu sa razmatranim aspektima definicije ekološkog pokreta, ključne razlike koje postoje između ova dva tipa, predstavljene su u tabeli 2.

Tabela 2. Tipovi ekološkog društvenog pokreta - participativni i transakcioni

	Ekološki pokret participativnog tipa	Ekološki pokret transakcionog tipa
Gradani	Kao ekološki aktivisti - ključni resurs : mobilizacija vremena (volonterski rad) i novca (članarina, priloga); pružanje podrške / legitimiteta	Kao korisnici usluga, oslanjanje na donacije iz međunarodnih fondova, države, od poslovnog sektora; rad plaćenog osoblja
Ekološke grupe i organizacije	Participativne i profesionalne	Profesionalne - zastupnici (<i>advocates</i>)
Mreže	"Guste", identitetske mreže - razmena resursa i članova	Tanke, instrumentalne mreže - razmena resursa
Kolektivni identitet	Razvijena sva tri elementa kolektivnog identiteta: kognitivni, delatni i emocionalni	Naglasak na instrumentalnom povezivanju (koalicionog tipa), kognitivna i delatna dimenzija mogu biti razvijene; emocionalna - nerazvijena
Konflikt, izazivanje sistema (političko delovanje)	Naglašeno političko delovanje, korišćenje sistemskih i vansistemskih sredstava; upotreba masovnog (protesti) i elitnog repertoara akcije (zagovaranje, lobiranje, medijske kampanje itd.)	Sistemske delovanje, upotreba "elitnog" repertoara akcije (zagovaranje, lobiranje, zastupanje, medijska promocija, kampanje, umetnički performansi itd.)

Pojam transakcionog aktivizama / pokreta ćemo koristiti u užem značenju (Cisar & Navaratil, 2010), koje uzima u obzir samo bočne veze saradnje, međurazmene i kolektivnog delanja, između organizacija civilnog društva, jer smatramo da su, iako važne za aktivnosti pokreta, veze koje se uspostavljaju sa drugim akterima nešto što je spoljno pokretu.

Pojam ekološkog aktivizma se može odrediti kao politički angažman pojedinaca ili grupa usmeren na uticanje na državne politike u oblasti zaštite životne sredine (Stern, 2000). U ovom radu ćemo ga posmatrati kao pandan ekološkom pokretu, u tom smislu da ono što se na makroplanu ispoljava kao ekološki pokret, na mikro planu se manifestuje kao ekološki aktivizam pojedinca.

Određenje pojma ekološkog pokreta predstavlja polaznu osnovu za prvi deo istraživanja kojim se želi utvrditi postojanje i osnovne karakteristike ekološkog kolektivnog delanja u Srbiji, i pružiti odgovor na pitanje da li ono dobija obeležja ekološkog pokreta. Za potrebe tumačenja razloga iz kojih je ekološko delanje u Srbiji takvo kakvo jeste, u istraživanju ćemo se oslanjati na koncepte razvijane u okviru ranije

pomenutih teorijskih pristupa (u skladu sa potrebama i ograničenjima koje nameće specifičan postsocijalistički kontekst). Smatramo da, kako svaki od njih otkriva po jedan deo složene slagalice koju predstavljaju društveni pokreti, njihovo kombinovano korišćenje daje najbolje rezultate ukoliko se ovaj fenomen želi sagledati na što celovitiji način. Kombinujući elemente pomenutih pristupa, osnovnu *eksplanatornu shemu nastanka ekološkog pokreta* u Srbiji formulišemo na sledeći način:

Za nastanak ekološkog pokreta, neophodno je da budu ispunjeni sledeći uslovi:

1. potrebno je da postoji izvesno socijalno-konstruisano nezadovoljstvo (ekološki problem) kod većeg broja pojedinaca / profesionalnih organizacija (socijalno - konstruktivistička reinterpretacija klasičnih pristupa);
2. grupa pojedinaca koji osećaju dati problem ili se zalažu za njegovo rešavanje, mora posedovati određene resurse za pokretanje i održavanje kolektivne akcije (TMR pristup);
3. šire okruženje treba da bude relativno povoljno da uveri u mogućnost pozitivnog ishoda akcije koja se želi pokrenuti (pristup SPM);
4. vrednosni okvir treba da bude podešen tako da usmerava na delanje predstavnike ekoloških organizacija i/ili neposredno ugroženu populaciju (nezadovoljne) i (eventualno) širi krug podržavalaca (pristup Novih društvenih pokreta).

Kroz dejstvo ovih, neposrednih činilaca, ispoljava se indirektni uticaj širih procesa evropeizacije i postsocijalističke transformacije srpskog društva i nasleđa (pred)socijalističkog perioda, kao faktora dužeg trajanja.

1.5. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1.5.1. Istraživački ciljevi i hipoteze

Pitanje mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije, predstavlja osnovni predmet istraživanja. S tim u vezi, postavljena su dva istraživačka cilja. Prvi cilj je deskriptivnog karaktera što podrazumeva da je jedan deo istraživanja usmeren na prikupljanje i analizu podataka neophodnih za dobijanje što preciznijeg opisa elemenata ekološkog pokreta (ekološki aktivisti, grupe / organizacije, mreže interakcije, ekološki identitet i konflikt), koji postoje u empirijskoj realnosti Srbije. Takav cilj je značajan jer je fenomen društvenih pokreta teško uhvatljiv i lako se može pomešati sa sličnim, ali ipak bitno različitim oblicima kolektivnog delanja, o čemu je ranije bilo reči. Iz opšteg cilja se izvode sledeća tri istraživačka zadatka: 1. utvrđivanje postojanja elemenata ekološkog pokreta; 2. opis njihovih karakteristika; 3. pružanje odgovora na pitanje da li ekološki pokret (participativnog ili transakcionog tipa) postoji u Srbiji.

Drugi cilj je *eksplikativan*, što znači da se pažnja posvećuje analizi društvenih faktora koji otežavaju ili olakšavaju nastanak i razvoj ekološkog pokreta (oba tipa) u Srbiji, te oblikuju njegove karakteristike.

U skladu sa postavljenim ciljevima, u istraživanju ćemo poći od sledećih pretpostavki:

1. Deskriptivna analiza se zasniva na proveru sledećih pretpostavki:

Opšta hipoteza glasi da ekološki pokret u Srbiji nije formiran, iako su prisutni neki od osnovnih elemenata.

Iz ove hipoteze izvedena je i druga, nešto specifičnija hipoteza:

Ekološki aktivisti i ekološke grupe / organizacije predstavljaju elemente ekološkog pokreta, između kojih nisu razvijeni kolektivni (kohezivni) elementi koji doprinose formiranju pokreta: mreže pokreta, kolektivni identitet i objedinjavajući ekološki konflikt.

2. *Eksplikativna analiza* se zasniva na proveru sledećih pretpostavki:

1. Polazeći od teorijskog pristupa mobilizacije resursa, pretpostavljamo da dominacija ekonomskih problema (visoka nezaposlenost, pre svega) i materijalna oskudica predstavljaju prepreku za formiranje ekološkog pokreta u Srbiji.

Specifikacija ove hipoteze obuhvata sledeće pretpostavke:

1.a) Izrazita važnost koja se pripisuje ekonomskim problemima, otežava mobilizaciju građana za rešavanje ekoloških pitanja.

1.b) Oskudnost materijalnih resursa ekoloških organizacija:

1.b1) otežava međusobno umrežavanje.

1.b2) otežava razvoj kolektivnog identiteta.

1.b3) podstiče međusobno takmičenje za resurse na štetu kooperacije i saradnje.

2. U skladu sa teorijskim pristupom Strukture političkih mogućnosti, pretpostavljamo da nepovoljna struktura političkih mogućnosti otežava formiranje ekološkog pokreta.

Specifikacija ove hipoteza obuhvata pretpostavke da:

2.a) Otežan pristup javnosti procesu donošenja odluka u oblasti zaštite životne sredine umanjuje spremnost građana da se aktivno uključe u rešavanje ekoloških problema.

2.b) Konstelacija odnosa moći unutar elite (političke i ekonomske) otežava formiranje ekološkog pokreta.

2.c) Nepostojanje jačeg savezništva između ekoloških aktivista / organizacija i predstavnika elite otežava formiranje ekološkog pokreta.

2.d) Neadekvatnost kapaciteta države otežava formiranje ekološkog pokreta zbog:

2.d1) neefikasnosti pravosudnog sistema.

2.d2) izostanka realizacije političkih odluka koje su izdejstvovali pokreti.

2.d3) spremnosti da se na represivan način suprotstavi aktivnostima pokreta.

3. Polazeći od pristupa koji akcentuje značaj procesa evropeizacije, pretpostavljamo da aktivnosti organizacija / institucija Evropske unije ostvaruju ambivalentno dejstvo na formiranje ekološkog pokreta u Srbiji.

Specifikacija ove hipoteze obuhvata sledeće pretpostavke:

3.a) S jedne strane, usklađivanje domaćih propisa sa zakonodavstvom EU u oblasti zaštite životne sredine povećava (formalne) mogućnosti za nastanak ekološkog pokreta, i jača kapacitete ekoloških organizacija za učešće u ekološkom upravljanju.

3.b) S druge strane, razvoju ekološkog pokreta ne pogoduje to što strani programi podrške stvaraju sloj finansijski zavisnih profesionalnih organizacija, podstiču razvoj takmičarskih odnosa između ekoloških organizacija, smanjuju autonomiju delanja ekoloških organizacija i najčešće nisu dovoljno lokalno specifikovani (ne polaze od specifičnih potreba građana)

4. Polazeći od pristupa Novih društvenih pokreta, pretpostavljamo da prevladavanje *materijalističkog vrednosnog sistema u svesti građana Srbije otežava formiranje ekološkog pokreta.*

5. Oslanjajući se na socio-konstruktivističke koncepcije pretpostavljamo da dominantne konstrukcije ekoloških problema i načina njihovog rešavanja, otežavaju razvoj ekološkog pokreta u Srbiji.

Specifikacija ove hipoteze glasi:

5.a) Zvanični (stručni, medijski, politički) diskursi negiraju postojanje ekološkog problema ili umanjuju njegov potencijalni rizik.

5.b) Zvanični (stručni, medijski, politički) diskurs favorizuje rešenje ekoloških problema posredstvom mehanizama ekološke modernizacije

1.5.2. Izvori podataka i primenjene istraživačke tehnike

Uglavnom iz praktičnih razloga, većina analiza društvenih pokreta se fokusira samo na pojedine aspekte kao što su, recimo, aktivnosti individualnih učesnika ili organizacija pokreta, protesni ciklusi, strategije mobilizacije resursa, umrežavanje itd. Izuzetno je zahtevno uklopiti sve komponente i analitičke nivoe (od mikro do makro plana) u jedan jedinstveni okvir. Ipak, to je upravo ono što je neophodno uraditi ako se za cilj ima hvatanje kompleksne suštine društvenih pokreta, i razumevanje njihovog razvoja i delanja. U tom smislu, u ovom radu ćemo razvijati višestepeni pristup koji će

fenomen ekološkog pokreta u Srbiji sagledavati iz tri različite perspektive uzimajući, pritom, u obzir niz različitih faktora koji utiču na nastanak, razvoj i ključne karakteristike ekološkog pokreta.

Operacionalna definicija ekološkog pokreta i operacionalizacija bitnih eksplikativnih dimenzija nalaže korišćenje raznovrsnih izvora podataka (primarnih i sekundarnih) i različitih istraživačkih tehnika.

Primarni izvori podataka

U ispitivanju mogućnosti i prepreka za formiranje ekološkog pokreta u Srbiji, oslanjajući se na više primarnih izvora podataka prikupljenih komplementarnim (kvantitativnim i kvalitativnim) istraživačkim tehnikama.

I Prvi izvor predstavljaju podaci prikupljeni u istraživanju anketnog tipa realizovanom u okviru projekta „Stavovi o zaštiti životne sredine na lokalnom nivou”, koji je realizovao istraživački tim⁶⁸ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u saradnji sa Stalnom konferencijom gradova i opština.

a) Anketno istraživanje ekoloških stavova i praksi građana Srbije je realizovano u periodu april-maj 2010. godine na reprezentativnom uzorku od 1952 ispitanika⁶⁹. Uzorak je višestapni stratifikovani. U okviru svakog stratuma (Vojvodina, Beograd, Centralna i Zapadna Srbija, Istočna i Južna Srbija) jedinice uzorka su odabrane slučajnim izborom naselja, sistematskim izborom domaćinstava i slučajnim izborom ispitanika. Među ispitanicima se našlo 53,3% žena i 46,7% muškaraca, 54,8% stanovnika urbanih i 45,2% stanovnika ruralnih sredina, što odražava polnu strukturu i urbanizovanost srpskog društva. Obrazovna struktura je približna strukturi punoletne populacije Srbije, dok starosna struktura uzorka ima relativno ravnomernu zastupljenost svih starosnih grupa.

⁶⁸ Autorka je kao istraživač-saradnik, učestvovala u izradi instrumenta (baterije pitanja koja se odnose na ekološku svest, aktivizam i participaciju građana u donošenju ekološki relevantnih odluka) i obradi podataka, tako da je sa, odobrenjem ostatka tima, dobila mogućnost da deo prikupljenog materijala koristi za potrebe izrade doktorske disertacije.

⁶⁹ Planirano je da istraživanjem bude obuhvaćeno 2400 domaćinstava. Uz procenat odbijanja od 18,7%, kontrola realizacije uzorka je pokazala da je moguće pouzdano zaključivanje.

b) U okviru istog projekta, obavljeno je i istraživanje stavova predstavnika lokalnih vlasti. Istraživanje je bilo anketnog tipa, realizovano na prigodnom uzorku (N=232⁷⁰). U prvom koraku je metodom slučajnog izbora, iz svakog stratuma, selektovano do 20 opština različite veličine i stepena urbanizovanosti. U tim opštinama anketirano je do četiri predstavnika lokalne samouprave (anketirani su oni koji su direktno nadležni za zaštitu životne sredine ili obavljaju funkcije koje su od interesa za zaštitu životne sredine). Anketa je realizovana u više od 60 opština u Srbiji.

Podaci prikupljeni ovim istraživanjem omogućavaju ispitivanje karakteristika i povezanosti ekološkog aktivizma sa nivoom razvijenosti ekološke svesti i zabrinutosti; sa percepcijom formalnih i neformalnih prepreka građanskom delovanju u oblasti zaštite životne sredine; sa materijalnim položajem građana; kao i sa vladajućim sistemom vrednosti (materijalističke odnosno postmaterijalističke; nova ekološka paradigma) itd. Ove podatke je, jednim delom, moguće staviti u širi komparativni okvir i uporediti sa podacima prikupljenim u Svetskoj studiji vrednosti (World Values Survey).

II Drugi izvor podataka predstavljaju *studije slučaja ekološkog aktivizma u Pančevu i Boru*. One su realizovane u okviru projekta⁷¹ "Participativnost javnosti u odlučivanju o životnoj sredini: studije slučaja Bor i Pančevo", koji je tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sproveo u dve faze, tokom 2011. i 2012. godine.

Studije slučaja dva grada u Srbiji sa izrazitim ekološkim problemima omogućava sagledavanje mikrodinamike ekološkog kolektivnog delanja i građanske participacije u rešavanju ekoloških problema koja, uglavnom, ostaje skrivena u istraživanjima anketnog tipa koja se realizuju na nacionalnom nivou. Bor i Pančevo su izabrani za istraživanje iz nekoliko razloga. Pre svega, reč je o gradovima u kojima postoje veliki ekološki problemi (zagađenje vazduha, vode i tla kao posledica koncentracije industrije sa zastarelom tehnologijom i NATO bombardovanja), dok, sa

⁷⁰ Planirano je da se u uzorku nađe 300 ispitanika, predstavnika lokalne samouprave. Uz procenat odbijanja od 22,7% , kontrola realizacije je pokazala da prikupljeni materijal daje dovoljnu pouzdanost u zaključivanju.

⁷¹ Autorka je kao istraživač učestvovala u svim fazama realizacije ovog projekta pa je, uz saglasnost ostatka tima, dobila mogućnost da deo prikupljenog materijala iskoristi za izradu doktorske disertacije. Realizaciju projekta je omogućio Regionalni program podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu (RRPP), koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju.

druge strane, celokupna privreda ova dva grada zavisi od ključnih zagađivača – Rafinerija NIS, Azotara i Petrohemija (Pančevo) i Rudarsko-topioničarski basen (Bor). Pored sličnosti u pogledu izvora zagađenja, Pančevo i Bor se razlikuju prema fizičkoj udaljenosti od Beograda, kao centra odlučivanja. Podaci prikupljeni ovakvim istraživanjem daju mogućnost sagledavanja krajnjih efekata suprotnih uticaja - postojanje ekoloških problema, uviđanje ekonomske zavisnosti od zagađivača i udaljenost od centara odlučivanja - na angažovanje građana.

Pored građana, u istraživanje su uključeni i drugi relevantni akteri (predstavnicima ekoloških organizacija, lokalnih vlasti, medija, industrijskog sektora i stručnih institucija). Uključivanje percepcije ovih aktera o značaju, medijskom predstavljanju, prioritetnosti rešavanja ekoloških problema i dr. pruža potpuniju sliku o uslovima u kojima ekološki pokret može da nastane/dela. Akterska perspektiva je dopunjena analizom strukturalnih prepreka i mogućnosti za ekološki aktivizam (zakonske osnove, lokalni planovi razvoja i ekološki akcioni planovi (LEAP) i njihovo sprovođenje, itd.).

U toku prve faze istraživanja realizovane 2011. godine, primenjene su dve istraživačke tehnike: anketno ispitivanje stavova građana i polustrukturisani intervjui sa predstavnicima ekoloških nevladinih organizacija, lokalne uprave, lokalnih medija, akademske zajednice i poslovnog sektora (privatnog i javnog). U drugoj fazi istraživanja (2012. godina) je primenjena tehnika fokus-grupnog intervjua.

1. *Anketno istraživanje* ekoloških stavova i praksi stanovnika ova dva grada je sprovedeno na uzorku od ukupno 800 ispitanika (450 u Pančevu i 350 ispitanika u Boru). Reprezentativni uzorak je dizajniran na osnovu biračkih spiskova, s tim da se vodilo računa o proporcionalnoj zastupljenosti delova grada sa izrazitim ekološkim problemima (npr. u neposrednoj blizini industrijske zone) i onih delova koji su manje neposredno ugroženi. Upitnik za anketno istraživanje se sastoji iz zatvorenih i pitanja otvorenog tipa, na osnovu kojih se dobijaju detaljniji podaci o preprekama na koje građani nailaze onda kada pokušaju da se organizuju na rešavanju ekoloških problema. Ovo istraživanje je koncipirano i tako da omogući uporedivost ali i produblivanje saznanja do kojih je došlo prethodno opisano istraživanje ekoloških stavova i praksi, sprovedeno na reprezentativnom uzorku građana Srbije.

Podaci prikupljeni anketnim istraživanjem, između ostalog, omogućavaju ispitivanje uticaja prioritetnosti ekonomskih problema na ekološku mobilizaciju

građana; uticaja zatvorenosti političkih struktura na spremnost građana da uzmu učešće u ekološkom pokretu (kolektivnoj akciji); kao i uticaja međunarodno finansiranih projekata na delanje ekoloških organizacija (sagledano iz perspektive građana kao krajnjih korisnika) i dr.

2. Druga tehnika koja je primenjivana u ovoj studiji slučaja je *polu-strukturisani intervju* sa ukupno 100 odabranih predstavnika (po 50 iz svakog grada) ekoloških nevladinih organizacija, lokalne uprave, lokalnih medija, akademske zajednice i poslovnog sektora (privatnog i javnog). Najveći broj ispitanika je bio iz redova ENVO sektora. Osnova polu-strukturisanih intervju sa predstavnicima ekoloških organizacija iz Bora i Pančeva je razvijena tako da omogući uporedivost sa podacima polu-strukturisanih intervju sa predstavnicima ekoloških organizacija iz drugih delova Srbije (videti u nastavku). *Polu-strukturisani intervju sa ostalim relevantnim akterima* daju detaljne informacije o međusobnoj percepciji aktera, (lokalnim) odnosima moći i njihovim posledicama po ekološke prilike i mogućnosti delanja NVO i građana u oblasti zaštite životne sredine. Ovi intervju će biti dopunjeni saznanjima dobijenim iz analize sekundarne građe. Za potrebe izrade doktorske disertacije, koristi se selektovani materijal.

3. U drugoj fazi istraživanja, realizovan je veći broj *fokus-grupnih intervju* (ukupno 24⁷²), sa predstavnicima relevantnih aktera iz Pančeva i Bora. Mešoviti sastav fokus grupa je omogućio da se izoštri slika o međusobnoj percepciji različitih lokalnih aktera, da se istaknu razlike u stavovima i praksi, kao i da se uvide mogućnosti prevazilaženja različitih perspektiva i interesa. U fokus grupama je učestvovalo 8-12 ispitanika, trajale su, u proseku, između 1,5 - 2 sata. Deo materijala koji se neposredno odnosi na ekološki aktivizam i prepreke za njegovu realizaciju, biće korišćen u radu.

⁷² U prvom ciklusu, organizovane su 4 fokus grupe sa predstavnicima medija i ENVO iz Pančeva i Bora koji su, u prvoj godini istraživanja, identifikovani kao najjaktivniji. Fokus grupe su realizovane u Beogradu u sastavu: 1. predstavnici ENVO iz Bora i Pančeva; 2. predstavnici medija iz Bora i Pančeva; 3. predstavnici ENVO i medija iz Bora i Pančeva (dve fokus grupe usled velikog broja učesnika). Pored toga, sprovedi smo još 7 fokus grupa u svakom gradu, u sastavu: 1. NVO i građani, 2. lokalne vlasti i građani, 3. NVO i lokalnih vlasti, 4. nevladine organizacije i glavni zagađivači (industrijski sektor), 5. lokalne vlasti i glavni zagađivači, 6. stručnjaci (u ekologiji i srodnim oblastima) i nevladine organizacije, 7. stručnjaci (u ekologiji i srodnim oblastima) i građani. U trećem ciklusu, realizovano je još 6 fokus grupa (po 3 u svakom gradu), fokusirane na ekološki aktivizam je sastavljena od nevladinih organizacija, predstavnika medija, lokalnih stručnjaka i građana, u oba grada.

III Treći izvor kojim se koristimo u radu su podaci prikupljeni u istraživanju karakteristika i praksi ekoloških organizacija u Srbiji. U istraživanju je primenjena tehnika polu-strukturisanog intervjua na uzorku koji sačinjavaju lideri i članovi ekoloških nevladinih organizacija iz Srbije. Ovo istraživanje je koncipirano tako da omogući ispitivanje validnosti postavljenih hipoteza za celu teritoriju Srbije. U tom smislu, u uzorak su uključeni predstavnici ekoloških organizacija iz različitih delova (regiona) Srbije: Vojvodina, Beograd, Centralna, Istočna, Zapadna i Južna Srbija.

U toku zime i proleća 2011. godine, realizovana su 44 polu-strukturisana intervjua sa predstavnicima ekoloških organizacija. Početni okvir uzorkovanja je određen korišćenjem postojećih registara⁷³ nevladinih organizacija u Srbiji. Međutim, s obzirom na njihovu neažurnost, i činjenicu da značajan deo organizacija koji su u njima registrovane, više nije aktivan, dok su, u međuvremenu, osnovane nove organizacije, kao dopunska, korišćena je *snowball* ("grudva snega") tehnika uzorkovanja⁷⁴. U prvom talasu, razgovori su obavljani sa predstavnicima 22 ekološke organizacije koji su učestvovali na TACSO seminaru namenjenom podizanju kapaciteta ekoloških organizacija u Srbiji (o čemu će još biti reči). Razgovori sa predstavnicima ovih organizacija su nas uputili na odabir narednih sagovornika.

Odabir organizacija je vršen prema sledećim kriterijumima:

1. Ne-profitni i nevladin karakter organizacija.
2. Uključenost u aktivnosti koje se odnose na zaštitu životne sredine / prirode. Uključene su one organizacije kojima je to jedina ili primarna aktivnost.
3. Regionalna distribucija - organizacije iz svih regiona Srbije su bile uključene u istraživanje: Beograd, Vojvodina, Centralna, Južna, Zapadna i Istočna Srbija. Namera je bila da se ispita da li postoje razlike koje su posledica različite teritorijalne pozicioniranosti. Ranija istraživanja su pokazala da organizacije locirane u Beogradu imaju vodeću ulogu u civilnom sektoru (Lazić, 2005; REC, 2006).
4. Godina osnivanja - tri različita perioda su izdvojena: socijalistička era (1945-1989), period blokirane transformacije (1990-2000), i period nakon promena 2000. godine (odblokirana transformacija, ubrzanje procesa evropeizacije).

⁷³ Agencija za privredne registre APR, Regionalni ekološki centar za Centralnu i Istočnu Evropu (REC, 2006) i baza podataka Centra za razvoj neprofitnog sektora u Srbiji.

⁷⁴ Ukoliko se u intervjuima neka ENVO više puta navodila kao značajni partner ili kao važan akter ekološkog sektora u Srbiji i ona je bila uključena u istraživanje.

Upitnik se sastojao iz dva dela. U prvom su se nalazila pitanja zatvorenog tipa koja su služila da se identifikuju ključne organizacione karakteristike (godina i mesto osnivanja, visina godišnjeg budžeta i osnovni izvori prihoda, najvažnije aktivnosti, broj stalno zaposlenog osoblja i volontera, sociodemografske karakteristike lidera, članova i volontera, tehnički kapaciteti i dr). U drugom delu su se našla otvorena pitanja koja su omogućavala davanje detaljnijih odgovora na pitanja vezana za postojanje kolektivnih (kohezivnih) elementi koji doprinose formiranju pokreta: mrežne interakcije, kolektivni identitet, objedinjavajući ekološki konflikt; kao i percepcije političkih struktura, donatorske prakse itd. Istraživanje je dopunjeno 2013. godine dodatnim razgovorima sa predstavnicima četiri vodeće organizacije iz Beograda, u cilju dobijanja informacija o tome da li se nešto promenilo u delovanju ekološkog sektora nakon promene vlasti 2012. godine.

Kao dopuna primenjene tehnike polustrukturisanih intervjua, korišćena je i tehnika *posmatranja*, koja je realizovana u toku trajanja seminara pod nazivom "Organizacije civilnog društva kao pružaoci usluga u oblasti zaštite životne sredine" u organizaciji TACSO⁷⁵ programa, koji je održan na Kopaoniku 31.1-2.2. 2011. godine, i na kome su učestvovali predstavnici 22 ekološke organizacija sa teritorije cele Srbije. Primena tehnike posmatranja je omogućila da se stekne uvid u (interpersonalne) odnose između predstavnika ekoloških organizacija, kao i u procesa dogovaranja, pregovaranja i formiranja zajedničkog stava o mogućnostima i potencijalnim problemima na koje nailaze u svom radu. Dobijeni su veoma vredni uvidi, do kojih se nije moglo doći kroz individualne razgovore sa predstavnicima ekoloških organizacija.

Sekundarni izvori podataka

Analizi podataka iz sekundarnih izvora se pristupilo na osnovu operacionalne definicije ekološkog pokreta i eksplikativnih koncepata koji ukazuju na relevantne dimenzije konteksta odnosno pojava koje utiču na formiranje pokreta. Korišćeni izvori sekundarne građe se mogu podeliti u sledeće kategorije:

⁷⁵ Technical Assistance for Civil Society Organizations, kancelarija u Srbiji.

1. *Izveštaji i veb prezentacije* relevantnih institucija (kao što su *NGO Directory of South Eastern Europe, REC (2006), TACSO Izveštaj tehničke podrške organizacijama civilnog društva (2010), godišnji Izveštaj o zaštiti životne sredine u Republici Srbiji*, Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja, *Pregled mreža organizacija civilnog društva u Srbiji, TACSO*), medijski izveštaji (štampa, elektronski mediji), veb prezentacije i publikacije ekoloških organizacija – sadrže parcijalne podatke o rasprostranjenosti ekoloških organizacija u Srbiji, njihovim aktivnostima i polju delanja, prioritetima i ciljevima, finansijskim i drugim resursima, stepenu umreženosti, odnosu prema građanima, političkim strukturama, predstavnicima privrede, medija. Ovakvi podaci pružaju polazne osnove za dalje istraživanje karakteristika, ciljeva, mogućnosti i prepreka za delanje ENVO u Srbiji.

2. *Zakonski okvir* – uvid u relevantne zakone pruža mogućnost zaključivanja o formalnim osnovama za razvoj građanskog aktivizma i formiranje ekološkog pokreta u Srbiji. Kao relevantne smo izdvojili zakone, propise i strategije iz oblasti zaštite životne sredine (zakoni RS koji uređuju oblast zaštite životne sredine (2009. i raniji), Nacionalna strategija održivog razvoja (2009), Nacionalni program zaštite životne sredine (2010) i dr. relevantne strategije), Zakon o udruživanju (2009. i raniji), Zakon o lokalnoj samoupravi (2007. i raniji), Arhusku konvencija (1998) (koju je Srbija ratifikovala 2009. godine) i dr.

3. Konsultovana su i *relevantna istraživanja drugih istraživača* koja su u fokusu imala civilno društvo i ekološke organizacije u Srbiji (Lazić, 2005; REC, 2006; Milivojević, 2006; Milosavljević et al, 2006; Mihailović et al., 2006; Paunović, 1997, 2006, 2007; Građanske inicijative 2009, 2011; Todić et al, 2012) kao i druga sociološka istraživanja koja se bave relevantnim elementima konteksta (siromaštvo i socijalna isključenost, postsocijalistička transformacija, socio-ekonomska i socio-politička istraživanja srpskog društva, itd.).

4. Baza podataka Svetske studije vrednosti (World Values Survey) je korišćena za potrebe komparativne analize razvijenosti ekološkog aktivizma u Srbiji i drugim zemljama.

Kombinovanje navedenih istraživačkih tehnika i izvora podataka omogućava testiranje postavljenih hipoteza i mapiranje (elemenata) ekološkog pokreta u Srbiji, opis

njegovih karakteristika, strukture, strategija, ciljeva, kao i utvrđivanje dejstva različitih društvenih faktora na svojstva ekološkog kolektivnog delanja/pokreta u Srbiji.

**II KARAKTERISTIKE EKOLOŠKOG DELANJA U
SRBIJI: POSTOJI LI PROFILACIJA EKOLOŠKOG
POKRETA?**

U ovom delu rada se bavimo opisom i ispitivanjem karakteristika pojedinih elemenata strukture ekološkog pokreta, odnosno proverom deskriptivnih hipoteza. Proučavanjem prisustva i nivoa razvijenosti osnovnih elemenata ekološkog pokreta (ekoaktivisti, ekološke grupe i organizacije, ekološke mreže, kolektivni identitet i konflikt)), pokušaćemo da pružimo odgovor na pitanje da li u Srbiji postoji (ili je u fazi formiranja) ekološki pokret, ili je, pak, reč o nekom drugom (srodnom) fenomenu. Odgovor na postavljeno pitanje počecemo da tražimo ispitivanjem karakteristika ekoloških aktivista u Srbiji; potom ćemo preći na analizu osobina ekoloških organizacija, a zatim i načina njihovog međusobnog povezivanja, kolektivnog identiteta i odnosa prema spoljnim akterima. U završnom odeljku, zaključke izvedene na osnovu razmatranja pojedinačnih elemenata pokreta upotpunićemo uvođenjem subjektivne dimenzije - percepcije samih ekoloških aktivista o tome da li pokret postoji ili ne.

2.1. EKOLOŠKI AKTIVISTI

Osnovni element, odnosno gradivna materija participativnih društvenih pokreta jesu pojedinci, građani. Čak i onim pokretima čiju snagu predstavljaju velike, profesionalizovane organizacije koje se bave lobiranjem na elitnom nivou, potreban je izvestan broj podržavalaca koji će pružiti legitimitet njihovim aktivnostima, uplaćivati članarine i davati novčane priloge. Mobilizacija pojedinaca dobija najveći značaj u pokretima / organizacijama koji se oslanjaju na rad volontera, kao i u slučaju lokalnih, samoniklih inicijativa građana, kojima na raspolaganju ne stoje drugi resursi osim energije mase nezadovoljnih pojedinaca. Načelno posmatrano, mobilizaciona osnova participativnog ekološkog pokreta u mnogome zavisi od razvijenosti ekološkog građanstva, odnosno od stepena prihvaćenosti proekoloških vrednosti i stavova i spremnosti za aktivan ekološki angažman. Kada je, pak, o transakcionim pokretima reč, pojedinci su značajni pre svega kao lideri ekoloških organizacija. Od njihovih sposobnosti, znanja, veza i drugih resursa, u velikoj će meri zavisići akcioni potencijal organizacija i pokreta u celini.

Imajući sve ovo u vidu, prva tema koju ćemo otvoriti u ovom odeljku ticaće se prihvatanja ekoloških stavova i rasprostranjenosti ekološke zabrinutosti u opštoj populaciji, kao idejne podloge razvoja ekološkog delanja. Razmotrićemo i to koliki udeo građana ekološki je aktivan, na koji način i u kojoj meri. Zatim ćemo u razmatranje uzeti i karakteristike lidera / aktivnih članova ekoloških organizacija, o kojima smo osnovne socio-demografske podatke dobili kroz polustrukturisane intervjuje. Osnovna namera nam je ovde da steknemo što jasniju predstavu o tome ko predvodi ekološke organizacije (pokret) i kakve su karakteristike njegove mobilizacijske osnove (potencijalni članovi i simpatizeri).

2.1.1. Ekološko građanstvo

Kako primećuje britanski politikolog Endrju Dobson (2003), bez zabrinutih, zainteresovanih i odgovornih građana, odnosno bez razvijenog "ekološkog građanstva", ekološka pitanja ne bi uspela da se nametnu kao važna politička tema u (post)modernim društvima. Ekološko građanstvo (civilno društvo) preduslov je razvoja ekološkog

pokreta. Ono podrazumeva odgovorne građane, svesne svojih prava, koji su informisani, zabrinuti, zainteresovani i spremni da se udruže i angažuju na očuvanju okruženja. Iako se ekološki odgovorno ponašanje može podsticati zakonskim (kažnjavanje) i ekonomskim, odnosno fiskalnim merama (porezi), u njegovoj osnovi leže vrednosni motivi (ekološke vrednosti) (Isin, 2000; Dobson, 2003).

Imajući u vidu značaj ekološkog građanstva za razvoj ekološkog pokreta, u ovom odeljku kao predmet analize će se naći osnovni idejni aspekti ekološkog građanstva - zabrinutost, zainteresovanost i odgovornost, ali i njegovi praktični elementi - ekološko ponašanje i udruživanje.

2.1.1.1. Odgovornost, zainteresovanost, zabrinutost za životnu sredinu

Ekološko građanstvo podrazumeva da su pojedinci svesni da su upravo oni (sami ili udruženi u različite organizacije) ti koji su *odgovorni* za stanje u kome se nalazi njihovo okruženje. Podaci prikupljeni u anketnom istraživanju na reprezentativnom uzorku građana Srbije pokazuju da ispitanici smatraju da Srbiju najviše zagađuju: industrija (53%), zatim svakodnevne prakse građana (29%) i saobraćaj (18%). Na lokalnom nivou, kao najveći zagađivači na prvo mesto izbijaju sami građani (56%), potom sledi saobraćaj (22%) i, na trećem mestu, fabrička postrojenja (20%). Kao odgovor na pitanje - ko bi više trebalo da se angažuje na rešavanju ekoloških problema u Srbiji, na prvom mestu se izdvaja Vlada, potom slede nadležna ministarstva, a tek na trećem mestu - sami građani. Iako se, dakle, građani prepoznaju kao najvažniji krivci na lokalnu i drugi po važnosti na nacionalnom nivou, podaci pokazuju da se ne smatra da su oni ti koji su primarno dužni da se uključe u rešavanje ekoloških problema.

Kada je u pitanju stanovištvo ugroženih sredina, sudeći prema odgovorima građana Pančeva i Bora⁷⁶, glavni krivci za zagađenje su veliki industrijski kompleksi, a pošto građani nisu u mogućnosti da takvu situaciju promene⁷⁷ bez podrške sa strane (države, investitora i sl.), oni nisu ni odgovorni.

⁷⁶ Podaci iz ankete sprovedene na reprezentativnom uzorku građana Pančeva i Bora.

⁷⁷ U oba mesta, preko polovine ispitanika (Pančevo - 58%, Bor - 55%) je mišljenja da pojedinac ne može ništa bitnije da promeni, dok 14% Pančevaca i 20% Borana ističe da je vođenje računa o bacanju otpadaka i komunalnoj higijeni, najviše što običan čovek može da uradi. Jedan, vrlo mali deo ispitanika

Drugi važan aspekt ekološkog građanstva je *zainteresovanost* za stanje u kome se nalazi prirodno okruženje. Prema proceni ispitanika iz nacionalne ankete⁷⁸, oni lično su u manjoj ili većoj meri zainteresovani za ekološka pitanja (93%), mada većinom (63%) smatraju da njihov lični životni stil previše ne utiče na kvalitet okruženja. Međutim, oni svoje sugrađane uglavnom ocenjuju kao nedovoljno zainteresovane za životnu sredinu (73% odgovora). Pored toga, oni smatraju da je, sudeći prema ponašanju, većina građana ili ravnodušna prema stanju u kome se nalazi okruženje (48%) ili je čak krajnje bahata (29% odgovora).

Iako bi se moglo očekivati da je, u odnosu na stavove građana Srbije generalno, situacija nešto drugačija u zajednicama sa izraženim ekološkim problemima, podaci anketnog istraživanja sprovedenog u Pančevu i Boru pokazuju da je nivo iskazane zainteresovanosti za pitanja okruženja približan nacionalnom proseku. Kao što se može videti iz tabele 3, građani Pančeva i Bora ističu da su zainteresovani (u većoj ili manjoj meri) za očuvanje životne sredine u svojim gradovima (tabela 3).

Tabela 3. *Koliko ste lično zainteresovani za očuvanje životne sredine u vašem gradu?*

	Srbija	Pančevo	Bor
Veoma sam zainteresovan	22%	18%	25%
Zainteresovan sam	43%	39%	37%
Delimično sam zainteresovan	28%	32%	28%
Nisam zainteresovan	3%	6%	4%
Uopšte nisam zainteresovan	1%	1%	1%
Ne mogu da procenim	3%	4%	5%
Ukupno	100%	100%	100%

Treću dimenziju ekološkog građanstva predstavlja *zabrinutost* za stanje u kome se nalazi prirodno okruženje. U tabeli 4. je prikazan stepen zabrinutosti građana Srbije različitim ekološkim problemima. Pojedini ekološki problemi su u manjoj ili većoj meri

rešenje pronalazi u aktivnijem angažmanu - kroz članstvo u ekološkim organizacijama (7% Pančevaca i 3% Borana), učešće u protestima (čemu su skloniji Pančevci - 2,4% nego Borani - 0,3%), ili prikupljanju novca za postavljanje filtera na fabrike, odnosno kao podrška izgradnji topionice u Boru (oko 1% ispitanika).

⁷⁸ Istraživanje koje smo realizovali na reprezentativnom uzorku građana Srbije.

deo svakodnevice - npr. nagomilani otpad, zagađenje vode, vazduha, tla itd. Drugi, kao što je, recimo, oštećenje ozonskog omotača ili nestanak tropskih šuma, su udaljeniji od neposrednog iskustva.

Tabela 4. *Zabrinutost ekološkim problemima – građani Srbije*

Problem	Veoma zabrinuti	Delimično zabrinuti	Nisu zabrinuti	Ne znaju	Ukupno
Zagađenje vode, vazduha i tla	86%	11,5%	1,5%	1%	100%
Oštećenje ozonskog omotača	73,5%	18%	5,5%	3%	100%
Seča tropskih šuma	55,5%	26 %	13%	5,5%	100%
Nestanak biljnih i životinjskih vrsta	67 %	24 %	6%	3%	100%
Efekat staklene bašte – globalno zagrevanje	68%	19%	9%	4%	100%
Kisele kiše	61%	22%	11%	6%	100%

Kao što se iz tabele 4 može videti, ispitanike veoma zabrinjavaju svi navedeni ekološki problemi. Udeo onih koji se ne brinu ne dostiže ni 15%, iako intenzitet zabrinutosti varira u odnosu na udaljenost pretnji. Briga je manja što su rizici udaljeniji, što se najjasnije vidi u opadanju udela onih koji tvrde da su veoma zabrinuti (recimo, sa 86% koji se brinu za posledice neposredno vidljivog zagađenja vode, vazduha i tla, na 55,5% zabrinutih zbog seče tropskih šuma).

Generalno, može se zaključiti da građani Srbije iskazuju visoku uznemirenost ekološkim pretnjama, posebno onim koje im neposredno mogu naškoditi. To se može jasnije videti na osnovu indeksa ekološke zabrinutosti⁷⁹ (tabela 5), prema kome, na nivou Srbije, nisku zabrinutost iskazuje manje od jedne desetine ispitanika, dok je umereno zabrinut svaki šesti ispitanik. Visok nivo zabrinutosti za pretnje koje dolaze kao posledica nagomilanih ekoloških problema iskazuje blizu tri četvrtine ispitanika

⁷⁹ Indeks ekološke zabrinutosti je dobijen sabiranjem ocena koje su ispitanici dali za svaki pojedinačni stav kojim je merena ekološka zabrinutost (navedeni u tabeli 4).

(74%). Podaci prikazani u tabeli takođe pokazuju da je javna svest o neposrednoj ugroženosti ekološkim problemima imala uticaj na građane Pančeva i Bora, među kojima je, u odnosu na prosek Srbije, značajno manje onih koji nisu zabrinuti (ispod 2%), a više onih koje veoma zabrinjavaju ekološki rizici (preko 80%).

Tabela 5. *Indeks ekološke zabrinutosti: Srbija, Pančevo, Bor*

	Srbija	Pančevo	Bor
<i>Niska</i>	8,5%	1,6%	0,3%
<i>Srednja</i>	17,5%	17,6%	16,6%
<i>Visoka</i>	74%	80,8%	83%
Ukupno	100%	100%	100%

2.1.1.2. *Ekološko ponašanje i udruživanje*

U prethodnom odeljku pokazano je da su građani Srbije, i njenih posebno ugroženih delova, veoma zabrinuti, relativno zainteresovani, ali ne i odgovorni prema životnoj sredini. Ovde ostaje da se razmotri u kojoj meri se idejna dimenzija transponuje u praktične aspekte ekološkog građanstva (aktivizam, udruživanje).

Ekološko ponašanje se može javiti u različitim oblicima. Tako, na primer, neki ljudi recikliraju ili kompostiraju, drugi koriste javni prevoz, treći konzumiraju samo lokalno gajene namirnice, četvrti kupuju isključivo polovne predmete. Međutim, ekološko ponašanje se ne mora ispoljavati samo kao deo individualnog životnog stila, već i kroz politički angažman: učešće u protestima, potpisivanje peticija, komunikacija sa predstavnicima vlasti, kontaktiranje novinara ili pisanje blogova, članstvo u ekološkim organizacijama itd.

Uviđajući različite motive, ciljeve i karakteristike ekološkog ponašanja, Stern (2000) je napravio razliku između pro-ekološkog ponašanja i političkog ekološkog delovanja (ekološkog aktivizma). Pro-ekološko ponašanje se odvija u okviru privatne sfere i obuhvata životne stilove koji su usklađeni sa namerom da se prirodno okruženje očuva od daljeg narušavanja. U ovaj oblik delanja bi, recimo, spadala zelena kupovina (odabir proizvoda koji poštuju ekološke standarde proizvodnje), selekcija i pravilno odlaganje otpada za reciklažu, korišćenje javnog prevoza u svrhe smanjenja zagađenja

izduvnim gasovima, učešće u akcijama čišćenja ili ozelenjavanja itd. Privatne ekološke prakse ostvaruju neposredan uticaj na kvalitet životne sredine. Ipak, njihov pojedinačni doprinos je srazmerno mali, odnosno dobija na značaju tek kada se veliki broj ljudi ponaša na isti ili sličan način.

Za razliku od pro-ekološkog ponašanja, političko ekološko delanje (aktivizam) je indirektno usmereno na životnu sredinu, putem vršenja uticaja na donosiocima političkih odluka, kolektivno⁸⁰ je i javno po karakteru. Iako posredno po svom uticaju na životnu sredinu, političko delanje je veoma važno, jer može bitnije da izmeni kurs ekološke politike, da utiče na promene zakonodavnog okvira i njegove implementacije u praksi.

Tabela 6. *Pro-ekološko ponašanje građana Srbije*

	Izbegavanje kupovine robe ekološki neodgovornih kompanija	Selekcija otpada	Izbegavanje vožnje individualnim prevozom u cilju smanjenja aerozagađenja	Učešće u eko kampanjama (čišćenje, ušteda energije...)
Da, često	3,5%	7%	5%	2%
Da, povremeno	4%	6%	5%	6%
Da, retko	7,5%	8%	5%	8%
Ne, nikad	85%	79%	85%	84%
Ukupno	100%	100%	100%	100%

Na osnovu podataka iz tabele 6, može se zaključiti da građani Srbije, uglavnom, ne praktikuju zelene životne stilove. Svega 15% ispitanika bar ponekad bojkotuje robu koju su proizvele ekološki nesavesne kompanije; isti broj se povremeno vozi javnim prevozom da bi smanjio sopstveni karbonski otisak, dok je tek svaki šesti ispitanik ponekad učestvovao u ekološkim kampanjama koje su za cilj imale uređenje javnih površina ili uštedu energije. Selekciju otpada vrši tek svaki peti ispitanik, dok je to sastavni deo svakodnevne rutine manje od 10% građana.

⁸⁰ U smislu udruženog delovanja u javnoj sferi na ostvarivanju određenih ciljeva. S druge strane, iako i ekološki inspirisano svakodnevno ponašanje može biti masovnog karaktera, u tom smislu da ga praktikuju veliki broj sledbenika ovakve životne filozofije, ono je, u osnovi, stvar individualnog izbora, nije organizovano i odvija se u sferi privatnosti.

S obzirom na određenje ekološkog pokreta kao kolektivnog političkog aktera nas, pre svega, zanimaju ekoaktivisti i simpatizeri ekološkog pokreta, dok je razmatranje proekološkog ponašanja trebalo da posluži više kao ilustracija ukupnog odnosa građana Srbije prema životnoj sredini.

Ekološki aktivizam se može javiti u obliku posvećenog rada lidera i jezgra pokreta, koji podrazumeva aktivno učešće u akcijama ekoloških organizacija i pokreta. Pored ove, relativno malobrojne ali značajne grupacije aktivista, Stern izdvaja i pojedince koji podržavaju ideje ekološkog pokreta, ali nisu u toj meri aktivno uključeni u njegovo delanje. Njih je Stern (2000) nazvao eko-građanima, dok se u literaturi još nazivaju i podržavaocima ili simpatizerima ekološkog pokreta. Ova grupa predstavlja osnovnu mobilizacijsku bazu ekopokreta i nju čine građani koji često potpisuju peticije, daju priloge ekološkim organizacijama, učestvuju u ekološkim kampanjama i protestima i dr.

U tabeli 7 su prikazani odgovori ispitanika na pitanje koliko često su, u poslednje tri godine, učestvovali u različitim aktivnostima koje predstavljaju načine da se, kada je zaštita životne sredine u pitanju, politički dela. Kao što se može videti, velika većina građana nije uzimala učešće u pomenutim aktivnostima. Tako, 94% ispitanika nije kontaktiralo predstavnike vlasti, 91% nije davalo prilog ekološkim organizacijama, 88% nije učestvovalo u ekološkom protestu. Od svih nabrojanih aktivnosti, ispitanici su najčešće potpisivali peticije – u poslednje 3 godine je to, barem po jednom, učinio svaki četvrti ispitanik (27%). Treba imati u vidu da potpisivanje peticije, zahteva znatno manje vremena i truda i uglavnom nosi minimalan rizik, u poređenju sa onim koji, recimo, može imati učešće u protestima.

Tabela 7. *Ekološki aktivizam građana Srbije*

	Posećivanje eko predavanja, tribina	Potpisivanje peticije	Učešće u eko protestu	Davanje finansijske pomoći eko udruženjima	Sastanak sa predstavnicima vlasti
Da, često	3%	3%	2%	1%	1%
Da, povremeno	5%	9%	4%	3%	2%
Da, retko	8%	15%	6%	5%	3%
Ne, nikad	84%	73%	88%	91%	94%
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%

Kako bismo stekli potpuniju predstavu o tome koliki udeo u opštoj populaciji čine ekološki aktivisti, a koliki podržavaoci ekološkog pokreta (eko-građani), konstruisali smo indeks ekološkog aktivizma⁸¹. Dobijene rezultate smo podelili na četiri nivoa (kao što je prikazano u tabeli 8). U prvu kategoriju su svrstani oni koji su izjavili da nisu učestvovali ni u jednoj od navedenih aktivnosti. Njih, kojih je u Srbiji ujedno i najviše (65%), smo kategorisali kao *ekološki pasivne* (neaktivne). Oni sa niskim skorom na skali eko-aktivizma, a takvih je oko trećine uzorka (30%), bliži su grupi neaktivnih, što znači da su tek po neki put učestvovali u nekoj od pomenutih aktivnosti. Tu grupu smo nazvali *potencijalnim eko-građanima*, koji se još uvek nisu u dovoljnoj meri ekološki angažovali, ali bi se, na osnovu prethodnog ponašanja, moglo očekivati da budu aktivni u budućnosti (pogotovo ako se javi spoljni podsticaj). U trećoj grupi, koja zauzima središnji položaj na skali aktivizma, našli su se oni ispitanici koji su izjavili da su se, u protekle tri godine, češće angažovali u većem broju aktivnosti. Tu kategoriju čine *eko-građani* (4,5%), odnosno aktivni podržavaoci ekopokreta. Najzad, najmalobrojniju grupu (0,5%) predstavljaju *eko-aktivisti* koji organizuju, predvode i redovno učestvuju u politički usmerenim ekološkim aktivnostima. Mali broj posvećenih aktivista ne treba da zabrinjava koliko izuzetno veliki broj neaktivnih i tek povremeno angažovanih građana, koji čine 95% uzorka. Naime, uspeh participativnog ekološkog pokreta upravo zavisi od podrške koju on dobija u najširim društvenim slojevima (Stern, 2000).

Tabela 8. *Indeks eko-političkog delovanja (ekoaktivizma), Srbija, Pančevo, Bor*

Indeks	Srbija	Pančevo	Bor	Tip aktivizma
Nema	65%	50%	44%	Ekološki pasivni
Nizak	30%	31%	40%	Potencijalni eko-građani
Srednji	4,5%	16%	14%	Eko-građani
Visok	0,5%	3%	2%	Eko-aktivisti

⁸¹ U istraživanju smo ekološki aktivizam operacionalizovali preko učešća u sledećim aktivnostima: potpisivanje peticije, učešće na tribinama sa ekološkom tematikom, učešće u masovnim okupljanjima i ekološkim protestima, davanje finansijske podrške ekološkim udruženjima, kontaktiranje predstavnika lokalnih ili državnih vlasti u cilju rešavanja određenog ekološkog problema. Indeks ekološkog aktivizma smo formirali na osnovu sabiranja odgovora ispitanika na pitanje koliko su često, u poslednje tri godine, učestvovali u navedenim aktivnostima. Ocene ispitanika o učestalosti njihovog učešća u pomenutim aktivnostima su išle u rasponu od 1-4 (nikada, retko, povremeno i često).

Neposredna ugroženost ekološkim pretnjama očigledno je ostavila trag na stanovnike Pančeva i Bora, koji su ekološki aktivniji od proseka zabeleženog u Srbiji. Udeo "eko-građana" je značajno viši u Pančevu i Boru u odnosu na prosek za Srbiju. Takođe, relativno su brojniji i posvećeni eko-aktivisti. Izvesne razlike postoje i između dva grada. Dok je u Boru nešto manji broj stanovnika neaktivan (44%) naspram tačno polovine Pančevaca, i dok je potencijalnih ekoloških aktivista nešto više (40% u Boru, u poređenju sa 31% u Pančevu), eko-građana i eko-aktivista je malo više u Pančevu (19%) u odnosu na Bor (16%). Ove razlike su povezane i sa većom učestalošću ekoloških protesta i drugih načina javnog ispoljavanja nezadovoljstva u Pančevu, u periodu nakon 2000. godine (o čemu će još biti reči).

Budući planovi anketiranih samo su potvrdili da se, na nivou Srbije, u pogledu aktivizma, bez nekakve spoljne inicijative ili pritiska, odnosno velikog ekološkog problema, na ovom planu ništa bitnije neće promeniti. Tako, tek svaki šesti ispitanik (16%) nagoveštava buduće angažovanje u ovoj oblasti, dok najveći broj (84%) izjavljuje da ovakvu vrstu aktivnosti ne planiraju (očigledno, nisu smatrali da je neophodno da daju potvrđan, društveno poželjan odgovor). Od onih koji su dali pozitivan odgovor, najveći broj (25,7%) vidi sebe kao učesnika u akcijama čišćenja javnih prostora, 17% je pomenulo učešće u nekom obliku edukativnih programa, dok je 7% iskazalo spremnost da se uključi u rad ekoloških organizacija. Jedna trećina ispitanika nije navela kojim tačno aktivnostima namerava da se bavi u budućnosti.

Udruživanje i članstvo u ekološkim organizacijama

Ekološke organizacije bi trebalo da budu ili udruženja građana (participativne) ili, pak, predstavnici građana (profesionalne), na koje je prenet deo odgovornosti za bavljenje problemima okruženja. Međutim, analiza podataka prikupljenih u istraživanju, ukazuje na to da između građana i ekoloških organizacija u Srbiji postoji dubok jaz. Naime, manje od 2% ispitanika je učlanjeno u neku ekološku organizaciju, što je relativno malo u poređenju sa učešćem građana u ekološkim organizacijama u razvijenijim zapadnim zemljama, ali i u nekim postsocijalističkim društvima. Tako je, primera radi, prema podacima World Values Survey-a prikupljenim u petom talasu istraživanja (2005-2009. godine), u rad ekoloških organizacija uključeno 16%

anketiranih Britanaca, 15% Francuza, 11% Šveđana, 9% Finaca, 8% Poljaka i 7% Slovenaca.

Poverenje u informacije koje pružaju nevladine organizacije iskazuje svega trećina ispitanika. Da je rad ENVO na zaštiti životne sredine uspešan smatra 13% anketiranih, dok je za polovinu on osrednji, a za jednu četvrtinu neuspešan. O tome da su aktivnosti ENVO u velikoj meri nepoznanica za građane, govori podatak da gotovo dve trećine (62%) ispitanika ne zna da li u okviru njihove lokalne zajednice uopšte postoje NVO koje se bave pitanjima okruženja. Slično tome, manje od 1% ispitanika iz Pančeva i Bora su članovi neke ekološke organizacije. Svega 20% stanovnika Pančeva i 16% Borana je uopšte čulo da je neko ekološko udruženje aktivno u njihovom mestu, što je iznenađujući podatak s obzirom na prisutnost ekoloških problema i broj organizacija koje se njima bave. Takođe, njihov rad na zaštiti životne sredine većina ocenjuje kao osrednje uspešan. Ovi podaci jasno pokazuju da ekološke organizacije u svom radu nisu fokusirane na građane u tom smislu što se previše ne trude da ih obaveste ili uključe u svoje aktivnosti.

Podaci prikupljeni anketnim istraživanjem stavova građana, kako onih u ugroženim sredinama, tako i u opštoj populaciji, govore u prilog tvrdnje o nerazvijenosti ekološkog građanstva (civilnog društva) kao podloge razvoja participativnog ekološkog pokreta. Uprkos postojanju relativno razvijene ekološke svesti i zabrinutosti, građani ne prepoznaju vlastitu odgovornost, niti vide dužnost (a često ni mogućnost) da se udruže i zauzmu aktivniji stav prema rešavanju ekoloških problema. To se jasno manifestuje u ostvarenim nivoima ekološkog aktivizma, koji je svojstven za svega 5% punoletnih građana Srbije. Prema rečima predstavnika jedne ekološke organizacije:

"Ekološka svest građana je dualna – s jedne strane postoji visok nivo saznanja o opasnostima, a sa druge malo volje i spremnosti da se uradi ono što makar donekle zavisi od samih građana. Drugim rečima, veoma su pasivni, razvijenu svest ne prati odgovarajuće ponašanje – već čekaju da neko drugi, država, to reši." (DMI, Bor)

Uzimajući u obzir karakteristike ekološkog civilnog društva Srbije, pre svega realizovani i planirani ekološki aktivizam, može se zaključiti da je mobilizaciona baza potencijalnih učesnika pokreta veoma tanka, što, neosporno, predstavlja jednu od prepreka za razvoj ekološkog pokreta participativnog tipa.

2.1.2. Socio-demografske karakteristike lidera ekoloških organizacija

Lideri ekoloških organizacija zauzimaju izuzetno važno mesto, kako u participativnim, tako i u transakcionim tipovima društvenih pokreta. Njihova uloga je višestruka - oni donose strateške odluke (postavljaju ciljeve, odabiraju strategije i sredstva njihove realizacije), koordinišu aktivnostima, predstavljaju organizacije (pokret) pred trećim stranama (reprezentativna uloga), inspirišu na učešće, mobilišu resurse, prepoznaju i kreiraju političke mogućnosti, pregovaraju sa predstavnicima drugih organizacija, vlasti, itd. Od njihovih sposobnosti, znanja i veština u značajnoj meri zavisi razvoj pokreta (Morris & Staggenborg, 2005). Posebnu ulogu dobijaju u pokretima transakcionog tipa, gde predstavljaju samo jezgro organizacija, glavna su snaga koja osmišljava i postavlja ciljeve, bira strategije i ulaže značajne napore u njihovu realizaciju.

Podaci istraživanja realizovanih uglavnom u zemljama Zapadne Evrope i Americi, ukazuju da su najčešći nosioci proekoloških vrednosti i odgovarajućeg ponašanja obrazovani mladi ljudi iz urbanih sredina, tzv. eko-japiji (*environmental yuppies*) (Mohai & Twight, 1987). Socio-demografske varijable koje su u istraživanjima pokazivale konzistentnu povezanost sa ekoaktivizmom su: starost (mlađi su ujedno i aktivniji), obrazovanje (pozitivno korelisano sa aktivizmom), mesto stanovanja (ova vrsta delanja je prevashodno urbani fenomen). Takođe, nalazi istraživanja ukazuju i na to da su pripadnici srednje klase i studenti češće ekološki aktivni (Mohai & Twight 1987; Dietz & al, 1998; Verba & Nie, 1972). Kada je pol u pitanju, nalazi nisu konzistentni (McStay & Dunlap, 1983; Schahn & Holzer, 1990; Mohai, 1992; Stern, Dietz & Kalof, 1993; Hunter, Hatchs, Johanson, 2004), mada se može izvesti generalni zaključak da pol nema značajniji uticaj na ukupni aktivizam, dok praktikovanje određenih vrsta aktivnosti može biti polno specifično (Stern, Dietz & Kalof, 1993). Ovakve socio-demografske karakteristike, po pravilu, odlikuju i lidere ekoloških organizacija.

Kada su u pitanju lideri ekoloških organizacija u Srbiji, istraživanjem je utvrđeno postojanje izvesnih polnih specifičnosti. Naime, lideri tri najuticajnije ekološke organizacije⁸² kod nas su žene. Istaknute pozicije žena u oblasti zaštite životne

⁸² Ambasadori zaštite životne sredine i održivog razvoja, Mladi istraživači Srbije i CEKOR.

sredine sugerišu da to nije polje moći odnosno sfera većeg društvenog uticaja. Nasuprot tome, jedno istraživanje sprovedeno u Češkoj je pokazalo da se muškarci češće nalaze na liderskim pozicijama u ekološkim organizacijama (Fagan, 2004). Može se očekivati da će do promene polne strukture lidera ekološkog nevladinog sektora doći pod uticajem procesa evrointegracija, koji će, u trenutku kad se bude otvaralo Poglavlje 27., u prvi plan istaći zaštitu životne sredine i povećati potražnju (i prihode) za stručnjacima iz ove oblasti.

Među liderima ekoloških organizacija najzastupljenije su mlađe starosne kategorije, 18-34 godine, koje čine gotovo polovinu uzorka (48%). Srednja generacija je uključena u nešto manjem broju (37 %), dok starijih od 55 godina ima najmanje (15%). Ovi nalazi su u skladu sa zaključcima brojnih istraživanja (Mohai & Twight 1987; Dietz et al. 1998), koja su pokazala da su mladi ljudi ti koji se najviše ekološki angažuju. Pored toga, ovakva starosna struktura, slično kao i polna, sugerišu da životna sredina nije preterano interesantna za moćnije (starije) generacije, već da predstavlja mesto afirmacije i odskočnu dasku za razvoj dalje karijere.

Jedno ranije istraživanje je pokazalo da je obrazovni nivo aktivista nevladinih organizacija znatno viši od proseka izmerenog za ukupnu populaciju Srbije⁸³ (Lazić, 2005:87). Među predstavnicima ekoloških organizacija sa kojima smo razgovarali, nisu se našli oni koji su imali manje od završene srednje škole. Onih sa završenom srednjom stručnom spremom tehničkog usmerenja je bilo svega 8%, sa gimnazijom 12% (od kojih većinu čine studenti koji su još uvek u procesu obrazovanja). Ispitanici sa završenom višom školom su činili 8% uzorka, fakultetski obrazovanih je bilo 55%, a sa magisterijumom ili doktoratom čak 17%. Drugim rečima, ljudi aktivno uključeni u delovanje ekoloških organizacija su visokoobrazovani pojedinci.

Prema tumačenju pristupa "*nove srednje klase*", ekološki aktivisti se znatno češće regrutuju iz redova „društvenih i kulturnih specijalista“ - nastavnika, socijalnih radnika, novinara, umetnika, profesionalaca koji obavljaju kreativne ili poslove orijentisane na pružanje javnih usluga; kao i stručnjaka iz oblasti prirodnih nauka (ekolozi, biolozi i sl.). Ove grupe su, zbog svoje profesije, socijalno smeštene tako da se neposredno suočavaju sa viktimizacijom nemoćnih i negativnim posledicama

⁸³ Naime, pojedinci sa nižim obrazovanjem, koji čine polovinu odraslog stanovništva zemlje, sasvim su marginalno zastupljeni u redovima NVO aktivista, među kojima dominiraju (64%) članovi sa više od 15 godina školovanja (Lazić, 2005).

industrijskog razvoja. Na ovakvo primarno iskustvo se nadovezuju postmaterijalističke vrednosne orijentacije (Hannigan, 1995). Uz to, pripadnici ove klase raspolažu materijalnim resursima, znanjima i veštinama neophodnim za politički aktivizam. Alternativna objašnjenja tvrde da pripadnici nove srednje klase nisu toliko inspirisani altruističnim pobudama, koliko su orijentisani na ostvarivanje sopstvenih interesa (pre svega obezbeđivanje posla, tj. plata i honorara), što može da im obezbedi rad u nevladinom sektoru (tzv. "projektna klasa") (Berger, 1986; Kovach & Kucerova, 2009).

U našem uzorku, većinu lidera ekoloških organizacija čine pripadnici "nove srednje klase", stručnjaci iz oblasti zaštite životne sredine i srodnih nauka (eventualno pravnici ili politikolozi, ukoliko je reč o zastupničkim organizacijama). Procentualno posmatrano, pored 12% studenata (velikom većinom sa prirodnjačkih fakulteta), više od dve trećine (68%) predstavnika ENVO čine stručnjaci iz oblasti zaštite životne sredine, dok je stručnjaka iz društvenih oblasti 10%. Oko 10% čine tehničari i menadžeri sa srednjom stručnom spremom.

Podaci iz intervjua pokazuju da je materijalni položaj lidera ENVO relativno dobar, s obzirom na to da većina (58%) tvrdi da ima dovoljno sredstava da pokrije osnovne životne troškove, ali i da sebi priušti i po neki luksuz. Jedna desetina ispitanika teško spaja kraj sa krajem, dok jedna trećina uspeva da podmiri samo najosnovnije potrebe.

Ljudi na vodećim pozicijama u ENVO, većinom (u 88% slučajeva) sebe svrstavaju u srednju klasu, dok se u nižu klasu smešta svega 12% ispitanika (mada se iz intervjua moglo videti da su, uglavnom, ovakvi odgovori bili ironičnog karaktera jer su ispitanici bili nezadovoljni svojim materijalnim položajem u poređenju sa visokom stručnom spremom koju su stekli). Niko se nije izjasnio kao pripadnik više klase.

Kada je u pitanju mesto stanovanja, većina lidera ENVO živi u gradskim sredinama, gde je i smeštena većina ekoloških organizacija.

Karakteristike lidera ekoloških organizacija u Srbiji ukazuju na relativno dobre potencijale za razvoj transakcionog tipa delanja. Naime, samo jezgro ENVO čine stručnjaci iz oblasti neposredno povezanih sa zaštitom životne sredine, sa potencijalno jakim ličnim socijalnim i kulturnim kapitalom, što nagoveštava kvalitet u realizaciji aktivnosti koje se preduzimaju i mogućnosti međusobnog povezivanja (epistemičke zajednice). Međutim, činjenica da značajan deo ovih stručnjaka nije zadovoljan svojim

materijalnim položajem, nagoveštava da oni svoj angažman u civilnom sektoru lako mogu zameniti bolje plaćenim poslovima u drugim oblastima, odnosno da može doći do "odliva mozgova". Pored toga, dominacija žena i mladih u redovima lidera ENVO ukazuje na nedostatak moći neophodne za dobro pozicioniranje organizacija spram drugih aktera.

2.2. EKOLOŠKE ORGANIZACIJE

2.2.1. Osnovne karakteristike ekoloških organizacija u Srbiji

Ekološke organizacije su najupadljiviji deo ekološkog pokreta. One su uglavnom formalno registrovane, najčešće imaju svoj statut, jasno izraženu misiju i viziju i planove budućeg razvoja. Prema podacima Regionalnog ekološkog centra iz 2006. godine, broj ekoloških nevladinih organizacija koje su aktivne / registrovane na teritoriji Srbije, procenjen je na oko dve stotine (REC, 2006). U periodu nakon 2007. godine dolazi do naglog porasta broja ENVO (Građanske inicijative, 2009, 2011). Prema novijim podacima, procenjuje se da se broj ekoloških organizacija kreće između 500 (Todić et al, 2012) i 700 (Ekološki pokret iz Odžaka, Baza podataka ekoloških NVO u Republici Srbiji, 2012). Prema podacima do kojih je došlo istraživanje organizacije Građanske inicijative, blizu jedne trećine (30%) trenutno aktivnih ekoloških organizacija osnovano je pre 1989. godine; u periodu 1990-2000. je osnovano 13% organizacija, dok je u vremenu nakon promena 2000. godine, osnovano 57% organizacija (Građanske inicijative, 2011). Nevladine organizacije iz oblasti životne sredine su treće po zastupljenosti NVO u Srbiji (iza razvojnih i organizacija iz oblasti socijalne zaštite) i čine 12% ukupnog broja (Todić et al, 2012: 60). Ono što ostaje kao nepoznanica je - koliki je udeo registrovanih organizacija zaista i aktivan, jer je česta praksa da organizacije nastaju za potrebe realizacije određenog projekta i prestaju sa radom po okončanju istog (a ostaju zabeležene u registrima). Prema rečima predstavnice jedne od ekoloških organizacija:

"Veliki broj ENVO postoji samo na papiru. Retke su one koje imaju kontinuitet, već najčešće traju koliko i projekti, ne čuješ za njih dok ne dobiju sledeći projekat (u međuvremenu - hibernacija)" (Ambasadori, Beograd).

Prostorno posmatrano, ekoloških organizacija najviše ima na teritoriji Vojvodine i Beograda (oko dve trećine), dok je preostala trećina raspoređena po drugim delovima zemlje. Organizacije su iznad proseka prisutne i u velikim gradskim centrima, pre svega u Beogradu, ali i u Novom Sadu, Subotici, Nišu i Kragujevcu. U manjim gradovima i ruralnim sredinama ih ima znatno manje (REC, 2006; Građanske inicijative, 2011; podaci našeg istraživanja).

Prema podacima prikupljenim u istraživanju koje je 2006. godine sproveo Regionalni ekološki centar, organizacije za zaštitu životne sredine u Srbiji se najčešće bave eko-edukacijom (91%), informisanjem građana o tome šta je održivi razvoj (73%), odnosno širenjem različitih informacija o stanju životne sredine (68%) (REC, 2006). Prema podacima istraživanja Građanskih inicijativa (2011), koje je obuhvatilo nešto veći uzorak ekoloških organizacija, ENVO se najčešće bave praktičnim aktivnostima u zajednici - organizovanjem akcija čišćenja, ozelenjavanja javnih površina (57%), potom obrazovanjem (34%), dok su političke aktivnosti, kao što je lobiranje i javno zastupanje (12%) ili monitoring sprovođenja zakona (19%) znatno ređe prisutne. Razgovori sa ispitanicima u našem istraživanju su pokazali da se oni uglavnom bave sprovođenjem manjih projekata, čiji je cilj da se kroz radionice, predavanja, seminare, organizovanje izleta i eko kampova, podigne ukupna ekološka svest građana. U celini posmatrano, ekološke organizaciji u Srbiji se, uglavnom, bave realizacijom različitih vrsta usluga - od edukacije i pružanja saveta iz oblasti zaštite životne sredine, do konkretnih akcija čišćenja, pošumljavanja i ozelenjavanja.

Broj stalno zaposlenih u ekološkim organizacijama se, u proseku kreće oko 2 osobe po organizaciji, mada većina malih organizacija uopšte nema zaposleno osoblje (REC, 2006). Više od polovine organizacija (55%) u našem uzorku⁸⁴ nema osobu zaposlenu sa punim radnim vremenom, manje od jedne petine (19%) ima jednog stalno zaposlenog, dok četvrtina ima dve ili više zaposlenih osoba⁸⁵. Mali broj stalno angažovanih otežava uspostavljanje kontinuiteta u radu organizacija. Pored toga, s obzirom da su plate relativno niske, pogotovo u periodima kada se ne dobijaju dodatni honorari po osnovu učešća u realizaciji projekta, organizacije imaju problema da zadrže visokokvalifikovano osoblje koje ima mogućnost da pređe na bolje plaćena i sigurnija radna mesta.

⁸⁴ Rezultati drugih istraživanja, takođe pokazuju da je broj ljudi aktivno uključenih u rad organizacija (upravni odbor, zaposleni, honorarci) vrlo mali – 36% ekoloških organizacija ih broji do pet, 34% do 10, dok 20 aktivnih ima 21% organizacija, a preko 20 svega 9% organizacija (Građanske inicijative, 2011). Prema podacima istraživanja ekoloških organizacija koje je 2012. godine sproveo Dragoljub Todić sa saradnicima, stalno zaposleno osoblje ima jedna četvrtina organizacija, dok u tri četvrtine slučajeva ili nema zaposlenih ili se oni upošljavaju samo za potrebe projekta (Todić et al, 2012).

⁸⁵ Treba napomenuti da NVO koje su uključene u druge aktivnosti osim ekoloških (istraživački rad, pružanje konsultantskih usluga, razvoj lokalne zajednice idr.) su, uglavnom, te koje ulaze u kategoriju organizacija sa više zaposlenih, dok samo četiri striktno ekološke organizacije imaju više od jednog zaposlenog sa punim radnim vremenom.

Sa izuzetkom tradicionalnih udruženja (gorani, izviđači, planinari, kamperi), ekološke organizacije najčešće nemaju stalno članstvo već, po potrebi, povremeno angažuju volontere. Do 5 aktivnih članova ima trećina organizacija, od 5-10 naredna trećina, dok preostale organizacije angažuju preko 10 ljudi. Građane uključuju prevashodno kao korisnike svojih usluga, najčešće ekoloških škola i različitih edukativnih akcija. Sličnu situaciju su uočili i istraživači ekološkog aktivizma u Centralnoj Evropi, gde dominira sloj profesionalnih ekoloških organizacija bez članstva (Skocpol 1999; Flam 2001; Fagan 2004; Petrova & Tarrow 2007; Cisar 2010).

2.2.2. Tipovi ekoloških organizacija u Srbiji: participativni, profesionalni i mešoviti

U prethodnom delu su identifikovane opšte karakteristike ekoloških organizacija u Srbiji. Ovaj odeljak je posvećen opisu nekolicine odabranih organizacija koje se po svojim odlikama izdvajaju u posebne tipove. Organizacije o kojima će biti reč su selektovane tako da se ukaže na bitne razlike koje postoje među organizacijama koje delaju unutar ekološkog civilnog sektora u Srbiji.

U odeljku u kome je predstavljan konceptualni okvir bilo je reči o dva osnovna tipa organizacija društvenog pokreta. Da posetimo, na jednoj strani se nalaze participativne organizacije koje, uglavnom, nastaju kao reakcija neposredno ugroženog stanovništva na probleme sa kojima se suočavaju. Odlikuje ih učešće članova u donošenju odluka i bavljenje lokalnim temama. Finansiraju se, najvećim delom, iz ličnih prihoda, dok je protest osnovni način kojim izražavaju svoje nezadovoljstvo i upućuju zahteve nosiocima vlasti. Na drugoj strani se nalaze profesionalne organizacije, kojima rukovodi upravni odbor i koje imaju zaposleno osoblje. Pitanja kojima se bave su, najčešće, nacionalnog karaktera (nekad i regionalnog, pa i nadnacionalnog). Finansiraju se na osnovu sponzorstva drugih (privatnih i/ili državnih) organizacija, lidere i članove mahom čine pripadnici "nove srednje klase". Njihov rad je usmeren na unošenje promena u zvaničnu ekološku politiku, primenom tehnika zastupanja, lobiranja i pregovaranja sa nosiocima vlasti, sa kojima nastoje da izgrade odnose saradnje. Pored ova dva ideal-tipa, u stvarnosti se javljaju i različiti mešoviti oblici.

Podaci našeg istraživanja pokazuju da su profesionalne organizacije (32) značajno češće zastupljene u uzorku u odnosu na participativne (ukupno 3). Specifičan

slučaj (mešoviti tip) predstavljaju organizacije kojih je, u našem uzorku, bilo ukupno 8. To su organizacije nastale u doba socijalizma ili ranije (Pokret gorana, odredi izviđača, planinarska udruženja i sl.), koje su preživjele tranziciju i, koristeći se iskustvima iz prethodnog perioda, uspele da se transformišu i da nastave sa radom u znatno izmenjenim okolnostima. Njihov hibridni karakter se, između ostalog, ogleda u tome što, još uvek, dobijaju izvesnu institucionalnu podršku od lokalne samouprave, mada se sve više usmeravaju ka projektnom finansiranju. Aktivnostima ovakvih organizacija upravlja nekoliko profesionalnih aktivista ali se, uporedo sa tim, održava baza članova-volontera koji imaju izvesnu ulogu u odlučivanju. Pored realizacije projektnih aktivnosti, održava se i tradicija određenih manifestacija, nasleđenih iz prethodnog doba. Najčešće su "apolitične" po karakteru.

Kao ilustraciju participativnog tipa organizacije navešćemo primer Srednjoškolskog ekološkog centra iz Pančeva. Tipične profesionalne organizacije su Ambasadori životne sredine i održivog razvoja iz Beograda (velika) i Ekološki centar, takođe iz Beograda (mala profesionalna organizacija). Mladi istraživači Srbije predstavljaju karakterističan primer mešovitog tipa.

1. Participativne ekološke organizacije

Participativnih organizacija se u našem uzorku našlo najmanje. Pored Srednjoškolskog ekološkog centar iz Pančeva, organizacije o kojoj će biti više reči, još su se samo dve organizacije (Ekoagenda iz Bora i Udruženje građana Alfa iz Beograda), kvalifikovale u ovu kategoriju. Ne treba da iznenadi to što ovog tipa organizacija ima najmanje. Usled svog samoniklog karaktera i oslanjanja na lična sredstva i entuzijazam članova, kao i povezanosti sa rešavanjem konkretnog problema zbog koga su i nastale, ove organizacije obično nisu dugog veka. Retke su one koje uspeju da opstanu tokom više godina.

Srednjoškolski ekološki centar (SEC) iz Pančeva je neformalna, nikad zvanično registrovana, ekološka organizacija koja, sa izvesnim prekidima, postojala od 2003. do 2012. godine. Jedna od njenih osnivača, inače nastavnica biologije u penziji, opisala je kako je došlo do nastanka ove organizacije.

"Ideja da se osnuje SEC je potekla sa časa biologije na kome je tema bila zaštita životne sredine. Organizaciju je pokrenulo sedam profesora srednjih škola iz Pančeva. Pored profesora, organizacija je imala oko četrdeset članova, odnosno volontera, sve srednjoškolaca. Osnovni cilj nastanka naše organizacije je bio taj da se podigne ekološka svest građana Pančeva, jer bez inicijative građana se ništa ne može promeniti. Takođe, želja nam je bila i da se srednjoškolci udruže, da zajedno rade na rešavanju ekoloških problema".

SEC je okupljao učenike pet srednjih škola iz Pančeva, starosti između 15 i 18 godina. Sastajali su se svakog četvrtka u 19.30h (posle nastave) u prostorijama Elektrotehničke škole. Često su imali problema sa prostorijama, jer direktori škola nisu uvek bili voljni da ih ustupe.

SEC je nove članove uključivao u svoje aktivnosti tako što su đaci jedni druge pozivali da se pridruže, dok su, s druge strane, profesori upoznavali nove generacije sa radom organizacije. Kada je reč o donošenju odluka, dva profesora su vodila grupu koja je razvijala ideje i davala predloge novih akcija, dok su svi članovi (đaci) učestvovali u donošenju odluke o tome šta bi dalje trebalo raditi.

Organizacija nije imala stalno zaposlene članove, a finansijski momenat nije bio važan za lidere organizacije (profesori). Godišnji budžet je, uglavnom, bio manji od 500 evra, prikupljen, uglavnom, od donacija građana, sporadične pomoći lokalnih vlasti i firmi iz Pančeva.

Organizacija je za cilj imala podizanje ekološke svesti građana Pančeva i čišćenje ugroženih oblasti (najčešće okoline Tamiša). U te svrhe, organizovan je niz kreativnih akcija - npr. lepljenje crnih tačaka na mestima gde je veliko zagađenje, crtanje grafita sa ekološkim porukama, šaranje po trotoaru, ispisivanje hemijskih formula materija koje najviše zagađuju životnu sredinu, učešće u velikim protestima protiv zagađenja u Pančevu, pokretanje peticije sa 2444 potpisa, skupljanje 15kg dinara (u metalu) koji su odneti u Kancelariju predsednika Srbije (to je posle dato kao humanitarna pomoć), izložba fotografija sa temom zagađenja na lokalnoj buvljoj pijaci itd. Takođe su, u nekoliko navrata, bili tužilac u procesima protiv narušavanja životne sredine. Aktivnosti organizacije su uglavnom bile vezane za Pančevo i okolinu. Ova organizacija nikada nije uzela učešće u donošenju odluka koje se tiču životne sredine, ni na lokalnom, niti na državnom nivou, smatrajući da nisu tome dorasli.

Od 2007. godine došlo je do postepenog smanjivanja aktivnosti i osipanja članstva. Sagovornica je istakla da: „za delovanje ovakve organizacije, suštinski je važan entuzijazam „rukovodstva“, jer „uvek neko mora da povuče“ – a kad takvih ljudi više nema, aktivnosti postaju sve ređe, a članstvo počne da se osipa. Takođe, kada bi daci odlazili na fakultete, to bi ujedno bio i kraj njihovog angažmana u organizaciji. Retko ko je ostajao po završetku srednje škole, par njih je tu bilo do druge godine fakulteta, a onda su i oni odlazili.“ (SEC, Pančevo)

Drugi predstavnik organizacije SEC, novinar i profesor srpskog jezika, istakao je nešto radikalnije aspekte delovanja ove organizacije. Po njegovom mišljenju, ona je nastala iz revolta srednjoškolaca prema zagađenju životne sredine. Naime, činjenica da niko ništa nije radio kako bi se situacija popravila, podstakla je čak da se okupe, predvođeni profesorima, i da protestuju (protest 2006. godine je okupio oko 3500 đaka i profesora), pišu grafite i sprovode druge akcije, kako bi se javnost i nadležni podstakli da počnu sa rešavanjem ekoloških problema u Pančevu. Ova organizacija je uspevala da aktivira čak i da kanališe njihov bes i nezadovoljstvo u jednu umereno radikalnu borbu – „Ideja je bila da se „kreativno bune“, a ne da buše gume na kolima direktoru Rafinerije.“ (SEC, Pančevo)

Kao što smo imali prilike da vidimo, SEC je naišao na problem, tipičan za participativne organizacije, da se entuzijazam članova postepeno smanjivao, uporedo sa čime je slabio i delatni potencijal organizacije. Do skora, organizacija je povremeno organizovala aktivnosti usmerene na podizanje javne svesti o značaju reciklaže, ali je to daleko od onog uticaja i snage koju je imala sredinom dvehiljaditih, kada su učestvovali u masovnim akcijama i kampanjama usmerenim protiv zagađenja vazduha.

2. Profesionalne ekološke organizacije

Profesionalne organizacije predstavljaju najrasprostranjeniji tip ekoloških organizacija u Srbiji. Počinju da se formiraju od druge polovine 1990-ih godina, a posebno nakon 2007. godine. Među ovim organizacijama, mogu se uočiti razlike između nekolicine velikih (elitnih) i većeg broja malih profesionalnih organizacija.

Velike organizacije imaju bogato ekspertsko iskustvo i veštine neophodne za dobijanje sredstava za projekte i njihovu implementaciju. Njih predvode univerzitetski

profesori, neretko i bivši pripadnici vlasti - ministri, savetnici i sl., i stručnjaci iz oblasti zaštite žvite sredine, dok volontersku bazu čine studenti i diplomci koji su upućeni u ekološku problematiku i vladaju stranim jezicima. Osoblje u ovim organizacijama stiče relevantne informacije, dodatna znanja i veštine na profesionalnim obukama, kursovima, seminarima, studijskim posetama, kao i u direktnom kontaktu sa predstavnicima vladinih i nevladinih organizacija iz inostranstva, što znatno olakšava proces apliciranja za naredne projektne cikluse. Godišnji budžeti ovih organizacija uglavnom prelaze sumu od 100.000 evra. Kao najjače (liderske) ekološke organizacije u Srbiji su se izdvojili Ambasadori životne sredine i održivog razvoja, Mladi istraživači Srbije, CEKOR⁸⁶ i Fond Ecotopia⁸⁷. Sve četiri lidrske organizacije su osnovane u Beogradu (CEKOR je posle premešten u Suboticu). Ove organizacije kao da su, prećutno, podelile polja ekspertize i delovanja, tako da se CEKOR usmerio na monitoring stranih investicija⁸⁸ u Srbiji, Ambasadori se bave ekspertskim radom u oblasti zaštite životne sredine i podsticanja održivog razvoja, Mladi istraživači su aktivni u oblasti zaštite prirode i intenzivno rade na promociji programa Natura 2000, dok je fond Ecotopia (čiji su lideri, po struci, većinom novinari) posebnu pažnju usmerio na medijsku promociju ekoloških tema.

Razgovori sa predstavnicima malih ekoloških organizacija koje se projektno finansiraju i nastale su, uglavnom, posle 2000. godine, pokazali su da tipično jedna do dve osobe osnivaju organizaciju (najčešće uz neki drugi redovan posao koji obavljaju – stručnjaci za zaštitu životne sredine, nastavnici, novinari i sl). Drugim rečima, organizacije su često "one man show", sa prostorijama u domovima svojih osnivača, koje traju koliko i projekat za koji su obezbeđena sredstva. Godišnji budžeti ovih organizacija dostižu sumu od 10,000 evra, mada su češće i znatno niži. Predstavnicima ovih organizacija su, generalno, nezadovoljni raspoloživim kapacitetima i tehničkim znanjem

⁸⁶ *Centar za ekologiju i održivi razvoj - CEKOR* je nevladina organizacija osnovana u decembru 1999. godine u Beogradu. CEKOR je vodeća organizacija SEKO konzorcijuma za sektor životne sredine i energetike i punopravni član mreže CEE Bankwatch Network od 2005. godine.

⁸⁷ *Fond Ecotopia* je formiran 2009. godine sa idejom da se, medijskom promocijom i intenzivnim eko-marketingom, u Srbiji razvija svest o globalnim i lokalnim posledicama zagađivanja planete, i podstakne lični angažman na ovom planu, kako bi se negativne posledice predupredile i smanjile.

⁸⁸ Prvenstveno se bavi monitoringom korišćenja Evropskih fondova u regionu, kao i sredstava međunarodnih razvojnih banaka EBRD, EIB i WEB, posebno u oblastima kao što su energetika i transport.

i veštinama (posebno onim neophodnim za apliciranje za strane projekte - pisanje predloga projekata, dobro poznavanje engleskog jezika, rad na računaru i sl.).

Kao predstavnika malih profesionalnih organizacija odabrali smo Ekološki centar iz Beograda, dok su, kao primer elitnih ENVO, izdvojeni Ambasadori zaštite životne sredine i održivog razvoja, takođe iz Beograda.

„Eko Centar je formiran decembra 1989. godine, kao apsolutno prva ekološka nevladina organizacija. Osnivač je bio profesor Vukašin Pavlović sa Fakulteta političkih nauka, a tu se okupila grupa intelektualaca – Ratko Božović, Čedomir Čupić, Slaviša Orlović, Trivo Inđić i drugi. Pošlo se od ideje da je ključna promena ekološke svesti, za šta je nužno promeniti vladajući kulturni obrazac.“ (Eko Centar, Beograd). Tokom 1990-ih Eko Centar nije bio posebno aktivan, mada su 1996. i 1999. godine organizovane značajne debate na temu odnosa etike, religije i ekologije. Posle 2000. godine, organizacija počinje aktivnije da radi i da sprovodi projekte u oblasti ekoedukacije (u saradnji sa Sekretarijatom za zaštitu životne sredine grada Beograda), čišćenja zagađenih površina (uz podršku ambasade Sjedinjenih Američkih Država), kao i nekoliko projekata čiju je realizaciju pomogao Regionalni ekološki centar i švedska organizacija Sida. Vremenom se organizacija uključila u dve mreže - CEE Web i Balkan net.

Prema rečima sagovornika, ova organizacija raspolaže dobrim veštinama i ekspertskim znanjem; međutim, ona nema stalno zaposlenog osoblja, niti volontera, što predstavlja prepreku za realizaciju većih projekata. Iako, formalno, organizacija ima 5 članova, samo su dva zaista angažovana. Oni rad u organizaciji kombinuju sa drugim poslovima, što, takođe, otežava sprovođenje zahtevnijih aktivnosti. Problem predstavljaju i prostorije za rad. Ranije im je Zavod za proučavanje kulturnog razvitka ustupao svoje prostorije, ali se sa promenom upravljačke strukture odustalo od takve prakse, tako da sada Eko centar plaća određeni novčani iznos za korišćenje prostorija. Godišnji budžet organizacije se kreće između 5,000 i 10,000 evra, a sredstva se uglavnom obezbeđuju učešćem na konkursima koje raspisuje ministarstvo nadležno za pitanja životne sredine.

Ukupno posmatrano, usled slabih kapaciteta, održivost organizacije je upitna, a mogućnost realizacije željenih aktivnosti dosta ograničena, iako postoji dosta stručnog

znanja i volje da se radi na podizanju ekološke svesti i unapređenju kvaliteta životne sredine.

"Ambasadori" su poznata beogradska ekološka organizacija. Prvobitno su osnovani kao ekološka NVO (2004. godine), da bi se osam godina kasnije transformisali i preregistrovali u profesionalno udruženje (think-thank). Ovom promenom delatnosti su želeli da jasnije skrenu pažnju na svoj profesionalni rad i tip usluga koje pružaju. Od samih početaka, organizacijom rukovodi priznata ekspertkinja i ujedno bivša ministarka životne sredine, dok se u najužem timu saradnika nalaze stručnjaci sa višedecenijskom karijerom u ovoj oblasti. Prema rečima predsednice, organizacija je nastala iz želje da se znanja stečena tokom rada u Ministarstvu, kao i prilikom organizovanja velike međunarodne ekološke konferencije u Beogradu, iskoriste da se, i posle promene vlasti, održi kontinuitet u bavljenju pitanjima životne sredine na visokom nivou.

Ambasadori su svoj rad usmerili na realizaciju projekata u oblasti zaštite životne sredine i održivog razvoja, od lokalnog do međunarodnog nivoa⁸⁹. Uporedo sa time, bave se i pružanjem konsultantskih usluga, a uključeni su i u programe obuke i treninge iz zastupanja, lobiranja, strateškog planiranja, vođenja kampanja i ekološke diplomatije. Kao svoju misiju ističu kontinuirani rad na izgradnji čistije, zdravije i održive životne sredine, kroz partnerstvo sa lokalnim i međunarodnim organizacijama civilnog društva, vladinim i nevladinim institucijama.

U organizaciji su stalno zaposlene dve osobe sa punim radnim vremenom, i još osam sa polovinom radnog vremena. Broj dodatno zaposlenih saradnika zavisi od projektnih aktivnosti. Prema rečima predsednice ove organizacije: "*bilo je momenata kad nemamo baš nikog osim dvoje stalnih, a ponekad mnogo više od ovih trenutnih osmoro. Zapravo, članstvo i volonteri su rastegljive kategorije, npr. kad se sprema neka veća konferencija imamo ih i po 30, nekad 2-3, a kad je aktuelna letnja škola, onda mnogo više*". Ono na čemu posebno insistiraju jeste da uvek imaju makar jednu osobu zaposlenu sa punim radnim vremenom, kako bi mogli da budu učlanjeni u međunarodne

⁸⁹ Realizovali su veliki broj projekata, među kojima se izdvajaju: E-ko-munikacioni standardi, 2011; Ekološki otisak: analiza i obuka, projekat podržao UNESCO, 2011; Čuvaj životnu sredinu – budi IN (brošura); Environment Forum, projekat podržan od EU; Upravljanje opasnim otpadom, 2009; Održivi razvoj i životna sredina u približavanju Evropskoj Uniji (2005-2009), Evropske integracije - Izgradnja zajedničke "ekološke" budućnosti u Evropi (Regionalna Inicijativa za koheziju u oblasti životne sredine); itd.

mreže i da konkurišu za veće projekte. U okviru organizacije su, generalno, zadovoljni resursima kojima raspolažu, pogotovo stručnošću angažovanih saradnika. Između ostalog, prema novom Statutu organizacije, uslov za članstvo je završen fakultet.

Bespovratna sredstva iz EU i UN fondova predstavljaju najvažniji izvori finansiranja ove organizacije. Izvesna sredstva dobijaju i iz državnog budžeta, aplicirali su i kod bilateralnih donatora (Finska i Norveška ambasada), dok im je, u par navrata, Privredna komora Srbije bila strateški partner. Do saradnje sa korporativnim sektorom je dolazilo u nekoliko navrata, kada se tražio pokrovitelj velike konferencije "Životna sredina ka Evropi", koju organizuju već duži niz godina. Međutim, do sada, sistematske saradnje sa kompanijama nije bilo, već je podrška dolazila u vidu pojedinačnih, jednokratnih donacija. Naknade za ekspertske usluge takođe su izvor finansiranja, dok prihode od članarina i donacija građana nemaju. Priroda organizacije je takva da ovaj vid zarade niti očekuju, niti se ka tome orijentišu.

Ambasadori životne sredine i održivog razvoja su članovi većeg broja međunarodnih mreža i koordinatori nekoliko zelenih mreža u Srbiji. Pored toga, nastoje da razviju partnerstvo sa predstavnicima vlasti i međunarodnih organizacija.

Kao udruženje eksperata, predstavnici ove organizacije sebe vide delom civilnog društva, ali ne pokušavaju da mobilišu građane za rešavanje ekoloških problema, niti da ih uključe u svoj rad. Odluke donose predsednica i uzak krug ljudi oko nje, dok upravljanje aktivnostima organizacije u velikoj meri zavisi od projekata za čiju realizaciju su obezbeđena sredstva i obaveza koje su time preuzete.

3. Mešoviti tip ekoloških organizacija

Mladi istraživači Srbije (MIS) su ekološka organizacija sa dugom tradicijom, izrasla iz istraživačkog pokreta, koji je nastao 1969. godine u Valjevu. Zvanično su se registrovali 1977. godine kao vodeća organizacija u hijerarhiji⁹⁰ omladinskih organizacija / klubova koji su imali za cilj da šire nauku i razvijaju naučna istraživanja. Kao i sve slične organizacije tog vremena, bili su finansirani (i kontrolisani) od strane države. Tokom 1990-ih godina, dolazi do promene organizacione strukture, pa ona više nije hijerarhijska, već su svi pojedinačni klubovi, kao zasebna pravna lica, postali deo

⁹⁰ Republička konferencija MIS; npr. istraživačka stanica Petnica je bila u okviru te mreže.

jedinstvene horizontalne mreže. Vremenom se broj aktivnih klubova smanjio, ali su, recimo, još uvek vrlo aktivni Mladi istraživači iz Bora.

Od vremena nastanka pa sve do danas, Istraživači su se uspešno prilagođavali promenljivim okolnostima. Danas predstavljaju jednu od najjačih organizacija u ovoj oblasti, sposobnu da realizacije velike međunarodne projekte. Ipak, održali su bazu članstva i, paralelno sa programima vezanim za životnu sredinu, razvijaju i druge dve komponente (kojima se bave od samih početaka) – volonterizam i rad sa mladima.

Ova organizacija ima sedmoro stalno zaposlenih, oko 500 članova i oko 50 aktivnih volontera (mada za neke akcije uspevaju da okupe i mnogo više). Među članovima i volonterima su natprosečno zastupljeni studenti. Volontere uključuju kroz različite programe, a kao najatraktivniji su se do sada pokazali međunarodni kampovi.

Organizacija MIS je aktivna od nivoa lokalne zajednice (Novi Beograd, gde im se nalaze prostorije) pa sve do internacionalnog plana, na kome se aktivnosti odvijaju u okviru projekata međunarodne saradnje.

Kao osnovne ciljeve svog delovanja, MIS izdvajaju: podizanje svesti o potrebi zaštite i očuvanja životne sredine, održivi razvoj, zaštitu prirode, promociju i razvoj volonterskog angažmana. Veoma su aktivni na različitim poljima unapređivanja kvaliteta životne sredine, sa naglaskom na programima zaštite biodiverziteta. Pored toga, od skoro se bave i promocijom održive proizvodnje i potrošnje, pa su sa tim ciljem pokrenuli niz edukativnih kampanja⁹¹ i promotivne akcije čišćenja divljih deponija. Takođe, oni, svojim delovanjem doprinose i sprovođenju međunarodnih sporazuma u vezi sa životnom sredinom; delaju na jačanju kapaciteta nevladinog sektora za učešće u procesima vezanim za program NATURA 2000 i uključeni su u donošenje odluka u vezi sa održivim razvojem (kao predstavnici nevladinih organizacija u Nacionalnom savetu za održivi razvoj Republike Srbije).

Analiza karakteristika ekoloških organizacija je ukazala na nekoliko stvari. U Srbiji deluje veći broj ekoloških organizacija, koje se mogu podeliti u tri tipa:

⁹¹ Reci NE plastičnim kesama, Nisam BRE đubre, Beo bi bio biciklistički Beograd, Karavan klimatskih promena“ i „Oplaneti se!“.

participativne, profesionalne i mešovite. Participativne organizacije su najređe. Male profesionalne organizacije, osnovane u poslednjih desetak godina, su najbrojnije. Prevladavanje profesionalnih organizacija znači da je mobilizacija i oslanjanje na podršku građana slabo, odnosno da je baza članova i volontera nerazvijena. Pored toga, prezastupljenost malih profesionalnih organizacija govori o ukupno slabim kapacitetima ekološkog sektora. Poseban (mešovit) tip predstavljaju organizacije nasleđene iz (pred)socijalističkog perioda, koje se nalaze u procesu transformacije, najverovatnije ka profesionalnom tipu, s obzirom na to da neće još dugo biti u mogućnosti da uživaju ranije stečene beneficije. Ovakve karakteristike ekološkog NVO sektora pružaju izvesne mogućnosti za razvoj transakcionog tipa pokreta, dok je osnova za nastanak participativnog ekološkog pokreta vrlo slaba.

2.3. MREŽE EKOLOŠKOG POKRETA

U prethodna dva odeljka bilo je reči o pojedinačnim elementima ekološkog pokreta - ekološkim aktivistima i organizacijama. U ovom i naredna dva poglavlja biće reči o kolektivnim (kohezivnim) elementima - ekološkim mrežama, kolektivnom identitetu i konfliktu (sa spoljnim akterima).

Povezivanje pojedinca, grupa i organizacija koje se bave životnom sredinom predstavlja osnovu za formiranje ekološkog pokreta (Diani, 1992; Balldassari & Diani, 2007). Tri vrste mreža se izdvajaju kao posebno važne za ekološke pokrete. Prvu čine neformalne, interpersonalne mreže koje se uspostavljaju između ekološki aktivnih pojedinaca. Pored njih, postoje i mreže koje se formiraju između grupa i organizacija koje se bave rešavanjem ekoloških problema, i mogu biti manje ili više formalnog karaktera. Na kraju, ekološke organizacije mogu razvijati veze sa spoljnim akterima, kao što su političke organizacije, državne institucije, mediji, međunarodne organizacije, drugi pokreti itd. Dok su prve dve vrste relacija one koje konstituišu pokret, treća povećava delatni kapacitet organizacija i pokreta u celini. S obzirom na to da se u ovom delu rada bavimo opisom i analizom strukture ekološkog pokreta, pažnju ćemo usmeriti na prve dve vrste mreža. Treći oblik povezivanja će biti predmet analize u trećem delu rada, u kome se ispituje odnos pokreta sa drugim relevantnim akterima.

2.3.1. Mikroumrežavanje - veze između pojedinaca

Mikroumrežavanje, odnosno mikromobilizacija, predstavlja način na koji pojedinci pristupaju pokretu / organizacijama. Uključivanje u aktivnosti pokreta se najlakše ostvaruje kroz kanale ranije stvorenog socijalnog kapitala – prijateljskih, komšijskih, organizacionih (posao, hobi, udruženja i dr) veza i poznanstava. Organizacije koje se oslanjaju na podršku članova (finansijsku, volontersku), značajnu pažnju posvećuju regrutaciji pojedinaca. Organizacije koje imaju razvijenu praksu mobilizacije šire podrške (npr. Green Peace) za te potrebe upotrebljavaju različite tehnike - reklame, distribuciju flajera, kontaktiranje preko društvenih mreža, obaveštavanje putem mejlova (newsletter) itd. U prethodnim poglavljima imali smo prilike da vidimo da se organizacije u Srbiji vrlo malo oslanjaju na podršku građana, pa

su i tehnike koje primenjuju da bi ih uključile u svoje aktivnosti, relativno nerazvijene. Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija su pokazali da, ukoliko to uopšte čine, svoje podržavaoce i simpatizere animiraju postavljanjem poziva i informacija na zvanične veb stranice i fejsbuk profile, deljenjem flajera u prostorijama organizacije, a znatno ređe putem reklama i obaveštenja u štampanim i elektronskim medijima. Drugim rečima, informacije dolaze uglavnom do već zainteresovanih pojedinaca i onih koji su, preko društvenih mreža, povezani sa ovim organizacijama.

Prema nalazima anketnog istraživanja realizovanog u Pančevu i Boru, jedna trećina Pančevaca je bila pozvana da se priključi ekološkim akcijama od strane prijatelja i poznanika, dok je, nešto ređe, to činio neko ko ih ne poznaje lično (21% slučajeva). Podaci prikupljeni u Boru pokazuju da se socijalni kontakti nešto ređe koriste kao kanal mobilizacije, pa je tako jednu petinu ispitanika na učešće pozivao prijatelj, kolega ili poznanik, dok je pozive od njima nepoznatih osoba primilo 17% ispitanika.

Navodeći svoja iskustva ulaska u organizacije, predstavnici ENVO su posebno izdvajali prijateljske veze (prijatelji koji su već bili uključeni su ih na neki način podstakli ili animirali da se uključe), potom ljude koje su upoznavali baveći se određenim hobijima (planinarenje, kampovanje, izviđači i sl), ali i poslovne kontakte (ulazak u organizacije koje su osnivale kolege ili profesori, što je posebno karakteristično za studente i diplomce prirodnjačkih fakulteta). Gotovo da nije bilo slučaja da se neko uključio zato što ga je na to podstakao poziv ili kampanja uključivanja u aktivnosti određene organizacije.

Svoj ulazak u zaštitarstvo, predstavnica jedne grupe za zaštitu životinja je opisala na sledeći način: *„u parku gde šetamo pse, spontano i samostalno se organizujemo da vakcinišemo i sterilishemo pse lutalice koji se tu pojave. Na taj način sam posredno i neposredno upoznala masu zaštitara pa sam se sve više uključivala i u druge akcije“* (aktivistkinja stranice Mila - naš heroj).

Prema rečima mladih volontera Pokreta gorana iz Pančeva, do pristupanja organizaciji je došlo *„još u osnovnoj školi gde smo preko drugova i nastavnika saznali za ovu organizaciju i tako smo postajali njen deo. Takođe, kasnije je svako od nas lično doveo još po nekoliko ljudi iz svoje škole u ovu organizaciju. Druženje je najlepší deo učešća u organizaciji, ono što je mnoge podstaklo da se učlane i da tu i ostanu.“* (Pokret gorana, Pančevo). Slična iskustva su navodili predstavnici planinarskih,

kamping i izviđačkih udruženja, koji su postajali članovi preko drugova iz razreda i nastavnika, a ostajali iz ljubavi prema prirodi i aktivnostima na otvorenom, kao i iz dugogodišnjih prijateljstava koja su se tu razvila.

Ulazak u ekološki aktivizam kao deo radne biografije, navele su predstavnice Ambasadora životne sredine i održivog razvoja:

“Nas dve već 30 godina radimo u ovoj oblasti. Tačno smo znale koga je trebalo kontaktirati. Mi smo u "sistemu", tj. postavljale smo sistem kada je životna sredina u pitanju. Anđelka je 10 godina radila u saveznoj administraciji, pa posle u republičkoj, pa je posle otišla u nevladin sektor.” (Ambasadori, Beograd).

Slično tome, predstavnik Eko centra iz Beograda je objasnio da: *“preko profesora sa fakulteta sam ušao u celu priču. Reč je bila o prvoj organizaciji te vrste kod nas, udruživanje je tada imalo kao model društvene pokrete. Sada se to uobličilo u nevladine organizacije, što ima neke svoje prednosti, ali i mane“* (Eko centar, Beograd).

Jedan deo aktivista i volontera je to postao u potrazi za poslom, saznajući od kolega sa fakulteta o mogućnostima koje se otvaraju uključivanjem u različite organizacije. Ovakav oblik angažovanja je veoma popularan, pogotovo u kontekstu teškoća na koje mladi nailaze prilikom zapošljavanja. Aktivnosti u NVO sektoru, pored stvaranja kontakta i povremenih honorara, predstavljaju način da se stekne radno iskustvo neophodno za pronalaženje "pravog" posla. Prema rečima sagovornika iz organizacije Ambasadori životne sredine i održivog razvoja, interesovanje je toliko da oni, ponekad, imaju poteškoća da uključe sve mlade ljude koji bi želeli tu da volontiraju i eventualno se zaposle. O velikom interesovanju volontera, pogotovo za omladinske volonterske kampove, govorila je i predstavnica Mladih istraživača Srbije. Prema njenim rečima, ovi kampovi su vrlo privlačni mladim ljudima, ali i značajni jer se učešćem u njima ostvaruju međusobne veze kroz druženje i rad, i razvija socijalni kapital koji olakšava njihovo kasnije mobilisanje za druge aktivnosti. Pored kampova koji su, prema rečima aktivistkinje MIS, “trik” kojim se služe da bi privukli i aktivirali mlade, mobilizacija je olakšana i postavljanjem na veb stranici organizacije informacija i kontakata preko kojih mogu postati aktivni volonteri.

Seminari, treninzi i obuke koje se, u okviru različitih projekata umrežavanja nevladinih organizacija, sprovode sa namerom jačanja kapaciteta civilnog sektora, imaju, između ostalog, za cilj i to da učesnike povežu na ličnom planu. Prema izjavama

učesnika TACSO seminara⁹², dobar deo njih se već upoznao i prijatelji na prethodnim treninzima, druženjem u okviru neformalnog dela programa (zajedničke večere, izleti, izlasci i sl.). Kako je primetio jedan od sagovornika: "*Minglovanje*⁹³ je glavna stvar na ovim seminarima. Tako stvaraš nove kontakte" (Omladinski ekološki klub, Bačka Palanka). Ovakva vrsta ličnih poznanstava otvara mogućnosti za saradnju između organizacija čiji su ovi pojedinci deo i jedan je od načina da se prevaziđu organizacione barijere (konkurencija) koje otežavaju zajednički rad.

2.3.2. Mreže ekoloških grupa i organizacija

U ovom odeljku će, u najkraćim crtama, prvo biti predstavljene postojeće ekološke mreže u Srbiji, kako bi se mogao steći opšti utisak o njihovom karakteru, vremenu, mestu i razlozima nastanka. Potom će se pažnja usmeriti na tipove odnosa / veza koje se uspostavljaju između ekoloških organizacija i strategije umrežavanja, da bi se, na kraju, mapirale ključne mreže ekoloških organizacija u Srbiji.

U *Pregledu mreža organizacija civilnog društva u Srbiji*, (TACSO, Beograd, 2012.) evidentirano je 8 ekoloških mreža (od ukupno 90 mreža organizacija civilnog društva): Ekoist, Ekonec, Natura 2000 RCS, Pokret gorana Vojvodine, Savez izviđača, Seko životna sredina i energetika, VEMS i Zelena lista Srbije. Iako, ova lista nije potpuna⁹⁴, ona može poslužiti kao polazni okvir analize ekoloških mreža.

Među postojećim ekološkim mrežama, u odnosu na vreme nastanka i načine finansiranja, mogu se razlikovati dve grupe. Na jednoj strani se nalaze mreže nasleđene iz (pred)socijalističkog perioda (mreža Pokreta gorana, Savez pronalazača, mreže planinarskih udruženja i odreda izviđača i sl.), koje se održavaju finansiranjem delom iz budžetskih, a delom iz sopstvenih sredstava. U drugu grupu se mogu svrstati novoformirane mreže, nastale u postsocijalističkom periodu, čije je održavanje delom ili u potpunosti omogućeno donacijama iz stranih fondova.

⁹² Trodnevni seminar "Organizacije civilnog društva kao pružaoci usluga u oblasti zaštite životne sredine", organizovan je februara 2011. godine na Kopaoniku, u okviru TACSO programa.

⁹³ *To mingle* (engl) - razgovor sa nepoznatom grupom ljudi, upoznavanje novih ljudi sa ciljem stvaranja novih poslovnih kontakata.

⁹⁴ Izostavljeni su, recimo, Planinarski savez Srbije, koji okuplja planinarske klubove i udruženja sa teritorije Srbije, kao i neformalne mreže organizacija koje se bave zaštitom životinja i dr.

Nekolicina mreža organizacija nasleđenih iz ranijeg perioda, koje su preživjele velike društvene promene, a koje u svom polju delovanja direktno ili indirektno imaju životnu sredinu, i dalje je veoma aktivna. Pre svega bi trebalo pomenuti *Pokret gorana Srbije i Pokret gorana Vojvodine* (centrala u Sremskim Karlovcima), osnovane još davne 1960. godine. Potom su tu i *Savez izviđača Srbije* (osnovan 1911. godine) i *Planinarski savez Srbije* (1901), sa sedištem u Beogradu. Ranije pominjani *Mladi istraživači Srbije*, nekada su predstavljali mrežu više organizacija raspoređenih širom zemlje, dok su danas samostalna organizacija, a mreža kao takva više ne postoji (iako su ostali dobri odnosi i izvesna povezanost sa Mladim istraživačima iz Bora).

Prema rečima predstavnika organizacija koje pripadaju ovim "starim" mrežama, unutar njih postoji vrlo razvijena, tradicionalna saradnja. Tako je, primera radi, kao srodne organizacije / mreže odnosno one sa kojima vidi mogućnosti za zajedničko delovanje, predstavnik Saveza pronalazača Rasinskog okruga naveo Savez pronalazača Srbije, Savez izviđača, Pokret gorana i Istraživačku stanicu Petnica. Slično tome, kao bliske organizacije / mreže, Gorani iz Pančeva su izdvojili planinarske klubove Jelenak i Soko iz Pančeva, Pokret gorana Novog Sada i odred izviđača iz Starčeva.

Kada su u pitanju mreže formirane u novijem periodu (uglavnom posle 2000. godine), po broju članova posebno se izdvojila mreža *Natura 2000 Resursni centar Srbije*⁹⁵. Ona okuplja 57 NVO koje se bave zaštitom prirode. Mreža je pokrenuta u okviru projekta "Jačanje kapaciteta vladinog i civilnog sektora u Srbiji i u Crnoj Gori za preuzimanje pravnih tekovina EU iz područja zaštite prirode"⁹⁶, koji je započeo sa realizacijom aprila 2009. godine, a završen krajem 2011. godine. Kao osnovni razlog⁹⁷ formiranja ove mreže navodi se razvoj institucionalnih osnova za uspostavljanje i adekvatno upravljanje mrežom NATURA 2000 u Srbiji. Nakon formiranje mreže,

⁹⁵ Zvanična veb stranica mreže <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/natura-2000/natura-2000-resursni-centar-srbije.php>

⁹⁶ Ovaj projekat je finansiran od strane Ministarstva spoljnih poslova Norveške, a realizovan u partnerstvu Mediteranske kancelarije WWF-a, Mladih istraživača Srbije i Green Home-a iz Crne Gore.

⁹⁷ <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/natura-2000/natura-2000-resursni-centar-srbije.php> pristupljeno aprila 2014.

inicirano je i potpisivanje Memoranduma o saradnji⁹⁸ čime je formalizovano članstvo u njoj⁹⁹. Koordinisanje mrežom je povereno organizaciji Mladi istraživači Srbije.

Druga značajna mreža ovog tipa je *Sektorska organizacija civilnog društva (SEKO) za životnu sredinu i energetiku*, osnovana 2011. godine sa namerom da se podignu kapaciteti ekoloških organizacija u procesu evrointegracija. Glavni napori organizacija koje delaju u okviru ove mreže su usmereni na ostvarivanje uticaja na energetska politiku i definisanje strategija u oblasti zaštite životne sredine, energetike i klimatskih promena. Mreža trenutno okuplja 47 organizacija, a koordinatori su organizacije CEKOR (Subotica), Ambasadori životne sredine i održivog razvoja (Beograd) i PROTECTA (Niš).

Ovoj grupi mreža još pripadaju i *Virtuelna eko mreža Srbije (VEMS) (formirana 2010. godine)*, *Zelena lista Srbije (2007. godina)*, *Ekoist kreativna mreža (2011. godina)* i *Ekološka info mreža (2011. godina)*.

Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija su pokazali da su gotovo 2/3 organizacija iz našeg uzorka članice neke od ekoloških mreža. Međutim, isto tako se moglo zaključiti da je članstvo u ovim mrežama najčešće samo formalnog karaktera. Naime, većina (3/4) intervjuisanih je izjavila da su kontakti sa drugim organizacijama retki ili povremeni, tek svaka peta organizacija ima trajne i bliske odnose dok, u preostalim slučajevima, veze sa drugim ekološkim organizacijama ne postoje. Rezultati našeg, kao i istraživanja koje je sprovedla organizacija Građanske inicijative (2011), pokazuju da većina organizacija, ukoliko saraduje, to uglavnom čini sa organizacijama iz iste lokalne zajednice, odnosno - što je veća prostorna udaljenost, veze su slabije i ređe se uspostavljaju. Kao glavni razlog umrežavanja najčešće se navodi pronalaženje partnerskih organizacija sa ciljem konkurisanja za projektna sredstva, dok sa okončanjem projektnog ciklusa, uglavnom, prestaje potreba za (aktivnom) saradnjom. Ipak, organizacije se, mada ređe, povezuju oko rešavanja konkretnog problema (najčešće vezanog za lokalni kontekst). Povremeno dolazi i do razmene resursa -

⁹⁸<http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/natura-2000/natura-2000-resursni-centar-srbije/memorandum-o-saradnji-nvo-na-natura-2000.php>, pristupljeno 26. aprila 2014.

⁹⁹ Prema kriterijumima članstva, članica mreže može biti nevladina organizacija, registrovana na teritoriji Republike Srbije, koja deluje na polju zaštite biodiverziteta i održivog razvoja i koja je saglasna sa načelima Memoranduma o saradnji.

informacija, eventualno, tehničke opreme, dok je razmena volontera i članova relativno retka pojava.

Trajnost, uspešnost, način strukturisanja i druge karakteristike mreža u velikoj meri zavise od unutrašnjih odnosa između organizacija. Sledeći ranije predstavljenu tipologiju međuorganizacionih odnosa koje su razvili Mario Diani i Donatela Della Porta (Diani & Della Porta, 2006:157-8) kombinovanjem kriterijuma takmičenja i saradnje (indiferentnost, stranačko povezivanje, kompetitivna i nekompetitivna saradnja), pokušaćemo da utvrdimo dominantne tipove odnosa koji se uspostavljaju između ekoloških organizacija i njihov uticaj na razvijanje i održavanje mreža i ekološkog pokreta.

Indiferentnost odnosno neutralni stav predstavlja dominantni tip odnosa između organizacija čije se polje delovanja, ciljne grupe ili izvori finansiranja značajnije razlikuju. Ovakvi odnosi, recimo, postoje između organizacija koje se bave zaštitom životinja i organizacija koje se bave nekim specifičnim pitanjima kao što je reciklaža, održivi razvoj i sl., dakle – organizacija koje su međusobno veoma udaljene, usko fokusirane u svom radu, a retko kada se javlja dovoljno široko pitanje koje bi moglo biti okosnica njihovog povezivanja ili sukoba. Interesantan je primer razmene mišljenja u toku fokus- grupnog intervjua između predstavnika jedne organizacije koja se bavi zaštitom divljih ptica i drugih ekoloških organizacija angažovanih na pitanjima ekološke modernizacije i reciklaže. Naime, predstavnici ove druge grupe organizacija u razmatranje uopšte nisu uzimali probleme koje je isticao predstavnik zaštitarske organizacije (npr. ugrožavanje staništa retke vrste ptica - orla belorepana), dok su pojedine njegove argumente dočekivali i sa podsmehom (kao potpuno nevažne). Slične poteškoće u dobijanju pažnje i podrške od strane drugih ekoloških organizacija, navodile su i predstavnice organizacija za zaštitu životinja.

"Druge ekološke organizacije su, uglavnom, nezainteresovane za naše akcije, prosto se bave drugim pitanjima, pa od njih ni ne očekujemo preteranu pomoć. Postoji izvesna povezanost preko društvenih mreža, ali ona nema većih efekata u realnosti" (Mila naš heroj, Beograd)

Jedan od mogućih načina povezivanja je *nekompetitivna saradnja*, koja je prisutna unutar starih mreža i saveza kao što su planinarski, izviđački, goranski itd.

Ovakav oblik saradnje ima potencijal da postane osnova za razvoj šireg pokreta, ali se, za sada, uglavnom, zadržava u okvirima tradicionalnih saveza.

Ad hoc stranačka saradnja je karakteristična za novoformirane ekološke mreže, a jedan od ciljeva strane pomoći¹⁰⁰ namenjene razvoju civilnog društva u Srbiji, je da se ovakvo povezivanje prevede u oblik *kompetitivne saradnje*, koja se ostvaruje između organizacija koje se nadmeću oko iste vrste resursa, ali i pronalaze zajednički interes u radu na rešavanju određenog problema. Ovakva vrsta saradnje ima potencijala da preraste u širi pokret, ali samo u onoj meri u kojoj zajednički ciljevi i kolektivni identitet uspeju da odnesu prevagu nad partikularnim interesima.

U intervjuima su predstavnici ekoloških organizacija uglavnom isticali pozitivne strane formiranja mreža. Pre svega se naglašavala važnost umrežavanja za rešavanje ekoloških problema koji po veličini i prostornom rasporedu nadilaze mogućnosti samostalnog delovanja organizacija. Naime, udruživanje organizacija na rešavanju određenih ekoloških pitanja vidi se kao jedan od ključnih elemenata neophodnih za trajnije ostvarivanje pozitivnog uticaja na okruženje. Nasuprot tome, doprinos aktivnosti izolovanih i atomizovanih pojedinaca i organizacija je relativno skroman. Kako primećuje predstavnik organizacije Mladi istraživači iz Bora: „*kroz umrežavanje se radi na stvaranju ekološkog pokreta, što je od suštinske važnosti za rešavanje nagomilanih ekoloških problema*“ (DMI, Bor).

„Svako povezivanje je dobro, prosto zato što ne možete sve sami da radite i niste za sve najpametniji. Regionalna saradnja je posebno važna, jer svi delimo jedan isti prostor, reke protiču preko državnih granica. Svaka pripadnost nekoj mreži je dobra ako je ta mreža svrsishodna na način da ostvaruje postavljene ciljeve. To će biti posebno važno i neophodno u periodu koji dolazi, verovatno presudno za opstanak NVO, jer one neće moći samostalno da implementiraju projekte ni na teritoriji naše zemlje, a kamo li šire. Moraće da ostvaruju saradnju sa drugim organizacijama. Umrežavanje je dobro i zato što sinergija nekoliko organizacija može da utiče mnogo

¹⁰⁰ Da bi podstakli udruživanje i razmenu resursa, donatori sve češće dobijanje projektnih sredstava uslovljavaju uspostavljanjem partnerstava između dveju ili više organizacija. Međunarodni projekti često imaju posebnu komponentu „umrežavanje“, što znači da su određena sredstva namenjena finansiranju studijskih poseta, seminara i treninga o umrežavanju, sa ciljem da se partnerske organizacije što čvršće među sobom povežu i počnu da razmenjuju informacije i druge resurse.

više na poboljšanje politike države u oblasti zaštite životne sredine" (Fond ecotopia, Beograd).

U prilog članstvu u mrežama su se navodile i konkretne koristi za pojedinačne organizacije i aktiviste, pre svega u vidu podizanja kapaciteta, sticanja stručnih i praktičnih znanja, kao i lakšeg pristupa važnim informacijama i realizacije projekata.

2.3.3. Motivi i strategije umrežavanja

Organizacije mogu ulaziti u mreže iz identitetskih ili iz instrumentalnih razloga. Prvi oblik povezivanja podrazumeva postojanje osećanja uzajamnosti, kolektivnog cilja, kao i razmene resursa i članova organizacija. Na taj način se formiraju guste, identitetske mreže, karakteristične za participativne pokrete. Drugi oblik povezivanja je dominantno vođen instrumentalnim razlozima i bitno uslovljen partikularnim ciljevima pojedinačnih organizacija. Na taj način se stvara "tanka" mobilizaciona infrastruktura, svojstvena transakcionim pokretima. Od osnovnih motiva za ulazak u mreže zavisice i strategije umrežavanja.

Jedan deo organizacija (najčešće onih malih, profesionalnih) je vrlo zainteresovan da se povezuje ukoliko će im to doneti bolje izgleda za dobijanje projektnih sredstava. Jače organizacije, pak, biraju one mreže koje im mogu obezbediti višestruke koristi (finansijska sredstva, informacije, obuke, putovanja itd.), ali i relativno dobru poziciju u njima. Pozicioniranje u okvirima mreže u velikoj meri zavisi od dužine postojanja organizacije, materijalnih resursa kojima raspolaže, konsolidovanosti interne organizacione strukture, "ličnog marketinga" odnosno informisanosti drugih relevantnih aktera o delatnosti organizacije itd. U tom kontekstu možemo razumeti objašnjenje predstavnice Fonda Ecotopia u vezi razloga iz kojih se, još uvek, nisu povezali sa drugim ekološkim organizacijama:

„Mi smo, pre ulaska u mreže, hteli da se pozicioniramo kao organizacija, da budemo dovoljno jaki da bismo mogli da pripadamo nekoj mreži na adekvatan način. Pripadnost mreži ne podrazumeva samo puko pripadanje, podrazumeva i neki autoritet u onome čime se bavite. A autoritet se ne gradi preko noći. Tako smo mi hteli prvo da izgradimo neki autoritet, napravimo neki imidž, implementiramo neke projekte, sarađujemo sa što više institucija, nevladinih organizacija, kompanija, medija, da

bismo mogli da se na taj način preporučimo za neku mrežu kao neko ko ima dovoljno autoriteta, snage i kapaciteta da neke stvari menja. Mislim da je to vreme sada došlo i za nas i sad prosto tražimo dobru mrežu gde bismo mogli da se uključimo“ (Fond Ecotopia, Beograd).

Predstavnici druge velike organizacije iz Beograda su na sledeći način opisali svoja iskustva i strategiju umrežavanja:

„Mi pronađemo neke organizacije, neki nas pronađu, jer im treba baš ovakav profil organizacije. Različitim mrežama trebaju različiti ljudi. Recimo, CEKOR iz Subotice se bavi monitoringom, oni su u sistemu Evropske banke za obnovu i razvoj i nadgledaju šta se dešava sa tim projektima, tj. šta finansira EBRD. Takvoj mreži Ambasadori nisu potrebni, jer mi to ne radimo. Kad bismo se prijavili kod Greenpeace-a ne bismo ni tu prošli, jer nismo vrsta organizacije koja im treba. Mi smo odmah znali gde treba da idemo - ka UNEP-u, ka UN-u, to smo ojačali kad smo postali strukovna organizacija, pa smo i u asocijaciji akademskih institucija koje se bave životnom sredinom u UN, kao fokalna tačka za organizacije koje se bave hemikalijama. Ili, recimo, FEE - Federacija za ekološku edukaciju - program Eko škole i Plava zastava, i tu smo vrlo ciljano pristupili da bismo, kroz programe edukacije, ušli u škole u Srbiji, a u Plavu zastavu, da bismo se bavili održivim upravljanjem vodama.“ (Ambasadori, Beograd)

Treća velika ekološka organizacija, Mladi istraživači Srbije, pojavljuje se u funkciji koordinatora nekolicine mreža. Najčešće su oni ti koji apliciraju za neki projekat i pozivaju manje organizacije da se pridruže kao partneri. To, prema njihovim rečima, pre svega rade jer *"tako zahtevaju donatori, ali, na kraju krajeva, to je i dobro, jer se onda projekat bolje sprovodi"* (MIS, Beograd).

Dok velike organizacije imaju razvijene strategije ulaska u mreže, kod manjih organizacija je to mnogo više stvar spontanosti, reakcija na pozive koje dobijaju od velikih organizacija da se priključe, ili na informacije koje su dobili na seminarima i treninzima da se povežu kako bi sebi obezbedili mesto na projektima.

"Ukoliko je ima, saradnja i umrežavanje se ogleda u sprovođenju zajedničkih projekata, razmeni iskustava i informacija ili organizaciji različitih aktivnosti u okviru projekta" (Unija studenata grada Pančeva).

S druge strane, predstavnici organizacija koje se bave zaštitom životinja su istakli da se najčešće povezuju kada kapaciteti jedne organizacije nisu dovoljni da bi se rešio konkretni problem (npr. prevoženje ugroženih životinja do udaljenih azila, velike akcije spasavanja pasa lotalica) ili prilikom organizovanja protestnih aktivnosti. Iskustvo goranskih udruženja takođe pokazuje da do udruženog rada dolazi prilikom organizovanja većih akcija pošumljavanja i ozelenjavanja, koje se realizuju na široj teritoriji Srbije.

Polustrukturisani intervjui sa predstavnicima ENVO su pokazali da se kroz mreže najčešće razmenjuju informacije i, nešto ređe, tehnička sredstva. Protok informacija je nekad otežan, jer su organizacije, usled postojanja rivalstva, sklone da zadržavaju informacije koje bi im mogle obezbediti kompetitivnu prednost nad drugim organizacijama. Do razmene članova, odnosno "pozajmljivanja" volontera dolazi izuzetno retko, eventualno prilikom organizovanja nekog velikog događaja, u okviru realizacije zajedničkog projekta.

Ukupno posmatrano, iako ima primera identitetskog povezivanja, strategije umrežavanja su uglavnom interesno vođene i zavisne od proračuna troškova i dobiti koje potencijalno povezivanje donosi organizaciji. Drugim rečima, ukoliko dođe do njenog uspostavljanja, mrežna struktura se zasniva na "tankim", instrumentalnim vezama.

2.3.4. Mapiranje mreža pokreta

Jedan od važnih koraka u mrežnoj analizi pokreta je utvrđivanje osnovnih karakteristika njihove strukture. U literaturi se najčešće izdvajaju dve dimenzije ključne za mrežnu analizu: centralizovanost i segmentiranost mreža (Diani, 2003a:306-12). Aspekt centralizovanosti ukazuje na to koje organizacije igraju ključnu ulogu u pokretu. Istraživanja pokazuju da one organizacije koje zauzimaju centralne pozicije u mreži najčešće imaju i lidersku (usmeravanje delovanja pokreta), a takođe i reprezentativnu ulogu (kontakti sa akterima izvan pokreta) (Melluci, 1996; Diani, 2003c; Ansell, 2003). Aspekt segmentiranosti, s druge strane, skreće pažnju na domete komunikacije koja se ostvaruje između aktera, kao i na prepreke na koje nailazi. Distanca između organizacija

može biti proizvod kompetitivnog karaktera odnosa, ideoloških razmimoilaženja, razlika u pogledu konkretnih problema kojima se bave itd.

Kombinujući dimenzije centralizovanosti i segmentiranosti, Diani (2003a: 306-12) je sačinio tipologiju mreža pokreta. Prema toj tipologiji, prvi od oblika u kojima se mreže mogu javiti su *klike*. Njih odlikuje nizak stepen centralizovanosti (centralna organizacija ne postoji) i nizak stepen segmentacije (organizacije su međusobno dobro povezane). U ovakvoj strukturi nema prostora da jedna ili nekoliko centralnih organizacija determiniše delovanje celokupnog pokreta. Najčešće, ovakve mrežne konfiguracije nastaju kao posledica naglašene specifičnosti teme kojom se bave i ideološke (vrednosne) povezanosti između delova pokreta, grupa, pojedinaca, koji su, pak, veoma emotivno involvirani u ceo proces (Diani, 2003a:306). U ovako strukturisanim pokretima naglašeni su nedostatak hijerarhije i participativnost, odnosno demokratski duh. Primer ovakvog povezivanja predstavlja mreža organizacija i pojedinaca koji se bave zaštitom životinja u Srbiji. Prema rečima predstavnice jedne od ovakvih organizacija, one uspevaju skupno da deluju na organizovanju akcija (zbrinjavanja životinja, prikupljanja pomoći, pokretanja protesta itd.); postoji dobra organizaciona i intrapersonalna povezanost, a u koordinaciji aktivnosti učestvuju sve organizacije, koristeći se društvenim mrežama. O tome u kojoj meri su bili uspešni u povezanom delovanju dosta govori primer zbrinjavanja životinja tokom velikih poplava koje su proleća 2014. godine pogodile Srbiju, kada je, samo iz Obrenovca, spašeno i premešteno u azile preko 400 životinja¹⁰¹.

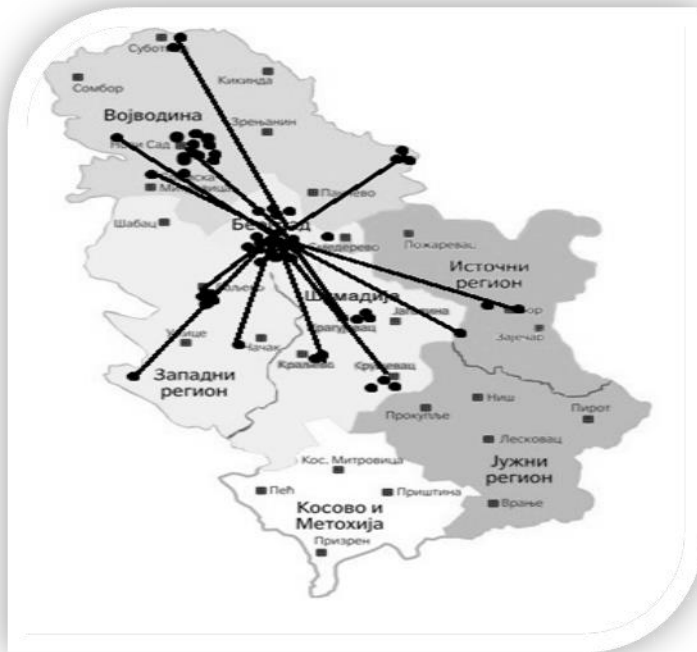
„Problemi se rešavaju situaciono, nema nekih drugih interesa. Ima dosta ljudi koji nisu faktički uključeni ni u jedno udruženje, već se spontano organizuju. Koristimo lične, komšijske, prijateljske, poslovne veze... Dosta se koriste i društvene mreže, pogotovo fejsbuk. Neki strašan događaj ujedini zaštitare, a oko pojedinačnih akcija se umrežavamo i organizujemo uglavnom preko interneta. Zapravo, zaštitarstvo je procvetalo preko fejsbuka. Dakle, reč je o spontanom povezivanju. Naime, posle događaja sa kerušom Milom na fejsbuku je otvorena stranica Mila - naš heroj, koja je imala za cilj da osudi čin svirepog sakaćenja psa. Međutim, ljudi su počeli masovno da pristupaju stranici (preko 88 hiljada) i oglašavaju različite probleme i situacije sa

¹⁰¹ <http://www.telegraf.rs/vesti/1088301-respekt-do-neba-spasili-vise-od-400-zivotinja-iz-obrenovca>-foto, pristupljeno novembra 2014. godine.

životinjama. U poslednje vreme, pojedina udruženja su se organizovala i zajednički saraduju. Konkretno, reč je o sedam udruženja od kojih su beogradska Udruženje građana Alfa i Udruženje Beta, dok su ostale sa cele teritorije Srbije (Sremska Mitrovica, Zaječar, Zrenjanin, Kruševac...)." (Administratorica stranice Mila - naš heroj, Beograd)

Naredni oblik su *policefalne mreže*, u kojima postoji nekoliko centara i segmentirani odnosi unutar pokreta (Diani, 2003a:307). U ovakvoj strukturi se posebno ističe nekoliko liderskih organizacija (koje su u mogućnosti da kontrolišu protok resursa kroz mreže) i oko njih okupljen veći broj malih organizacija. Na ovaj način su, globalno posmatrano, organizovane ekološke mreže u Srbiji - kako one relativno skoro formirane na osnovu pomoći iz stranih donacija (sa nekoliko vodećih organizacija), tako i one stare, nasleđene iz (pred)socijalističkog perioda. Ove ekološke mreže delaju manje - više nezavisno jedne od drugih i ne prepliću se u jedinstveni ekološki pokret.

Centralizovane, nesegmentirane mreže imaju oblik zvezde, čiji centar čini jedna istaknuta organizacija, a krake druge, manje organizacije, direktno sa njom povezane (Diani, 2003a:307). Centar je ujedno i veza između perifernih organizacija, među kojima kontakti nisu direktni, već posredni. Centralna organizacija ima ulogu koordinatora, koji kontroliše tokove razmene resursa između organizacija. Ovaj oblik imaju eko mreže nastale kao deo projekata umrežavanja, ukoliko se posmatraju pojedinačno. Tipičan primer ovakve mreže prikazan je na slici 2 . Reč je o mreži Natura 2000 Resursni centar Srbije, koja okuplja preko pedeset organizacija raspoređenih po različitim delovima zemlje (sa najvećom koncentracijom u Beogradu i Vojvodini), sa centralnom organizacijom Mladi istraživači Srbije, smeštenom u Beogradu.

Slika 2. Mreža Natura 2000 Resursni centar Srbije

Poslednji model predstavljaju *segmentisane, decentralizovane mreže* koje odlikavaju atomizovani karakter pokreta. Zapravo, u ovom slučaju teško da bi se moglo i govoriti o pokretu, odnosno o mrežnoj strukturi, jer individualni akteri delaju svako na svoju ruku, stvarajući, eventualno, *ad hoc*, namensku saradnju u cilju rešavanja pojedinih pitanja ili dobijanja novca za realizaciju projekta. Oni ili nisu u stanju, ili ne žele da razviju snažnije i obuhvatnije mreže, fokusiraju se na uske teme koje predstavljaju polje njihovog neposrednog interesovanja i ne prihvataju pokušaje lidera koji žele da koordinišu njihovo delanje u pravcu ostvarivanja širih ciljeva. U ovim situacijama, kolektivni identitet i lojalnost su vezani za nivo organizacije i, uglavnom, ne prelaze njene okvire. Ovakve organizacije mogu s vremena na vreme biti deo širih koalicija, ali bez razvijanja dugoročne kolektivne identifikacije (Diani, 2003a:307). Na ovaj način funkcioniše najveći broj ekoloških organizacija u Srbiji, onda kada nema spoljnih inicijativa (finansijskih podsticaja) za povezivanje (o čemu će biti reči u trećem delu rada).

Istraživanjem je utvrđeno da mobilizacija članova u organizacije (pokret) nije razvijena, kao i da se građani slabo odazivaju na pozive, dok često nisu ni upoznati sa time da u njihovoj blizini postoje organizacije kojima bi volonterski rad bio od pomoći. Ovakav odnos organizacija prema regrutaciji građana ukazuje na slabe potencijale za razvoj participativnog tipa ekološkog pokreta.

U Srbiji postoje dve karakteristične vrste ekoloških mreža - tzv. "stari" savezi koji su nasleđe (pred)socijalističkog perioda i "nove" zelene mreže, koje su (uglavnom) nastale kao rezultat realizacije projekata finansiranih donacijama iz međunarodnih izvora. Saradnja unutar starih mreža je dosta razvijena, ali povezivanje uglavnom ne prelazi granice tradicionalnih saveza pa, samim tim, nema šire integrišuće dejstvo koje bi moglo dovesti do razvoja pokreta. U slučaju "novih" mreža, po pravilu, velike organizacije iz Beograda, koje su nosioci projekata, zauzimaju centralne pozicije i okupljaju i koordinišu aktivnosti malih organizacija u okviru mreže. Ovakve mreže su instrumentalne prirode, a povezivanje na takvim osnovama više liči na koalicije nego na pokrete. Pored toga, razmena koja se odvija unutar mreža je oskudna (zbog kompetitivnih odnosa), usled čega transakcioni kapaciteti (i aktivizam) nisu razvijeni.

Po pravilu, mreže su parcijalnog karaktera, ne povezuju pokret u celini, već određenu grupu organizacija, u ograničenom vremenskom periodu. Kada nema spoljnih podsticaja i pritisaka, organizacije nastoje da rade samostalno. Drugim rečima, iako postoje određeni fragmenti - "stari" savezi i nove "projektne" mreže - ne može se reći da postoje mreže koje predstavljaju infrastrukturu ekološkog pokreta.

2.4. KOLEKTIVNI IDENTITET EKOLOŠKOG POKRETA

Kolektivni identitet predstavlja važan činilac istrajnosti u ostvarivanju ciljeva društvenih pokreta. On omogućava pokretu da opstane i u onim trenucima kada se raspoloživi resursi istanje ili kada struktura političkih mogućnosti postane izuzetno nepovoljna. Kolektivni identitet je ono što razlikuje pokret od koalicija u koje individualni akteri ulaze da bi obezbedili ostvarenje ličnih, pojedinačnih ciljeva.

Istraživanje kolektivnog identiteta, usled kompleksnosti i višeslojnosti ovog fenomena, zahteva kombinovanu primenu različitih nivoa analize i odgovarajućih istraživačkih tehnika. Prema Melučiju (2013:56), za istraživanje stepena prihvatanja kolektivnog identiteta na individualnom planu podesno je primeniti anketno istraživanje / intervju, dok ispitivanje kolektivne identifikacije na nivou grupe / organizacije zahteva analizu dokumenata koje proizvode kolektivni akteri. U skladu sa tim, u analizi razvijenosti kolektivnog identiteta koristićemo podatke koje smo prikupili kroz intevjue sa predstavnicima ekoloških organizacija, kao i podatke dostupne na veb stranicama ovih organizacija (misijska i vizijska organizacija, statuti organizacija i druga relevantna dokumenta).

Kao što je napomenuto u poglavlju u kome su predstavljeni osnovni teorijski koncepti, kolektivni identitet se sastoji iz tri ključne dimenzije – kognitivne, delatne i emocionalne. Kognitivna dimenzija podrazumeva postojanje određene saglasnosti između individualnih aktera (pojedinaca, ekoloških grupa i organizacija) o osnovnim zajedničkim (ekološkim) vrednostima, ciljevima, sredstvima, načinima i poljima delovanja. Delatni aspekt obuhvata međusobno prepoznavanje, interakciju, komunikaciju i spremnost na saradnju između aktera, baziranu na zajedničkim vrednostima, ciljevima i osećanju pripadnosti širem kolektivnom poduhvatu. Treća komponenta se odnosi na specifične emocionalne investicije u kolektivno delanje, odnosno uspostavljanje emocionalne povezanosti sa kolektivnim vrednostima i ciljevima (identifikacija), kao i sa drugim akterima koji su deo šireg poduhvata (tzv. „recipročne emocije“) (Polleta & Jasper, 2001).

2.4.1. Kognitivna dimenzija kolektivnog identiteta ekološkog pokreta

U pogledu vrednosnih osnova, postavljenih ciljeva i načina delanja, ekološke organizacije, pogotovo one na Zapadu, su veoma diverzifikovane. Pored ekološkog „mejnstrima“, koji karakteriše zalaganje za održivi razvoj u okvirima koje postavlja kapitalistički poredak, razvijene su i kritički usmerene struje koje zahtevaju radikalnu promenu vladajućeg sistema društvenih odnosa i napuštanje dominantne antropocentrične paradigme. Nekada su ideološke razlike toliko izražene da se, s pravom, može postaviti pitanje da li postoji jedinstveni ekološki pokret ili je, pre, reč o skupu različitih pokreta koji se na ovaj ili onaj način bave pitanjem odnosa društva i okruženja i njegovim posledicama (Rootes, 1997).

Kada su u pitanju ekološke organizacije u Srbiji, primetne su izvesne razlike u pogledu idejno-ideoloških osnova njihovog delanja. Pojedine organizacije naglašavaju vrednosti očuvanja netaknute prirode, ima onih koje se posebno bave pravima ugroženih životinjskih vrsta, ali većina, među svoja osnovna načela, po pravilu, svrstava tri principa: održivi razvoj, ekološku pravdu i zaštitu prirode. Tako, primera radi, *Ekološko udruženje Avalon* na svojoj veb stranici¹⁰² sebe predstavlja kao „ekološku, humanističku, demokratsku organizaciju civilnog društva, koja se bori za očuvanje i unapređenje života na Planeti, uz zalaganje za društveno-ekonomski razvoj na principima održivog razvoja“. Kao svoju misiju, predstavnici *Vojvođanske zelene inicijative*¹⁰³ navode promociju vrednosti održivog razvoja i zdravog načina života, zatim tolerancije i jednakosti među svim ljudima na planeti, svet bez sukoba i harmonične odnose između živih bića i nežive sredine. *Mladi istraživači Srbije*¹⁰⁴ daju prioritet zaštiti i unapređivanju životne sredine, ali promovišu i principe održivog razvoja; dok se *Pokret gorana Vojvodine*¹⁰⁵ zalaže za praktičan rad na zaštiti životne sredine i očuvanja prirode, kao i za ekološko obrazovanje i podizanje ekološke svesti građana u cilju postizanja održivog razvoja. Misija *Zelena patrole*¹⁰⁶ je promocija vrednosti zaštite životne sredine, održivog razvoja i zdravih stilova života. Organizacija

¹⁰² <http://www.avalon.org.rs/> pristupljeno 15.4.2014.

¹⁰³ www.vojvodjanskazelenainicijativa.org.rs / pristupljeno 15.4.2014.

¹⁰⁴ <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/naslovna.php> / pristupljeno 15.4.2014.

¹⁰⁵ www.pgv.org.rs / pristupljeno 15.4.2014.

¹⁰⁶ <http://zelenapatrola.com/> pristupljeno 15.4.2014.

*Supernatural*¹⁰⁷ kao ključne vrednosti ističe životnu sredinu, obrazovanje i kulturu, koje predstavljaju osnovu za postizanje održive budućnosti i ekološke ravnopravnosti. U svom Statutu, organizacija *Ambasadori životne sredine i održivog razvoja*¹⁰⁸, kao jedan od primarnih razloga svog postojanja, izdvaja unapređenje održivog razvoja (harmoničnog ekonomskog, socijalnog i razvoja zaštite životne sredine), kao i očuvanje prirode i zaštitu ekoloških prava građana.

Može se primetiti da su, za razliku od razvijene podele rada i ideoloških razlika koje su prisutne na Zapadu, u Srbiji ekološke organizacije sklone tome da kao ključne vrednosti kojima se rukovode istaknu sve one koje su „popularne“, odnosno predstavljaju delove ekološkog diskursa dominantnog na Zapadu, čak i kada su one međusobno neuskladive¹⁰⁹. Ovde bi se, s pravom, moglo postaviti pitanje - u kojoj meri su organizacije sklone da kopiraju ekološke vrednosti dominantne na Zapadu kako bi, na taj način, postale pogodniji kandidat za dobijanje donacija iz međunarodnih fondova?

U pogledu zvaničnih ciljeva, odnosno ekoloških problema kojima se bave, kao i vrste primarne ekološke zabrinutosti, primetne su razlike između ekoloških organizacija u odnosu na to da li se nalaze u područjima sa većim ekološkim problemima (kao što su, recimo, Bor i Pančevo) ili su smeštene u relativno ekološki bezbednim sredinama. Dok su prve sklonije da istaknu zabrinutost za posledice zagađenja i naglase važnost praktičnog rada na rešavanju akutnih ekoloških problema, drugoj grupi organizacija je bliže bavljenje preventivnim aktivnostima kao što je podizanje ekološke svesti i edukacija, sprovođenje različitih vrsta kampanja, promocija zdravih životnih stilova i sl. Takođe, male ekološke organizacije, koje su aktivne na lokalnom nivou, sklonije su da izraze „braon“ zabrinutost, dok organizacije nacionalnog profila skreću pažnju i na „zelene“ teme, kao što su očuvanje prirodnog okruženja; briga za posledice klimatskih promena i narušavanja biodiverziteta; upotreba alternativnih izvora energije; unapređenje kvaliteta životne sredine na nacionalnom planu itd.

¹⁰⁷ <http://www.supernatural.rs/> pristupljeno 15.4.2014.

¹⁰⁸ <http://ambassadors-env.com/wp-content/uploads/STATUT.pdf> pristupljeno 19.4.2014.

¹⁰⁹ Na primer, koncept održivog razvoja, sa naglaskom na važnosti ekonomskog rasta, u drugi plan stavlja vrednosti netaknute prirode, dok filozofija ekološke pravde ističe socijalne nejednakosti, ali ne problematizuje podređeni položaj drugih živih vrsta itd.

2.4.2. Delatna dimenzija kolektivnog identiteta ekološkog pokreta

Kolektivni identitet, između ostalog, podrazumeva i sposobnost prepoznavanja drugih aktera za koje se smatra da čine deo „iste priče“. Zajedničke vrednosti i ciljevi bi trebalo da vode povezivanju između individualnih delatnika, odnosno stvaranju mreža karakterističnih za pokrete. Da li će do umrežavanja na osnovama osećanja kolektivne pripadnosti zaista i doći empirijsko je pitanje, odnosno zavisi od delovanja drugih činilaca, koji se mogu postaviti kao prepreke ili, pak, podstaći na udruživanje. U odeljku koji se bavio mrežama već je bilo reči o tome u kojoj meri su, i na koji način, organizacije međusobno povezane. Ovde ćemo pažnju usmeriti na idejne aspekte povezivanja.

Mreže predstavljaju kanale kroz koje organizacije, saradujući i komunicirajući, pregovaraju, prepoznaju i razvijaju zajedničke ciljeve i vrednosti, konstituišući se, tako, kao kolektivni akter. Svoje iskustvo sticanja novih znanja, učenja i razvijanja novih vrednosti i odgovarajućih praksi kroz mreže, na sledeći način je opisala predsednica Ambasadora životne sredine i održivog razvoja iz Beograda:

“Što se tiče učešća u međunarodnim ekološkim mrežama, dosta toga smo naučili na sastancima. Naučili smo da treba pregovarati i dogovarati se sve dok se ne postigne neko minimalno zajedničko rešenje. Ovde kod nas je kultura takva da se čvrsto držimo na pozicijama drugačijeg mišljenja i ne idemo dalje. Na međunarodnom nivou su mehanizmi takvi da se do besvesti pregovara dok se ne postigne minimalni zajednički sadržalac sa kojim se ide dalje. Uče se mehanizmi, spremnost na slušanje, menjanje, pregovaranje, dogovaranje. Takođe, dobijaju se neke nove smernice - šta je nova priča, koji su novi trendovi, nove tematske oblasti.” (Ambasadori, Beograd)

Jedno od ključnih pitanja u razmatranju kolektivnog identiteta ekoloških organizacija je to da li se pripadnici ekoloških organizacija identifikuju sa radom na zaštiti životne sredine koji prelazi granice njihove organizacije, odnosno da li vide svoje aktivnosti kao deo širih napora na rešavanju ekoloških problema u Srbiji. Pored toga, važno je i pitanje da li prepoznaju druge organizacije koje se bave rešavanjem ekoloških problema na isti ili sličan način kao što to čini njihova organizacija.

Prema našim nalazima, samo u slučaju tri organizacije, predstavnici smatraju da su u svom radu potpuno izolovani i da u Srbiji nema organizacije koja se ekologijom bavi na srodan način.

„Imam utisak da smo mi jedini i poslednji...koji nešto rade i pokazuju koliko su zaista zabrinuti za budućnost životne sredine. To više nije tema koja bilo koga zaista interesuje.“ (Eko Agenda, Bor).

„Zelena patrola nije postala članica ni jedne mreže. Razlog tome je što smo hteli da ostanemo svoji, a ne da izgubimo identitet i da se povezujemo radi povezivanja, jer je to danas u trendu.“ (Zelena patrola, Subotica¹¹⁰)

Prema rečima predstavnika organizacije SEC iz Pančeva, članovi ove organizacije se osećaju „usamljeno i izolovano u svom radu“. (SEC, Pančevo)

Predstavnici preostalih intervjuisanih ekoloških organizacija smatraju da njihov rad predstavlja deo širih nastojanja da se u Srbiji reše ekološki problemi. Međutim, u većini, ne smatraju da je reč o organizovanom kolektivnom naporu, već o prostom zbiru pojedinačnih doprinosa rešavanju ekoloških problema.

Predstavnic organizacije Centar za edukaciju i istraživanja u medicini, ekologiji i sociologiji (Pančevo) je iznela: *"lični utisak koji sam stekla na osnovu dugogodišnjeg rada u ovoj oblasti je da sve ekološke organizacije rade ponešto, ali ne rade to zajedno, već svako za sebe, nema tog kolektivnog duha"*. Predstavnic organizacija Supernatural i Ecotopia iz Beograda i Avalon iz Vršca su istakli nedostatak sinergetskog delovanja organizacija *„nema sinergije – postoji nekakvo izolovano delovanje u istom pravcu, ali nema jedinstvenog nastupa i pristupa“* (Supernatural, Beograd). Sličnog mišljenja su bili i aktivisti iz Asocijacije za razvoj opštine Bor, koji su naglasak stavili na razjedinjavajući uticaj unutrašnjih trvenja i sukoba interesa koji otežavaju razvijanje kolektivnog duha i zajedničkog delovanja.

Pokret gorana iz Pančeva je zanimljiv zato što se među članovima gaji osećanje identiteta i pripadnosti koje prelazi granice pojedinačne organizacije i proširuje se na Pokret gorana, iako ne prevazilazi ovu mrežnu strukturu. Tako, predsednica pančevačkih Gorana ističe: *"imamo veze sa Goranima iz Novog Sada i Pokretom gorana Srbije, ali se dalje od toga ne osećamo delom nekog šireg ekološkog pokreta"*.

¹¹⁰ Organizacija je formalno registrovana u Subotici, ali svoj rad mahom vezuje za Novi Sad i okolinu.

Njima su slični i predstavnici planinarskih udruženja (PEK Soko, Jelenak, PEK Gora), koji se osećaju kao deo šireg Planinarskog saveza, kao i predstavnici izviđačkih društava, koji su članovi Saveza izviđača Srbije. Kao što je već pomenuto, reč je o mrežnim strukturama nasleđenim iz ranijeg perioda.

Predstavnici većine organizacija su naveli jednu ili više organizacija u kojoj vide nekog ko se, na njima blizak način, bavi ekološkim problemima. Ova sličnost može biti bazirana na *bliskosti predmeta bavljenja*, pa su po pravilu predstavnici prirodnjačkih udruženja, planinara, izviđača i gorana navodili jedni druge. Tako su, primera radi, pančevački Gorani kao sebi slične izdvojili PEK¹¹¹ Soko (Pančevo), PEK Jelenak (Pančevo), Izviđače Starčevo (Pančevo) i Pokret gorana Srbije i Novog Sada. Kamping asocijacija Srbije se prepoznala u grupi Kamping asocijacije Beograda i Balkan urban movement-a iz Novog Sada, dok je, kao bliske, Pokret gorana Vojvodine izdvojio gorane iz drugih gradova, Planinarsko društvo Stražilovo i Mlade istraživače Srbije. Savez pronalazača Rasinskog okruga je posebno izdvojio Savez pronalazača Srbije, Savez Izviđača, Pokret gorana i Istraživačku stanicu Petnica.

Pored toga, postoji nešto što bismo mogli okarakterisati kao *lokalno* prepoznavanje. Većina organizacija je kao sebi blisku videla jednu ili više organizacija iz istog mesta ili neposredne blizine. Predstavnicu organizacije Zora XXI iz Novog Sada je izdvojila četiri organizacije, takođe iz Novog Sada, sa čijim članovima održava i prijateljske odnose (predstavnici ovih organizacija su takođe prepoznali Zoru XXI i jedni druge kao srodne organizacije). Predstavnik Asocijacije za razvoj Bora je naveo Mlade istraživače Bora i Eko klub Bor. Slično tome, Eko klub iz Bora je naveo tri organizacije iz tog mesta (Asocijaciju za razvoj Bora, Resursni centar Bor i Mlade istraživače Bora). Predstavnicu Centra za edukaciju iz Pančeva je navela dve organizacije iz tog grada – SEC i Gorane.

Treći vid prepoznavanja se odnosio na *velike organizacije* koje su se pozicionirale kao lideri ekološkog civilnog sektora u Srbiji – Ambasadori, Mladi istraživači i CEKOR. Njih, po pravilu, navodi većina organizacija (najčešće članova mreža čiji su koordinator upravo ove organizacije). Tako je, recimo, predstavnik organizacije Avalon iz Vršca, pored dve organizacije iz Vršca, kao bliske, izdvojio i

¹¹¹ Planinarsko-ekološki klub

lidere mreža kojima pripada: CEKOR, Ambasadori, Mladi istraživači Srbije i Protekta iz Niša. Slično tome, predstavnici Zelenog ključa iz Niša su izdvojili Mlade istraživače Srbije, lidera mreže kojoj pripadaju.

Dakle, predstavnici većine ekoloških organizacija prepoznaju druge organizacije koje se bave „istim poslom“. Međutim, onog trenutka kada se nađu na tržištu projektnih sredstava, jedni druge više ne doživljavaju kao prirodne saveznike u ostvarivanju zajedničkog cilja već, naprotiv, kao rivale. U kompetitivnim odnosima se, još uvek, ne nalaze organizacije koje okupljaju pasionirane planinare, izviđače i ljubitelje prirode, koji samostalno finansiraju svoje aktivnosti i (još uvek) nisu tržišno orijentisani. Slično je i sa zaštitnicima prava životinja, koji su spremni da saraduju sa drugim organizacijama i pojedincima kako bi poboljšali položaj životinja. Prema rečima naše sagovornice iz jedne takve organizacije, udruženja koja imaju sličan pristup rešavanju problema napuštenih životinja uspešno saraduju, dok, u slučaju organizacije kojoj ona pripada, saradnja izostaje jedino sa organizacijama koje se ne bave radom na terenu i konkretnim spasavanjem, već samo „*virtuelnim radom preko interneta*“ (UG Alfa, Beograd). Dakle, razlozi za izostanak saradnje, u ovom slučaju, nisu materijalne prirode, već su bazirani na različitim pristupima u rešavanju problema napuštenih životinja.

Iako predstavnici ekoloških organizacija, uglavnom, sebe smatraju delom širih nastojanja da se ekološki problemi u Srbiji reše, reč je pre o identifikaciji sa globalnom "ekološkom pričom", dakle na kognitivnom planu, nego sa konkretnim organizacijama (akterima).

2.4.3. Emocionalna dimenzija kolektivnog identiteta ekološkog pokreta

Do sada smo, na više mesta, imali prilike da vidimo da je interesni momenat veoma značajan u radu ekoloških NVO. Ovde nam je namera da ispitamo u kojoj meri je razvijena emocionalna komponenta kolektivnog identiteta. U razmatranje dileme *emocije i/ili finansijski interes* u bavljenju ekologijom, možda je najuputnije krenuti od individualnog plana, odnosno od motivacije samih aktivista da se priključe ekološkim inicijativama.

Analizom materijala prikupljenog u razgovorima sa predstavnicima ENVO, došli smo do zaključka da postoji nekoliko motiva emocionalne prirode koji stoje iza rada u ekološkim organizacijama – *ljubav* prema prirodi, *saosećanje* sa patnjom ugroženih vrsta kao i *nezadovoljstvo* nastalo kao posledica nerešavanja gorućih ekoloških problema.

Za jedan broj aktivista, većinom članova prirodnjačkih udruženja, kao osnovni motiv pristupanja se izdvojila ljubav prema prirodi / životinjama.

„Ljubav prema prirodi je bila moj osnovni motiv za ulazak u ekološku priču“ (Supernatural, Beograd).

„Od malena sam kamper, član planinarskog društva, volim prirodu pa želim da pomognem da se uslovi poboljšaju, kako bi se što više ljudi vratilo prirodi“ (Kamping asocijacija Srbije, Beograd).

„Životnu sredinu shvatam kao nacionalno blago, pa su ekologija i patriotizam moji osnovni motivi“ (Eko pokret, Irig).

„Ja sam, da kažem, praktični ekolog u smislu da sam vegetarijanac, bavim se zaštitom životinja, alpinizmom, speleologijom. Moj glavni motiv za rad u ovoj organizaciji je ljubav prema prirodi i njena zaštita od zagađenja.“ (Pingvin, Bor).

Svoje pristupanje Pokretu gorana Pančeva, jedan od mlađih članova je opisao na sledeći način: *„Sve počelo od kampova gde se razvijala ljubav prema prirodi, gde smo stekli neka znanja koja u školama nismo dobijali, imali smo prilike da se upoznajemo sa prirodom“*. Ovakva vrsta motivacije je, uglavnom, povezana sa aktivnostima kao što su zaštita i očuvanje prirodnih dobara, krčenje i čišćenje zagađenih područja, učešće u različitim sportsko-rekreativnim aktivnostima u prirodi i tsl.

Grupi ljubitelja prirode, u pogledu motivacije, bliski su i članovi samoniklih udruženja za zaštitu životinja. Naime, aktivnosti organizacija za zaštitu prava / dobrobiti životinja predstavljaju tipičan primer altruističkog¹¹² delanja, čija je osnovna pokretačka snaga *saosećanje*¹¹³ sa patnjom životinja. U porukama kojima se organizacije za zaštitu

¹¹² Altruističko delovanje podrazumeva ostvarivanje dobrobiti drugog bića, čak i po cenu smanjenja ličnog blagostanja (Monroe, 1994). Za altruističke pokrete je karakteristično da ne postoji preklapanje između aktivista pokreta i krajnjih korisnika (*beneficiaries*) jer aktivisti, po pravilu, zastupaju interese neke deprivilegovane grupe (ili čitave vrste) kojoj sami ne pripadaju.

¹¹³ Empatija može da dovede do osećanja „egzistencijalne krivice“ – koja je posledica uviđanja nepravde nastale usled ličnog privilegovanog položaja u odnosu na opaženi podređeni položaj nekog drugog pojedinca ili grupe. Aktivisti koji se bore za prava drugih, ugroženih grupa, upravo osećaju ovu krivicu, a

životinja obraćaju posetiocima na svojim internet stranama, empatija se može identifikovati kao ključna osnova mobilizacije. Prema rečima predstavnika ovih organizacija, većina njihovih članova ima iskustvo dugogodišnjeg suživota sa životinjama, koje smatraju ravnopravnim članovima svojih domaćinstva i teško podnose bilo kakvu patnju i nepravdu koja im se nanosi, što ih je podstaklo da se uključe u borbu za prava životinja.

„Aktivno sam zaštitom počela da se bavim 2008. godine, ali sam više godina unazad imala kućne ljubimce. Od kada sam bila dete družila sam se sa životinjama, a vaspitavana sam tako da poštujem i negujem živi svet i prirodu oko sebe. Takođe, svakodnevno smo svedoci najgorih zverstava nad ljudima i životinjama, odsustva bilo kakve empatije i samilosti, udaljavanja čoveka od osnovnih moralnih vrednosti. Ja sam, jednostavno, osećala da imam moralnu i duhovnu obavezu da pomognem i činim dobro, koliko je to u mojoj moći“ (Udruženje građana Alfa, Beograd).

„Jako me rastuži kad vidim neku životinju da pati, i odmah želim da joj na neki način pomognem. Spasavanje života je neprocenjiv osećaj i kompenzacija za izuzetno puno energije, vremena, novca i emocija koje se utroše na spasavanje životinja“ (Mila - naš heroj, Beograd).

Nezadovoljstvo i revolt, nastali usled nerešavanja nagomilanih ekoloških problema, predstavljaju tipičan katalizator protestnih aktivnosti stanovnika ekološki ugroženih područja. Sasvim očekivano, ovakva motivacija je najčešće bila izražena od strane pripadnika ekoloških organizacija iz mesta sa velikim ekološkim problemima kao što su Bor i Pančevo.

„Ja sam se uključio da bih aktivno pomagao na rešavanju ekoloških problema kojih u Boru ima za izvoz.“ (Eko klub, Bor).

„Moj osnovni motiv je bio bes što niko ništa ne radi, a problem aerozagađenja je ogroman.“ (SEC, Pančevo)

U kontekstu dugotrajne ekonomske krize koja se negativno odrazila na životni standard većine stanovništva, jedan deo srednje klase je (dodatni) izvor prihoda pronašao u radu u nevladinim organizacijama (Lazić, 2005). Tako se i među našim

njihovo delovanje, između ostalog, predstavlja napor da se ovakva nepravda ispravi ili barem ublaži (Hoffman, 1989).

ispitanicima, pored emocionalnih, profesionalne pobude izdvajaju kao važan pokretač delanja.

„Moji motivi su profesionalne prirode. Student sam biologije i zato sam htela da se uključim u ovu organizaciju“ (Akademska društvo za proučavanje i zaštitu prirode, NS).

Međutim, prilikom intervjua mogao se steći utisak da se profesionalna (i ekonomska) motivacija teže priznaje, jer dovodi u pitanje iskrenost bavljenja problemima životne sredine. Tako se najčešće spoj "lepog i korisnog" odnosno ljubavi prema prirodi i profesionalnog angažmana, navodi kao osnovni pokretač delanja.

„Ušla sam u ovu organizaciju iz ljubavi prema prirodi, ali i zato što sam završila Biološki fakultet, pa je to nešto čime se i profesionalno bavim“ (Pingvin, Bor).

„Pokrenuo sam ovu organizaciju iz želje za aktivizmom, promenom i ličnim unapređenjem ekološke kulture. Inače, absolvent sam smera Tehničkog fakulteta u Novom Sad, inženjerstvo zaštite životne sredine. Ideja je bila da se mladi stručnjaci različitih profila, koji su spremni da svoje znanje, vreme i ideje stave u funkciju zaštite životne sredine, okupe u ovoj organizaciji“ (Omladinski ekološki klub, Bačka Palanka).

Pored studenata, pojedini aktivisti su, osnivanjem ekoloških organizacija, želeli da nastave ono čime su se bavili tokom radne karijere. Tako, primera radi, rukovodstvo organizacije BUPA iz Pančeva čine penzionisani inženjeri fabrika Južne Zone.

„Dugo godina sam se bavila ekologijom, vezano za posao, tehnolog sam po struci, pa sam želela i da kad odem u penziju nastavim time da se bavim, kako bih doprinela razvoju ekološke svesti u mom gradu. Tako sam i osnovala ovu organizaciju“ (Centar za edukaciju i istraživanje u medicini, ekologiji i sociologiji, Pančevo).

“Ja sam bio nešto politički aktivan u onom Građanskom savezu. Ali političke stranke su...hijerarhijski organizovane, tako se tu i napreduje...U nevladinom sektoru ipak postoji više demokratije nego u političkim strankama, gde onaj ko ima pare donosi sve odluke. Ovde su važnije ideje. Zato mi je bilo interesantno da se tu angažujem, a takođe, pošto je teško doći do posla sa ovim fakultetom (Fakultet političkih nauka), video sam tu mogućnost i za profesionalnu afirmaciju. Nije samo idealizam u pitanju, nego sam želeo i da obezbedim egzistenciju, mada, nije to bilo skroz moguće. Neka sitna sredstva su tu dolazila, ali egzistencija nije mogla tada da se obezbedi, kao ni sada.” (Eko centar, Beograd)

„S obzirom da radim na Fakultetu za primenjenu ekologiju FUTURA, a UNECO je osnivač fakulteta, bilo mi je logično da se uključim i u ovu organizaciju i da zastupam njihove interese jer se poklapaju sa mojima“ (UNECO, Beograd).

Pored onih koji traže posao, ili po penzionisanju žele da produže svoj rad na zaštiti životne sredine, jedan deo naših ispitanika su činili i oni koji su zaposleni ili duži period honorarno angažovani u ekološkim organizacijama.

Kako primećuju istraživači iz Mađarske, u postsocijalističkim zemljama dolazi do formiranja specifičnog sloja tzv. „projektne klase“, koju čine profesionalni zastupnici - menadžeri, eksperti i asistenti na projektima. Osnovni interes ove klase, koja čini jezgro nevladinih organizacija, je pre svega da sebi obezbedi plate, baveći se onim aktivnostima za koje su donatori spremni da daju novac (Kovach & Kucerova, 2009). Naši podaci sugerišu to da je udeo profesionalnih zastupnika veći u odnosu na pasionirane aktiviste, mada se stroga granica između ove dve kategorije teško može povući, jer jedan deo aktivista materijalne interese prikriva iza proklamovane ljubavi prema prirodi, dok kod drugog dela postoji preklapanje motiva, odnosno želja da se ljubav prema prirodi i rešavanje ekoloških problema (kao lična potreba) povežu sa budućom karijerom ili zaradom. Predsednik udruženja Avalon iz Vršca je na sledeći način opisao svoje motive *„godinama sam bio uključen u napore da se zaštiti životna sredina. Sve je to bilo na volonterskoj osnovi. U jednom trenutku se pojavila potreba za NVO formatom angažovanja i tako je nastao Avalon“*. Upitan da obrazloži potrebu formalizacije ekološkog delanja, ispitanik je objasnio da je određena organizaciona forma neophodna kako bi se moglo konkurisati za sredstva donatora.

Videli smo da različiti motivi stoje iza individualnog angažovanja u ekološkim organizacijama. Kod pasioniranih aktivista, odnosno pojedinaca koji se udružuju sa sebi sličnima po ljubavi prema prirodi, životinjama ili nezadovoljstvu usled nerešavanja ekoloških problema, može se očekivati međusobna saradnja, solidarnost, pa i stvaranje jakih afektivnih veza. Kako je istakao član Pokreta gorana iz Pančeva:

„Važan podsticaj je druženje, volonterski rad, pomaganje da se problemi reše. To druženje i zajednički rad su ono što je najlepše, što spaja“ (Pokret Gorana Pančeva).

„Svaki put se iznenadim kako su ljudi spremni da pomognu, da se uključe i povežu kada treba da se udomi neka napuštena životinja, da se obezbedi hrana ili

privremeni smeštaj. Kroz akcije spašavanja, sa nekima od saboraca sam uspostavila i prijateljski odnos, pa se sad i privatno družimo“ (Mila - naš heroj, Beograd).

Međutim, ukoliko je angažovanje isključivo motivisano profesionalnim razlozima i izgradnjom karijere, s obzirom na ograničenost radnih mesta i borbu na tržištu rada, može se očekivati da će se razvijati odnosi konkurencije i rivaliteta između aktivista, kako unutar organizacije, tako i izvan nje. Takvi odnosi mogu da naruše funkcionisanje pojedinačnih organizacija, ali i razvoj pokreta u celini.

Imali smo prilike da vidimo da je, od tri komponente kolektivnog identiteta, razvijena (donekle) samo kognitivna. Većina organizacija se identifikuje sa tri ključne ekološke vrednosti / cilja: održivi razvoj, ekološka pravda i zaštita prirode, koje su, inače, elementi karakteristični za ekološki diskurs dominantan na Zapadu. S obzirom na primetno odsustvo originalnosti u definisanju osnovnih ciljeva i vrednosti, može se pretpostaviti da je reč o proračunatom odabiru. Pored toga, empirijski podaci navode na zaključak da se iza manifestnih ciljeva, u slučaju značajnog broja organizacija, prikrivaju, kao mnogo važniji, latentni ciljevi razvoja organizacije, odnosno lična zarada. Delatni aspekt kolektivnog identiteta, tako, dopire samo do međusobnog prepoznavanja na nivou konkurencije u istoj branši, ali ne i do pronalaženja potencijalnih saveznika sa kojima se dele isti problemi, vrednosti, ciljevi, položaj itd. Individualni, odnosno interesi organizacije se postavljaju ispred bilo kakvog šireg kolektivnog interesa. Zbog toga, organizacije nastoje da delaju samostalno, uz primetan nedostatak sinergije u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Od uočenih pravilnosti, u izvesnoj meri, odstupaju ekološke organizacije nasledene iz prethodnog perioda i samonikle organizacije koje se bave zaštitom životinja, čiji su članovi, većinom, motivisani nematerijalnim pobudama, iskrenom ljubavi i posvećenošću zaštititi životne sredine. Organizacije koje postoje još od (pred)socijalističkog perioda se identifikuju sa drugim organizacijama koje su deo tradicionalnih saveza. Međutim, njihov kolektivni identitet i saradnja obično ne prelaze granice ovih mrežnih struktura.

Uprkos postojanju izvesnih razlika unutar ekološkog civilnog sektora, može se zaključiti da kolektivni identitet koji nadilazi okvire pojedinačnih organizacija nije

razvijen, da je bavljenje pitanjima životne sredine najčešće instrumentalne prirode, organizacije se međusobno doživljavaju kao konkurenti, usled čega međusobna saradnja i razvijanje osećanja povezanosti i kolektivne pripadnosti, uglavnom, izostaju. Drugim rečima, ekološki kolektivni identitet, koji bi bio okosnica stvaranja ekološkog pokreta, nije razvijen.

2.5. KONFLIKTNA DIMENZIJA EKOLOŠKOG POKRETA

Iz gramšijanske perspektive posmatrano, konfliktnost, u smislu dovođenja u pitanje osnovnih pretpostavki na kojima počiva vladajući sistem, predstavlja ključnu karakteristiku društvenih pokreta. Pokreti nastaju kao kreativne reakcije na hegemonu sile, koje teže da dovedu do delimične ili potpune društvene transformacije (Gramsci, 1971). Drugim rečima, delovanje društvenih pokreta je neodvojivo od javnog izražavanja nezadovoljstva aktuelnom socio-političkom situacijom. Kao promoteri ili oponenti socijalnih promena, društveni pokreti ulaze u konfliktne odnose sa drugim akterima (državnim institucijama, privrednim subjektima, kontrapokretima, itd.), suprotstavljaju se neravnopravnoj distribuciji moći i resursa, zahtevaju promene ustaljenih praksi, dovode u pitanje dominantne diskurse, promovišu nove vrednosti. Ekološke grupe i organizacije širom sveta svakodnevno ulaze u konflikte sa političkim i ekonomskim strukturama kako bi izdejsstvovale bolja zakonska rešenja, sprečile zagađivanje, uništavanje prirodnih dobara, zaustavile ubijanje i nehumano tretiranje ugroženih životinjskih vrsta itd.

U Srbiji su ekološki inspirisani protesti relativno retka pojava. U poslednjih par godina, po broju protestnih aktivnosti su se jedino izdvojile organizacije koje se bave zaštitom životinja. Niz uličnih protesta organizovan je sa namerom da skrene pažnja javnosti i donosilaca odluka na važnost dosledne primene odredbi Zakona o dobrobiti životinja¹¹⁴. U toku 2013. godine aktivirale su se, prvo preko društvenih mreža, a zatim i na ulicama, ispred državnih institucija, i grupe koje se bore protiv upotrebe genetski modifikovanih organizama (GMO), ali su ovi protesti bili kratkog daha i bez masovnije podrške. Pored pomenutih kampanja koje se organizuju na nacionalnom nivou, s vremena na vreme, izbijaju i protesti stanovništva u ekološki ugroženim zajednicama. Tako je, recimo, tokom 2006. godine u Pančevu organizovana serija protesta protiv zagađenja vazduha, a u Boru nekoliko protesta kojima se želela skrenuti pažnja javnosti na stepen rizika u kome se nalazi lokalno stanovništvo. Protestni zahtevi Pančevaca su stigli i do Beograda, privukli pažnju nosilaca vlasti, što je doprinelo postizanju izvesnog napretka u pogledu zaštitne sredine u ovom gradu. Iskustva sagovornika pokazuju da su protesti ponekad jedini način da se odgovornima skrene pažnja.

¹¹⁴ Sl. glasnik RS, br. 41/2009.

"Hiljade ljudi je dolazilo, mi smo masovno, sa učenicima, odlazili ispred fabrika, demonstrirali, blokirali Rafineriju na dva tri dana, dolazili u Beograd ispred Ministarstva. Isto tako, pre jedno četiri godine je trebalo da se na dnevni red stavi problem aerozagađenja. Pa nisu hteli. Novinari Pančevca su ušli u salu Skupštine i prosuli merkaptan¹¹⁵. U sred sednice! Kada su svi počeli da kijaju i da se tresu, brzo su pitanje aerozagađenja stavili na dnevni red." (novinarka, Pančevo)

U poslednje vreme, jedna od većih pobuna je izbila kada je najavljeno da će se u Brodarevu, na reci Lim, podići hidrocentrala. Prvo se uzbunilo lokalno stanovništvo, a ubrzo potom su im podršku pružile i organizacije iz okoline. Kasnije su se peticijama i apelima pridružile i ekološke organizacije iz gotovo svih delova Srbije. Primer Brodareva je pogodan za analizu ekoloških konflikata jer, s jedne strane, pokazuje kada i na koji način oni izbijaju, ko se i kako udružuje, kao i kakvu ulogu imaju lokalne i nacionalne vlasti u odnosu na investitore / zagađivače. Zato nam se čini korisnim da nešto više kažemo o ovom slučaju.

Do planova za izgradnju dve brane na reci Lim, u blizini mesta Brodarevo, došlo je kada je kompanija Reservoir Capital, preko svoje kćerke-firme, Renewable Energy Venture (REV), zatražila i dobila energetska dozvolu za izgradnju hidrocentrala Brodarevo 1 i 2. Već je sam karakter firme Renewable Energy Ventures, REV d.o.o, izazvao podozrenje, jer je ova podružnica off-shore kompanije sa Devičanskih ostrva, svoje poslovanje u Srbiji započela 2008. godine, sa svega 500 evra osnivačkog kapitala i bez i jednog zaposlenog. Projekat je podrazumevao korišćenje rečnih potencijala u vremenskom periodu od 30 godina, a planirano je da se sva na taj način proizvedena energija izveze u Italiju, kako bi ta zemlja ostvarila neophodnu kvotu od 20% energije iz obnovljivih izvora. Posle toga bi morala da usledi višegodišnja remedijacija terena. Pored toga, bilo bi potopljeno lokalno groblje, njive, a turizam bi ozbiljno bio doveden u pitanje. Takođe, izgradnjom postrojenja, kako je predviđeno, na početku i na kraju mesta, javio bi se problem sa otpadnom vodom, režim podzemnih voda bi bio izmenjen, došlo bi i do promena u mikroklimi, što bi, sve zajedno, značajno narušilo kako prirodno okruženje, tako i kvalitet života lokalnog stanovništva. Ovakva vrsta projekata, u skladu sa važećim Zakonom o proceni uticaja na životnu sredinu, treba da bude stavljena na uvid javnosti i praćena javnom raspravom. Javna rasprava u Prijepolju,

¹¹⁵ Benzil merkaptan je organsko jedinjenje sa toksičnim efektom na ljudski organizam.

inače organizovana u maloj sali kako bi što manje ljudi moglo da prisustvuje, prekidana je više puta usled izbijanja sukoba među prisutnima, da bi se završila prebijanjem dvojice učesnika. Usled pomenutih ometanja u Prijepolju, Ministarstvo energetike je donelo odluku da se održavanje javne rasprave izmesti u Beograd. Prema rečima našeg sagovornika:

“Korupcija je tu očigledna, jer drugačije nema šanse da bi neko uopšte prihvatio taj projekat, i to se sad pokušava progurati. Ministarstvo malo-malo pa menja stav, čas su šokirani i protiv, a onda se sve završava na brzinu. Sve je urađeno da niko ne dođe na javnu raspravu. Krili su datum i mesto održavanja, a još su nas tamo dočekali kao neprijatelje. Mi smo ipak došli, nisu nas baš izbacili, ali smo sami otišli kad smo rekli šta smo imali” (Eko Centar, Beograd).

Ovakvim organizovanjem javne rasprave je prekršen niz zakona i pratećih odredbi¹¹⁶. Osim toga što je javna rasprava izmeštena nekoliko stotina kilometara dalje od zainteresovane (lokalne) javnosti, manipulisano je i sa obaveštenjem o vremenu održavanja, pa je zakazivanje javne rasprave objavljeno u jeku novogodišnjih praznika (1. januara) i to samo 8 dana unapred, iako se prema Zakonu o proceni uticaja javna rasprava može održati najranije 20 dana nakon obaveštavanja javnosti (čl. 20). Na dan održavanja rasprave, ispred zgrade Privredne komore u Beogradu, postavljeno je više pripadnika policije, dok je na ulazu službeno lice legitimisalo one koji su želeli da prisustvuju i proveravalo da li se nalaze na spisku. Ne treba zaboraviti to da je reč o javnoj raspravi koja bi, kao takva, trebalo da bude svima dostupna, što znači da sastavljanje spiska i ograničavanja pristupe nisu u skladu sa zakonom. Pored toga, potpuno je prenebregnuta činjenica da se područje u kome se planirala izgradnja nalazi na samoj granici Srbije i Crne Gore. Obe države su potpisnice ESPOO Konvencije¹¹⁷, međunarodnog dokumenta koji obavezuje da se o projektima koji mogu imati prekogranični uticaj obaveste susedi, i obezbedi sudelovanje javnosti. Republika Srbija nije izvestila Crnu Goru o izradi pomenute Studije, nije uključila državne organe, ni građane Crne Gore, u javnu raspravu, niti je omogućila uvid u spornu Studiju, sve dok

¹¹⁶ Prema odredbi Pravilnika o postupku javnog uvida, prezentaciji i javnoj raspravi o studiji o proceni uticaja na životnu sredinu ("Sl. glasnik RS", br. 69/2005) "studija o proceni uticaja mora se izložiti i u prostoriji organa lokalne samouprave na čijoj se teritoriji planira izvođenje projekta."

¹¹⁷ ESPOO konvencija obavezuje državu da susednu zemlju u postupak uključi u ranoj fazi određivanja obima i sadržaja studije, a ne u poslednjoj, kako je to ovde bio slučaj.

organizacije civilnog društva sa severa Crne Gore nisu izvršile pritisak¹¹⁸ na svoju Vladu i zatražile da im se omogući uvid u Studiju, što se desilo više od četiri meseca pošto je Studija stavljena na uvid javnosti u Srbiji. U *Izveštaju o ocjeni Studije o proceni uticaja projekata izgradnje hidroelektrana Brodarevo 1 i 2 na životnu sredinu*, koji je izradila državna komisija u Crnoj Gori, iznet je zaključak da studija uticaja hidroelektrane Brodarevo 1 nije obrađivala prekogranični uticaj na Republiku Crnu Goru, niti da je pokazala da hidroelektrana Brodarevo 1 nema uticaja na teritoriju Crne Gore, čime je zakonska osnova za realizaciju projekta još jedan put dovedena u pitanje¹¹⁹.

Proteste lokalnog stanovništva, podržala je grupa vodećih beogradskih organizacija – BCIF, Mladi istraživači Srbije, BOŠ, Eko Centar i još pedesetak drugih ekoloških organizacija iz različitih krajeva Srbije. Podrška se pre svega ogledala u pisanju peticija, organizovanju konferencije za štampu, dok je direktna akcija (u vidu ličnog prisustva predstavnika organizacija), uglavnom izostala, prema rečima našeg sagovornika „*usled nedostatka resursa*“. Pored toga, „*izbegavali smo ulične akcije jer nas je malo, pa bi to izgledalo i pomalo smešno*“ (Eko Centar, Beograd). Uprkos nizu nepravilnosti, resorno ministarstvo je maja 2013. godine, izdalo rešenje kojim je data saglasnost na Studiju o proceni uticaja na životnu sredinu hidroenergetskih objekata Brodarevo 1 i Brodarevo 2¹²⁰. Međutim, nezadovoljni građani, predvođeni Ekološkim pokretom Lim iz Priboja, i dalje sprečavaju izvođenje radova.

Na ovom primeru se vrlo jasno vidi uobičajeni tok protestnog ciklusa. Ekološke pobune najpre izbijaju reaktivno, odnosno kao odgovor na narušavanje postojećih uslova života. Nosilac ovakvog oblika ekološkog delanja je neposredno ugroženo lokalno stanovništvo, a uspeh u ostvarivanju ciljeva je u velikoj meri uslovljen dobijanjem podrške sa strane. U slučaju Brodareva, ekološke organizacije iz različitih delova Srbije su podržale aktivnosti lokalnih organizacija, ali je ona uglavnom bila simboličkog karaktera. Izostala je direktnija podrška, kojom bi bila postignuta kritična masa nezadovoljnih, neophodna da bi nosioci vlasti ozbiljnije počeli da shvataju protest

¹¹⁸ Protest je održan u Kumanici, pograničnom mestu, pod nazivom „Pet do dvanaest za Lim“, marta 2013. godine.

¹¹⁹ <http://www.cefix.rs/home/saznanja/item/1065-kona%C4%8Dno-re%C5%A1enje-o-brodarevu>, pristupljeno marta 2014. godine

¹²⁰ <http://www.cefix.rs/home/saznanja/item/1065-kona%C4%8Dno-re%C5%A1enje-o-brodarevu>, pristupljeno marta 2014. godine

lokalaca. S druge strane, odnos predstavnika vlasti i privatnog biznisa se pokazuje kao problematičan, sa indicijama o postojanju korupcije i kršenja zakonskih odredbi na štetu živote sredine i lokalne populacije. Pored toga, ovde se vidi koliko se svaka nova investicija dočekuje sa odobravanjem od strane vladajućih struktura, mimo očiglednih dugoročnih šteta koje višestruko prevazilaze trenutne koristi od otvaranja nekoliko novih radnih mesta i prihoda od poreza.

Slika 3. *Protest mreže ekoloških organizacija "Brana"*

Izvor: <http://sumadijapress.co.rs/brana-protiv-brane-kod-brodareva/>, pristupljeno 11.5.2014.

Početkom septembra 2012. godine, predstavnici grupe organizacija civilnog društva "Brana" su organizovali protest pod maskama "Brana nasilju" i predali zahteve Vladi Srbije u kojima su zahtevali procenu uticaja na životnu sredinu projekta izgradnje hidrocentrala na Limu. Apel je potpisalo 77 organizacija civilnog društva iz više gradova Srbije. Učesnici protestne šetnje su nosili maske s likom pretučenog Esada Kurbegovića, dajući time podršku aktivistima Amelu i Esadu Kurbegović iz Prijepolja, koje je, u toku javne rasprave o Studiji o proceni uticaja na životnu sredinu hidrocentrala na Limu Brodarevo 1 i Brodarevo 2, pretuklo obezbeđenje kompanije REV (investitor).

Uprkos povremenim epizodama javnog ispoljavanja nezadovoljstva ekološkim prilikama, protesti ovakve vrste u Srbiji su relativno retka pojava, najčešće lokalnog karaktera i podržani od strane relativno malog broja ljudi. Najveći broj protesta izbija spontano, onda kada situacija postane neizdrživa za lokalnu populaciju, i traje uglavnom onoliko koliko i entuzijazam pobunjenih, ili dok ne stigne neko obećanje ili pretnja sa vrha vlasti. Po pravilu, protest vrlo brzo utihne, bez većih uspeha u rešavanju problema zbog koga je inicijalno nastao.

Etablirane ekološke organizacije retko kad, na duže staze, podržavaju delovanje samoniklih inicijativa. Jedan od izuzetaka su aktivnosti organizacije Zelena patrola, koja za osnovni cilj ima upravo to da lokalne ekološke konflikte, putem televizijskih emisija, učini vidljivim široj javnosti i na taj način pomogne njihovom rešavanju. Do sada su, prema sopstvenoj proceni, bili uspešni jer su doprineli „zatvaranju dve fabrike koje su, ne ispunjavajući ni minimalne ekološke standarde, na dramatičan način ugrožavale lokalno okruženje i zdravlje ljudi, nekoliko odgovornih lica se „našlo iza rešetaka“, neke deponije su očišćene (Zelena patrola, Subotica).

Pored osporavanja političkih odluka putem masovne mobilizacije, demonstracija, pisanja peticija, bojkota i sl., organizacijama civilnog društva na raspolaganju stoje i drugi mehanizmi konfliktne politike. Reč je o tehnikama pregovaranja, lobiranja i zastupanja¹²¹ određenih interesa. Za razliku od uličnih protesta, koji zahtevaju masovnost kako bi dobili na značaju, metode zastupanja i zagovaranja podrazumevaju drugu vrstu resursa - pristup donosiocima odluka, znanje, veštine pregovaranja i sl. Ovakva vrsta konfliktnog delanja je pogodna za profesionalne, elitne organizacije, koje su stekle ugled među drugim akterima i imaju predstavnike koji su sposobni da na adekvatan način iskomuniciraju svoje zahteve i ostvare željene rezultate. Prema mišljenju predstavnika leaderskih ENVO, za zastupanje i lobiranje je potrebno određeno stručno znanje i veština, kako bi druga strana percipirala zahteve kao legitimne i ozbiljne. Zbog toga zameraju predstavnicima malih „bundžijskih“ organizacija da svoje zahteve ne umeju da formulišu na način koji zakon prepoznaje, niti da se predstave nosiocima vlasti kao relevantan sagovornik i pregovarač. Velike ENVO smatraju da takvi nekontrolisani istupi (bez adekvatne argumentacije) izazivaju negativne reakcije drugih aktera i nanose više štete nego što donose koristi, jer „slabe oštricu NVO sektora“. Predstavnicima jedne velike ENVO je delovanje bundžijskih organizacija opisala na sledeći način:

„Na primer, pojavi se priča da će ponovo biti nuklearne energije - nevladine organizacije protiv, pojavi se priča o izgradnji malih hidrocentrala - nevladine opet protiv, pojavi se priča o korišćenju uglja - nevladine opet protiv zbog zagađenja itd. I

¹²¹ Konfliktno delovanje na "elitnom nivou" (zastupanje i lobiranje za promene zakonskog okvira) okuplja grupe koje žele da proizvedu izvesne promene u javnoj politici ili ponašanju institucija, koristeći se dostupnim, institucionalnim mehanizmima pregovaranja sa predstavnicima vlasti (Radić-Dudić et al, 2006).

onda se može postaviti pitanje: Za šta, na kraju, jesu? Problem koji nastaje kao posledica takvog stava lokalnih ENVO je u tome što vladin sektor ne vidi potencijalne partnere u nevladinom sektoru, već pre nekog ko je stalno „anti-protivan“. Problem je u tome što te ENVO nemaju kapaciteta da daju dobre argumente za ili protiv, argumente koji su i zakonski prepoznati“ (Ambasadori, Beograd).

Prema rečima većine učesnika TACSO seminara o javnom zastupanju u oblasti životne sredine, javno zagovaranje i lobiranje su malo poznate, relativno retko upotrebljavane i samo uskom krugu elitnih organizacija dostupne tehnike. Većini malih ENVO, pogotovo onima smeštenim izvan Beograda, veoma je teško da dođu do donosilaca odluka i izvrše željeni uticaj. Pored toga, nisu u dovoljnoj meri upoznate sa ovim tehnikama, čak je za neke to bio prvi put da uopšte čuju za pojam „zastupanja“ (advocacy). I druga istraživanja (REC, 2006; Todić et al, 2012) pokazuju da ovi oblici kritičkog delanja nisu česta pojava u Srbiji. Ipak, do njih povremeno dolazi, a kao ilustrativni primer, može poslužiti slučaj lobiranja ekoloških organizacija okupljenih u okviru mreže Natura 2000 Resursni centar Srbije, za promene pojedinih odredbi Zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode¹²², tokom 2010. godine.

Ekološke organizacije okupljene u mreži Natura 2000 RCS, predvođene Mladim istraživačima Srbije su, na različite načine, pokušavale da ospore neodgovarajuću proceduru javne rasprave koja je pratila izmene ovog zakona. Naime, nacrt Zakona je stavljen na internet stranicu Ministarstva zaštite životne sredine i prostornog planiranja u vreme letnjih odmora, kada je najmanja verovatnoća da će neko od zainteresovanih primetiti postavljanje dokumenta. Potom, Vlada je usvojila verziju sasvim drugačiju od one koja je bila stavljena na javni uvid, a kojom je, prema rečima predstavnika Mladih istraživača Srbije: *"zapravo, bilo omogućeno biznis sektoru da realizuje svoje interese na prostorima koji imaju prirodne resurse pod državnom zaštitom. Iako su direktive EU dobro transponovane, suštinski problem sa tim zakonom je taj što omogućava različite "brljotine" sa prirodom. Evo konkretnog primera, omogućio je legalizaciju skijališta na Staroj planini. To je samo početak, omogućiće i druge projekte slične vrste. Poenta je u tome što će do mogućnosti potpune primene Nature 2000 proći najmanje petanest godina (dok se uspostavi mreža, u međuvremenu zakon ne može u potpunosti da se*

¹²² <http://ngonatura2000.blogspot.com/2010/12/zakon-strategija-uredba-postoji-li.html> 14. 12. 2010.

primeni), a u međuvremenu će, u skladu sa zakonom, biti omogućena zloupotreba prirodnih staništa koja bi trebalo da budu zaštićena." (MIS, Beograd).

Članice mreže Natura 2000 resursni centar Srbije su uputile dopis Odboru za zaštitu životne sredine Narodne skupštine Republike Srbije povodom Predloga zakona o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti prirode. Međutim, prema rečima naše sagovornice, njihov pokušaj je naišao na niz prepreka:

"Pokušali smo da stupimo u kontakt i sa Odborom za životnu sredinu u Skupštini. Mada, kada zakon dođe do Skupštine, tad je već kasno, malo šta može da se promeni. Prema iskustvu, prolaze samo amandmani kojima se ništa bitno ne menja, dok oni sa ozbiljnim izmenama najčešće ne prolaze. Uspeli smo čak da animiramo, inače autističnu, prirodnjačku zajednicu (nikad se ne oglašavaju niti mešaju u državne politike), pa su se uključila sva tri biološka fakulteta. Preko ličnih kontakata smo uspeli u tome da dođemo na sastanak Odbora za životnu sredinu. Međutim, ipak, nismo uspeli. To ni na šta nije ličilo, ceo dan se sednica pomerala, predsednik Odbora je ceo dan davao ostavku jer, navodno, nije hteo da bude na čelu tela koje donosi odluke sa kojima se on lično ne slaže. Posle celog dana čekanja, nismo ni uspeli da dočekamo sednicu, koja je, što smo tek naknadno saznale, održana oko 10 sati uveče! Ministar je najavio da će Zakon o prirodi biti povučen iz procedure, ali je posle ipak vraćen i, u neizmenjenom obliku, usvojen. Sve je "završeno" na "tradicionalan" način: seli su tamo neki ljudi i dogovorili se! Dakle, bez uključivanja civilnog sektora, iako je od njega potekla inicijativa za uvođenje izmena." (MIS, Beograd).

Umesto konfliktnog delanja – bilo putem mobilizacije stanovništva ili elitnog pregovaranja i formulisanja alternativnih politika, kao što je u poglavlju koje se bavi ekološkim organizacijama već bilo reči, aktivnosti kojima se najčešće bave ekološke organizacije se mogu okarakterisati kao pružanje usluga u onim oblastima iz kojih su se državni organi povukli ili su se pokazali kao nedovoljno efikasni (širenje ekološke svesti i razvijanje ekoloških navika i prakse među stanovništvom).

Razgovori sa ekološkim aktivistima su pokazali da se ekološke organizacije u Srbiji, generalno, dele na one "strejt" koje su nekonfliktne po karakteru i fokusirane na širenje ekološke svesti, praktičan rad na očuvanju prirode i zaštiti okruženja od nepovoljnih uticaja i one koje su spremne da dignu glas i upute kritiku na račun neodgovornog biznisa i predstavnika vlasti ("bundžije").

Predstavnik Eko kluba iz Bora je, na sledeći način, opisao opštu orijentaciju svoje organizacije:

"Eko klub se bavi promovisanjem primera dobre prakse. Mi nismo „bundžijska“ organizacija koja samo diže dreku i ništa konkretno ne radi, već se borimo za poboljšanje postojeće situacije." (Eko klub, Bor)

Slično tome, predstavnici organizacije BUPA iz Pančeva ističu da *„u Pančevu postoje dve vrste ljudi i dve vrste organizacija. Jedna vrsta su oni koji su se organizovali da bi pomogli gradu, a druga oni koje mi zovemo ekološki drekavci, od kojih nema vajde“* (BUPA, Pančevo).

Pored „strejt“ organizacija, jedna mala grupa organizacija sa čijim predstavnicima smo imali prilike da razgovaramo mogla bi se svrstati u redove konfliktno orijentisanih. Da su "bundžije" u manjini govori podatak da su se samo tri organizacije iz našeg uzorka deklarisle kao kritički nastrojene. Određujući svoju poziciju spram drugih ekoloških organizacija u Pančevu, predstavnik jedne od takvih kaže da *„iako, slično Goranima, okupljamo omladinu i imamo donekle slične programe, od njih se razlikujemo jer smo „bundžije“, dok su Gorani „strejt“. Dok se Gorani bave edukacijom, zaštitom prirode, kampovima, SEC pokušava da se aktivno uključi u rešavanje gorućih ekoloških problema – pre svega aerzagadenja.“* (SEC, Pančevo)

Predstavnik još jedne kritički nastrojene organizacije - Ekoagende iz Bora - ističe sledeće: *„Svi mi koji smo se upustili u odbranu, generalno, ove planete, a ne samo našeg dvorišta ili našeg grada, znamo da je to jedna večita borba između velikih profitera i nas koji razmišljamo o životnoj sredini. I nažalost, obeshrabruje nas to što mi uglavnom gubimo, profiteri retko kad gube...Ali mi moramo da se borimo, nemamo kud, i zbog mirne savesti i zbog toga što nam je zaista stalo do toga da živimo u zdravoj životnoj sredini, i mi i naša deca. Mi odustati nećemo. Međutim, kada god zagrebemo i neke stvari pokušamo da dovedemo u red, mi se zamerimo nekim profiterima, i to debelo. Oni poznaju dva načina da nas utišaju, pomoću štapa i šargarepe.“* (Ekoagenda, Bor)

Na kraju, može se zaključiti da je konfliktna dimenzija delovanja ekoloških organizacija slabo razvijena, kako na idejnom planu (prevladava uverenje da, umesto izazivanja sistema, životnu sredinu treba štiti praktičnim i edukativnim radom), tako i na nivou prakse (obe vrste konfliktnog delanja - masovno i elitno - su srazmerno retka pojava). Drugim rečima, pored mreža i kolektivnog identiteta, ni konflikt sa spoljnim akterima, kao treći element koji integrišuće deluje na pokret, nije razvijen.

2.6. DA LI U SRBIJI POSTOJI EKOLOŠKI POKRET?

U prethodnim poglavljima, analizirana su osnovna svojstva pojedinačnih elemenata ekološkog pokreta. U ovom odeljku, namera nam je da pružimo odgovor na pitanje: *da li opisane karakteristike i aktivnosti ekološki svesnih pojedinaca i organizacija za zaštitu životne sredine u Srbiji govore o postojanju ekološkog pokreta, ili je, ipak, reč o nekom drugom fenomenu?* No, pre nego što sumiramo zaključke dobijene analizom sastavnih delova pokreta i pokušamo da damo konačan odgovor na postavljeno pitanje, spoljnu procenu razvijenosti ekološkog pokreta ćemo dopuniti unutrašnjom percepcijom samih aktera, odnosno odgovorom na pitanje: *da li oni koji se bave zaštitom prirode u Srbiji vide sebe i svoje aktivnosti kao deo nekog šireg poduhvata koji bi se mogao nazvati ekološkim pokretom?*

Odgovori ispitanika nisu bili jednoznačni i varirali su u odnosu na to kako shvataju pojam ekološkog pokreta. Ipak, većina je bila mišljenja da ekološki pokret nije razvijen u Srbiji.

Jedan deo ispitanika je pokret izjednačio sa nizom događaja odnosno aktivnostima na javnoj sceni.

„Ekološki pokret u Srbiji ne postoji, jer nema konkretnih akcija, a pošto sam u medijima – znao bih da ima takvih aktivnosti. Ono što se dešava na ekološkoj sceni su samo trzaji, pokušaji.“ (SEC, Pančevo)

Drugi su bili bliži našem određenju pokreta, naglašavajući značaj umrežavanja i kolektivnog identiteta. Ovi ispitanici su istakli da pokret ne postoji jer udruženo delanje vidno izostaje.

„Ekološka scena u Srbiji je slaba, razjedinjena, ali kompetentna. Ne može se reći da postoji ekološki pokret, već su to neki društveni segmenti, ima nekih začetaka, vidljivih recimo kroz formiranje partije Zelenih, svakako postoje potencijali.“ (Eko centar, Beograd)

„U Srbiji ne postoji ekološki pokret jer su organizacije razjedinjene i takmičarski nastrojene jedne prema drugima“ (SEC, Pančevo).

„U Srbiji ne postoji ekološki pokret zato što ekološke organizacije međusobno ne saraduju, već delaju nezavisno jedne od drugih i takmiče se oko toga ko će dobiti

projekat (odnosno novac). Svako vuče na svoju stranu i nema nekog problema oko kojeg bi se svi složili i udružili." (Pokret gorana, Pančevo).

Jedan, manji broj ispitanika je, kao primarnu, istakao konfliktnu dimenziju, smatrajući da pokreta nema jer nema ni izazivača sistema.

"Nema pokreta jer u Srbiji nema ni jedne „fajterske“ organizacije kao Green Peace koja bi ga povel. SEC je možda najbliži tome, ali samo kada je reč o idejama za akcije" (Ekoagenda, Bor)

Manji broj sagovornika je bio mišljenja da ekološki pokret postoji, shvatajući ga kao skup ekoloških NVO ("ekološku scenu") koje se, uglavnom, nezavisno jedne od drugih, bave zaštitom životne sredine. Akcenat je stavljen na istovetnost teme kojom se bave, dok unutrašnji odnosi i saradnja nisu uzimani u obzir.

„Rad naše organizacije je deo šireg napora da se ekološki problemi u Srbiji reše, pa se smatramo delom ekološke scene u Srbiji.“ (Fond Ecotopia, Beograd)

Ipak, generalna percepcija ispitanika je da se ne može govoriti o postojanju ekološkog pokreta, jer elementi povezivanja i saradnje naglašeno izostaju.

Ako se sada vratimo početnim hipotezama, možemo zaključiti da je prva deskriptivna hipoteza potvrđena. Pojedinačni elementi ekološkog pokreta su donekle razvijeni, prisutni su (iako malobrojni) ekološki aktivni pojedinci, dok je na teritoriji Srbije aktivan veći broj ekoloških organizacija, među kojima su najzastupljenije one profesionalnog tipa.

Druga hipoteza je, takođe, potvrđena. Usled nerazvijenosti vezivnih komponenti - mreža, kolektivnog identiteta i objedinjujućeg konflikta, ne može se govoriti o postojanju pokreta - ni participativnog, ni transakcionog tipa. Umesto toga, svedoci smo formiranja hibridnog modela, koji smo nazvali *ekološkim trećim sektorom*. Ovaj naziv smo odabrali sledeći analogiju sa razlikom koju je Meri Kaldor (2003a,b) povukla između *aktivističke verzije civilnog društva*, koja podrazumeva građansko samoorganizovanje (društvene pokrete) i ostvarivanje uticaja na političke odluke i *apolitične, neoliberalne varijante* neprofitnog (trećeg) sektora¹²³. Treći sektor deluje kao balanser između države i tržišta tako što, pružanjem socijalnih usluga, nadomešćuje

¹²³ Pojam trećeg sektora je 1973. godine skovao Amitai Etzioni u radu "*The third sector and domestic missions*".

praznine koje su se otvorile povlačenjem države u sklopu neoliberalnih reformi, dok "socijalnom ekonomijom", ublažava negativne posledice tržišne ekonomije (Kaldor, 2003a,b).

Ekološki treći sektor predstavlja skup pojedinačnih aktivnosti na zaštiti životne sredine i njihove nosioce, za razliku od pokreta koji, kao što je već rečeno, predstavlja više od prostog zbira pojedinačnih aktivnosti ili skupa organizacija. Ekološki treći sektor odlikuje rad profesionalnih, servisno orijentisanih organizacija, koje građane uključuju prevashodno u ulozi korisnika usluga. Ove organizacije nastoje da rade samostalno, dok do povremenog umrežavanja dolazi iz instrumentalnih razloga (partikularnih interesa organizacija). Ne postoji kolektivni identitet, već se ove organizacije svrstavaju u istu kategoriju samo na osnovu proklamovanih ciljeva i vrste aktivnosti koje obavljaju. Konfliktna uloga je nerazvijena, dominira servisni odnos prema državi, odnosno apolitični karakter delanja.

Poređenje ekološkog trećeg sektora karakterističnog za Srbiju sa tipovima ekološkog delovanja koji se razvijaju u drugim kontekstima (prema osnovnim elementima ekološkog pokreta), prikazan je u tabeli 9. Podaci iz istraživanja drugih autora pokazuju da ovaj specifičan oblik ekološkog kolektivnog delanja izgleda nije tipičan samo za Srbiju (već i za Bosnu i Hercegovinu, i šire za Balkan) (videti rezultate istraživanja koje su sprovedi Adam Fagan i Indranel Sircar u Bosni i Hercegovini (Fagan & Sircar, 2010a,b; Fagan, 2010a).

Tabela 9. *Uporedni prikaz tipova ekološkog kolektivnog delanja u različitim društvenim kontekstima*

	Ekološki pokret participativnog tipa	Ekološki pokret transakcionog tipa	Ekološki treći sektor
Gradani	Kao ekološki aktivisti - Ključni resurs : mobilizacija vremena (volonterski rad) i novca (članarina, priloga); pružanje podrške / legitimiteta	Kao korisnici usluga, oslanjanje na donacije iz međunarodnih fondova, države, od poslovnog sektora; rad plaćenog osoblja	Kao korisnici usluga, oslanjanje na donacije iz međunarodnih fondova, države, od poslovnog sektora; rad plaćenog osoblja
Ekološke grupe i organizacije	Participativne i profesionalne	Profesionalne - zastupnici (advocates)	Profesionalne - servisne organizacije, pružaoici usluga
Mreže	"Guste", identitetske mreže - razmena resursa i članova	Tanke, instrumentalne mreže - razmena resursa	Atomizovano delanje, povremeno uspostavljanje spolja indukovanih, instrumentalnih mreža
Kolektivni identitet	Razvijena sva tri elementa kolektivnog identiteta: kognitivni, delatni i emocionalni	Naglasak na instrumentalnom povezivanju (koalicionog tipa), kognitivna i delatna dimenzija mogu biti razvijene; emocionalna – nerazvijena	Kognitivna dimenzija razvijena - prepoznaju se organizacije koje se bave istim ili sličnim pitanjima, nerazvijena delatna i emocionalna dimenzija
Konflikt, izazivanje sistema (političko delovanje)	Naglašeno političko delovanje, korišćenje sistemskih i vansistemskih sredstava; upotreba masovnog (protesti) i elitnog repertoara akcije (zagovaranje, lobiranje, medijske kampanje itd)	Sistemske delovanje, upotreba "elitnog" repertoara akcije (zagovaranje, lobiranje, zastupanje, medijska promocija, kampanje, umetnički performansi itd)	Apolitično delovanje, uslužni treći sektor, produžena ruka države
Primer	Zapadna, Severna, Južna Evropa i Amerika	Centralna Evropa - Češka	Srbija, Bosna i Hercegovina

Međutim, ukupna slika nije u potpunosti crno-bela, odnosno stvarnost, u izvesnoj meri, odstupa od predstavljenih ideal-tipova. Na jednoj strani, iako je ekološki aktivnih pojedinaca relativno malo, ima i onih koji se pasionirano bave zaštitom životne sredine. Ekološkom scenom nesporno dominiraju profesionalne ENVO, međutim, ne bi trebalo zaboraviti na tradicionalne ekološke organizacije i udruženja za zaštitu životinja,

čiji su članovi strastveni ekolozi i zaštitari, koji nisu vođeni materijalnim interesima, a brigu za životnu sredinu sagledavaju šire od neposrednih interesa organizacije kojoj pripadaju. Ovakve organizacije su sklonije tome da međusobno sarađuju, da održavaju tradicionalne veze uspostavljene u nekom ranijem periodu. Iako malobrojne i slabe, iz vida ne bi trebalo izgubiti ni samonikle bundžijske organizacije, koje s vremena na vreme ulaze u sukobe sa predstavnicima vlasti i biznisa, zalažući se za temeljnije promene vladajućeg odnosa prema okruženju. Drugim rečima, postoje osnove iz kojih bi se mogao razviti ekološki pokret. Da li će do toga doći zavisi od delovanja različitih činilaca, čijim ćemo se uticajem baviti u narednim poglavljima. Ako kao model razvoja ekološkog delanja posluži primer Češke, lidera među postsocijalističkim zemljama, može se pretpostaviti da će sa napredovanjem procesa evrointegracija doći do jačanja transakcionog aktivizma (Cisar & Navratil, 2011). Naime, češke ekološke organizacije su, vrlo brzo po dobijanju strane pomoći, uspele da razviju svoje transakcione kapacitete (Cisar, 2010). Pred izazovom povlačenja stranih donatora iz regiona, i sa porastom ekonomskog standarda stanovništva, do koga je došlo sa ulaskom u Uniju, počele su da se razvijaju i prve klice participativnog aktivizma. U tome je dosta pomoglo prisustvo ogranka organizacije Green Peace u Češkoj, koja ima razvijene strategije prikupljanja sredstava iz donacija i članarina građana (Carmin, 2003; Fagan, 2004; Carmin and Jehlicka, 2005). Ipak, kako konstatuju istraživači, i ovo društvo je još daleko od društva pokreta zapadnog tipa (Meyer & Tarrow, 1998).

**III EKSPLIKACIJE STANJA: ŠTA SPREČAVA
FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U
SRBIJI?**

U prvom delu rada, predstavljeni su globalni kontekst i neposredni uslovi razvoja ekološkog pokreta u Srbiji. Drugi deo se bavio deskripcijom elementarnih delova ekološkog pokreta u potrazi za odgovorom na pitanje da li se, u Srbiji, može govoriti o formiranju ekološkog pokreta ili je, pak, reč o nekom drugom fenomenu? Analiza je pokazala da se umesto ekološkog pokreta razvija specifična, hibridna forma ekološkog trećeg sektora. Sasvim logično, nameće se pitanje - zašto? Zašto ne dolazi do formiranja ekološkog pokreta participativnog i/ili transakcionog tipa, zašto je ekološki aktivizam građana na tako niskom nivou, zašto se organizacije međusobno ne povezuju i retko kad saraduju, zašto su ekološki konflikti retkost, a ekološki identitet slabo razvijen? Traženju odgovora na postavljena pitanja, posvećen je ovaj deo rada.

Kao što je bilo reči u poglavlju u kome su predstavljeni osnovni teorijski koncepti, različiti pristupi fenomenu društvenih pokreta, iako razvijani u okvirima vrlo udaljenih socioloških tradicija, međusobno su kompatibilni. Kombinujući elemente pomenutih pristupa, osnovnu *eksplanatornu shemu* formiranja ekološkog pokreta smo formulisali na sledeći način: da bi došlo do nastanka ekološkog pokreta potrebno je da prethodno postoji izvesno socijalno-konstruisano nezadovoljstvo (odnosno svest o postojanju ekološkog problema) kod većeg broja pojedinaca / profesionalnih organizacija (socijalno - konstruktivistička reinterpretacija klasičnih pristupa); grupa pojedinaca koji osećaju dati problem ili se zalažu za njegovo rešavanje, mora posedovati određene resurse za pokretanje i održavanje kolektivne akcije (teorija mobilizacije resursa); šire okruženje bi trebalo da bude relativno povoljno da uveri u mogućnost pozitivnog ishoda akcije koja se želi pokrenuti (pristup strukture političkih mogućnosti); vrednosni okvir treba da bude podešen tako da na delanje usmerava predstavnike ekoloških organizacija i/ili neposredno ugroženu populaciju (nezadovoljne) i (eventualno) širi krug podržavalaca (pristup Novih društvenih pokreta).

Na osnovu prikazane eksplanatorne sheme, mogu se izdvojiti četiri grupe činilaca koje utiču na nastanak i razvoj ekološkog pokreta: socijalna konstrukcija ekoloških rizika, mogućnost mobilizacije resursa, uticaj strukture političkih mogućnosti i dominantni vrednosni okvir.

U okviru generalne sheme koja objašnjava formiranje ekološkog pokreta, posebno ćemo razmatrati uticaj činilaca koji dovode do razvoja specifične, hibridne forme ekološkog trećeg sektora, karakterističnog za ovo podneblje. U tom smislu, u

obzir će se uzeti faktori koji utiču da: građani učestvuju gotovo isključivo kao korisnici usluga (a ne kao aktivisti); da dominantna forma organizovanja budu uslužne orijentisane, profesionalne ENVO; da je delanje organizacija atomizovano, sa povremenim uspostavljanjem spolja indukovanih mreža; da delatna i emocionalna komponenta kolektivnog identiteta ostanu nerazvijene; i da, umesto (političkog i/ili kulturnog) konflikta prevladaju apolitične (uslužne) aktivnosti.

Činioci koji utiču na razvoj i oblikovanje ekološkog pokreta u Srbiji mogu se podeliti i na unutrašnje i spoljašnje. Kada su u pitanju spoljašnji faktori, pažnju ćemo pre svega usmeriti na uticaj Evropske unije koja, sa procesima evrointegracija, dobija sve veću ulogu u regionu. Uticaj EU se ogleda, s jedne strane, u finansijskoj podršci koju pruža delovanju ENVO a sa druge, u specifičnoj politici uslovljavanja, kojom se utiče na ekološko zakonodavstvo zemalja kandidata, odnosno njihovu ekološku politiku i praksu. Jedan od ciljeva delovanja EU je prihvatanje njenih tekovina, u ovom slučaju u oblasti životne sredine, kao i uspostavljanje modela ekološke uprave, u kojem bi i nevladine organizacije, kao predstavnici civilnog društva, imale priliku da učestvuju u donošenju odluka. Delovanje drugih stranih donatora je, uglavnom, usklađeno sa zahtevima i ciljevima EU (Fagan, 2010). U tekstu koji sledi, biće ukazano na načine na koje mehanizmi uslovljavanja i pomoći EU utiču na menjanje postojećih (unutrašnjih) mogućnosti za razvoj ekološkog pokreta. Kada su unutrašnji činioci u pitanju, predmet analize će biti kako neposredni uticaji (postsocijalističke transformacije), tako i pojedini uticaji dužeg trajanja, odnosno prakse i problemi nasleđeni iz razdoblja socijalizma i perioda blokirane transformacije.

U nastavku teksta, način izlaganja uticaja različitih faktora na formiranje ekološkog pokreta u Srbiji će slediti logiku predstavljenu eksplanatornom shemom, (socijalna konstrukcija ekoloških problema, resursi, struktura političkih mogućnosti, vrednosni okvir). Međutim, pomenutu shemu je neophodno dodatno usložniti uvođenjem dva analitička nivoa. Naime, dok se na makro analitičkom planu ekološko delanje vidi kao određena forma ekološkog pokreta / sektora, na mikro ravni pojedinačnih ponašanja ono se manifestuje kao ekološki aktivizam. Imajući u vidu ovu dvostruku perspektivu, na mikro nivou će se analizirati mogućnosti i prepreke za ekološki angažman pojedinaca (razvoj participativnog tipa pokreta), dok će na makro planu biti reči o ekološkim organizacijama i preprekama za integrisanje njihovog

delanja u (transakcioni) ekološki pokret. Koncept mreža će nam, kao analitičko sredstvo, poslužiti za povezivanje ova dva nivoa. S jedne strane, mreže predstavljaju veze između organizacija unutar pokreta, ali i spona između pojedinaca i kanal njihovog uključivanja u aktivnosti ekoloških organizacija / pokreta.

3.1. UTICAJ SOCIJALNE KONSTRUKCIJE EKOLOŠKIH RIZIKA NA FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI

Ekološki rizici su vrlo specifični. Naime, dok je za prepoznavanje negativnih posledica većine društvenih problema (siromaštva, nezaposlenosti, kriminala i dr) često neophodno samo lično iskustvo, bez upozorenja stručnjaka, ekološki rizici, koji se čulima ne mogu opaziti (npr. radioaktivno zračenje), ostaju izvan svesti običnih ljudi. To ostavlja širok prostor za različite vrste manipulacija. Kako primećuju zastupnici *društveno-konstruktivističkog pristupa*, javna percepcija ekoloških problema ne odslikava nužno realnost, već su politički, društveni i kulturni procesi ti koji ekološke prilike svrstavaju u kategoriju neprihvatljivog rizika (Hannigan, 1995, 2006; Wynne, 2002; Dryzek, 2005). Pored priznavanja postojanja i važnosti ekoloških problema, drugi važan aspekt socijalne konstrukcije je određivanje adekvatnih načina njihovog rešavanja (Yearly, 2002: 276). Prepoznavanje, priznavanje i pronalaženje rešenja za ekološke probleme, u velikoj meri utiču na aktivnosti koje će se povodom njih preduzeti.

Konstruisanje ekoloških problema je složen, društveno uslovljen proces u kome ključnu ulogu igraju tri aktera. *Stručnjaci* (tzv. epistemičke zajednice) otkrivaju i imenuju problem i uspostavljaju osnovne parametre za njegovo praćenje i procenjivanje (Haas, 1992; 2004). *Mediji* figuriraju kao prevodioci teško razumljivih naučnih termina na svakodnevni jezik. Kroz ovaj proces „prevođenja“, mediji učestvuju i u konstrukciji ekoloških problema, tako što proizvode gotove "interpretativne pakete", pridajući specifična značenja i značaj pojedinim ekološkim pojavama (Gamson & Modigliani, 1989; Gurevich & Levy, 1985; Snow & Benford, 1988). *Političari*, sledeći svoje interese, u pojedinim situacijama ekološkim problemima poklanjaju punu pažnju, dok ih, u nekim drugim (najpre onda kada su lično odgovorni), guraju u drugi plan. Drugim rečima, da bi postao društveno relevantan, potencijalni ekološki problem mora da zadobije legitimitet u više arena: u naučnoj zajednici, u medijima i u političkim strukturama (Hannigan, 2006). Isticanje dominantnog uticaja pomenuta tri aktera ne treba da znači da su obični građani pasivni, odnosno da je njihov stav i delanje u potpunosti oblikovano uticajem drugih. Međutim, s obzirom da se značajan broj ekoloških pretnji ne može čulima opaziti i da su veoma kompleksne za razumevanje, taj uticaj je, nesporno, veliki.

Oslanjajući se na koncepcije socio-konstruktivističkog pristupa, u ovom poglavlju polazimo od pretpostavke da, u zavisnosti od toga da li je prisutan konsenzus o postojanju ekoloških problema, kao i od procene potencijalnih rizika koje oni nose i predloženih načina rešavanja, u velikoj meri zavisi mobilizacija građana i ekoloških organizacija odnosno nastanak pokreta.

Kako bi se stekla šira slika, u odeljku koji sledi prvo će biti predstavljene neke od opštih tendencija u definisanju osnovnih vrsta i relativnog značaja ekoloških problema u Srbiji. U razmatranje će se uzeti delovanje unutrašnjih činilaca (stručnjaka, medija i političkih struktura), kao i spoljašnji uticaj Evropske unije i njenog zakonodavstva, na konstruisanje ekoloških problema i načina njihovog rešavanja. Opšta pitanja će se konkretizovati na primeru Pančeva detaljnijim prikazom procesa socijalne konstrukcije problema aerozagađenja i posledica koje to imalo na ekološki aktivizam u ovom gradu. Pored delovanja pomenuta tri aktera, na ovom primeru će biti vidljiva i tri nivoa uticaja - lokalnog, nacionalnog i nadnacionalnog - na definisanje problema i poželjnih načina njihovog rešavanja.

3.1.1. Konstrukcija i percepcija ekoloških problema u Srbiji

Jedan događaj koji se nedavno odigrao, predstavlja gotovo udžbenički primer¹²⁴ socijalne konstrukcije ekoloških problema, pa će nam njegov opis poslužiti kao uvod u odeljak koji se bavi mehanizmima konstruisanja ekoloških problema u Srbiji.

Početak 2013. godine, medijsku scenu Srbije je uzdrmala je afera oko prisustva nedozvoljenih količina aflatoksina u mleku. Aflatoksin je kancerogena supstanca koja, u većim koncentracijama, može prouzrokovati oštećenja jetre i drugih organa. Problem je brзом intervencijom nadležnog ministarstva "rešen" pomeranjem decimalnog zareza za jedno mesto u desno, odnosno na taj način što je dozvoljena granica aflatoksina u mleku vraćena sa 0,05 µg/kg na staru referentnu vrednost od 0,5 µg/kg, koja je bila važeća sve do usvajanja evropskih standarda u ovoj oblasti. Tom prilikom je tada aktuelni ministar poljoprivrede na konferenciji za štampu ovakav postupak obrazložio na sledeći način: *"Vlada Srbije je odlučila da vrati stari pravilnik o*

¹²⁴ Jedan od tipičnih primera socijalne konstrukcije ekoloških rizika predstavlja i slučaj klimatskih promena, oko čijih uzroka (antropogeni i/ili posledica normalnih prirodnih ciklusa) i posledica, još uvek nije postignut konsenzus (Pettenger, 2007).

prisustvu ovog toksina u mleku i mlečnim proizvodima i da na taj način reši problem sa kojim se ovih dana suočavamo"¹²⁵. Prema njegovim rečima, ovu odluku su podržale sve referentne institucije - od Ministarstva zdravlja do Vojno-medicinske akademije i Instituta Batut, prema čijem mišljenju nema štetnih posledica po zdravlje ako je gornja granica aflatoksina 0,5 µg/kg. Uz to, naglašene su ekonomske koristi od ovakve odluke. *"Te količine ne mogu negativno da utiču na zdravlje ljudi, a omogućiće izvoz mleka u dve trećine sveta"*¹²⁶. S druge strane, prema rečima nadležnog ministra *"donošenje novog Pravilnika o dozvoljenom prisustvu aflatoksina u mleku nije nikada ni bila obaveza Srbije, već puko prepisivanje propisa EU. Uostalom, standard koji propisuje količine - deset puta veći od sadašnjeg u našoj zemlji - imaju mnoge države, npr. Rusija, Brazil, SAD, Argentina, Indija, ali i Bugarska, koja je članica EU"*¹²⁷. Ipak, pritisak javnosti, koja nije bila zadovoljna ovakvim načinom rešavanja problema, primorao je nadležne institucije da pošalju uzorke mleka u nezavisnu laboratoriju u Holandiji¹²⁸, čija su ispitivanja pokazala da u dve trećine slučajeva uzorci mleka ne zadovoljavaju evropske standarde, iako su u redu prema "domaćim" kriterijumima. Da li piti mleko ili ne, da li postoji problem ili ne? - ostavljeno je građanima da sami procene. Kako je, tom prilikom, za jedan dnevni list izjavila ministarka zdravlja: *"Ja pijem mleko, a građani moraju sami da procene da li će piti mleko ili ne"*¹²⁹. Na pritisak javnosti, prećen snažnom medijskom kampanjom, nekoliko meseci kasnije, kao epilog ove afere, usledila je smena ministra poljoprivrede, a dozvoljene količine aflatoksina su vraćene na evropski nivo.

Ovaj primer jasno pokazuje u kojoj meri je definisanje ekoloških rizika podložno uticaju moćnih društvenih aktera, pre svega političara, ali i stručne javnosti i medija.

¹²⁵<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:422025-Dozvoljeni-nivo-aflatoksina-Vlada-vratila-na-05-mikrograma-po-kg>, Novosti 28. februar 2013 godine, Dozvoljeni nivo aflatoksina Vlada vratila na 0,5 mikrograma po kg; pristupljeno 9.8.2014.

¹²⁶ Isto

¹²⁷ Isto

¹²⁸<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:422946-Milionska-steta-zbog-afere-sa-mlekom-Milionska-steta-zbog-afere-sa-mlekom>, Novosti, 6.3.2014., pristupljeno 9.8.2014.

¹²⁹<http://www.kurir-info.rs/po-volji-ja-pijem-mleko-a-vi-vidite-da-li-cete-clanak-660393>, Kurir, 20.2.2013., pristupljeno 9.8.2014.

Delovanje *stručnjaka*¹³⁰, kao što se iz primera može videti, u velikoj meri se nalazi u senci političkih odluka. Međutim, može se očekivati da će, sa otvaranjem pregovaračkog poglavlja 27. - Životna sredina, "zelena inteligencija" dobiti veću ulogu u definisanju ekološke realnosti, jer će njihovo znanje biti neophodno za uspešno vođenje pregovora u ovoj oblasti.

Koliko nam je poznato, do sada nije sprovedeno ni jedno sveobuhvatno istraživanje prezentacije ekoloških tema u *medijima* u Srbiji. Podaci kojima raspolažemo, a koji su prikupljeni u istraživanjima manjeg obima, posredno govore o zanemarenosti ovih tema u javnim glasilima. Tako, prema rezultatima istraživanja sprovedenog od strane ekološkog fonda Ecotopia, tzv. "crna hronika" je i do 20 puta zastupljenija od ekoloških tema, dok je taj odnos čak 40:1 kada se u obzir uzme prisutnost na naslovnim stranama¹³¹. Slično tome, istraživanje britanske televizije BBC iz 2010. godine je pokazalo da su, u Srbiji, srazmerno malo zastupljeni izveštaji o stanju i problemima u životnoj sredini, obrazovanju, zdravstvu i zaštiti potrošača¹³².

Podaci koje smo prikupili u istraživanju¹³³ pokazuju da predstavnici *političkih struktura* ne definišu ekološke probleme kao prioritetne. Prema rečima predstavnika lokalnih samouprava, ekološki problemi svakako nisu najveći (navode se u svega 2% slučajeva). Neuporedivo važnijim se smatra rešavanje problema nezaposlenosti (61%), za kojim slede nizak standard građana i dr. socijalna pitanja (16%), kao i nerazvijena infrastruktura (12%). Prema njihovom mišljenju, na nacionalnom planu državne vlasti bi, pre svega, trebalo da se bave rešavanjem problema nezaposlenosti (29%), potom kriminalom i korupcijom (18%) i obrazovanjem (10%), dok se ekološka pitanja nalaze na dnu lestvice prioriteta (navedena kao urgentna u svega 6% slučajeva).

¹³⁰ Uloga stručnjaka je posebno važna u ekološki kriznim situacijama. Na primer, procena štete (od koje je neposredno zavisila visina strane pomoći) nastale kao posledica velikih poplava koje su pogodile Srbiju u proleće 2014. godine, zahtevala je angažovanje stručnjaka različitih profila. Slična situacija se odigrala u Češkoj posle velikih poplava koje su je zadesile 1997. godine, kada su vodeće ličnosti velikih ekoloških organizacija, dobro umrežene u međunarodne epistemičke zajednice, bile osnovni izvor ekspertskog znanja (Fagan, 2004).

¹³¹ www.ecotopia.rs, pristupljeno maja 2013. godine.

¹³² <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Istrazivanje-Mediji-u-Srbiji-se-ne-bave-zivotnim-temama.lt.html>, pristupljeno januara 2014. godine

¹³³ Reč je o anketnom istraživanju stavova predstavnika lokalnih samouprava u Srbiji, realizovano 2010. godine.

Na primeru prikazanom na početku ovog odeljka, takođe se moglo videti da evropski ekološki standardi igraju važnu ulogu u određivanju postojanja ekoloških problema u Srbiji. Kako je primetio predstavnik jedne ekološke organizacije: "*Ekološki problem kod nas je ono što je Evropska unija odredila kao ekološki problem. Ekološka pravda je ono što je EU rekla da je ekološka pravda*" (SEC, Pančevo).

Brojne strategije razvoja Srbije u oblasti zaštite životne sredine, donete u toku poslednje decenije, takođe predstavljaju jasne pokazatelje¹³⁴ uticaja evropskih standarda i ekološkog diskursa na definisanje problema životne sredine u Srbiji. Primera radi, u Nacionalnoj strategiji Republike Srbije za aproksimaciju u oblasti životne sredine se iznosi sledeći stav:

„Pravne tekovine Evropske unije treba da se odlikaju u propisima Republike Srbije ni u manjoj ni u većoj meri – svaki dodatni zahtev ili stroži standardi će biti upotrebljeni samo kada su opravdani u smislu životne sredine i ekonomskom smislu i kada nisu u suprotnosti sa propisima EU” (Nacionalna strategija Republike Srbije za aproksimaciju u oblasti životne sredine, 2011: 9).

Kada je reč o definisanju poželjnih načina rešavanja ekoloških problema u Srbiji, oni su, takođe, pod snažnim uticajem Evropske unije.

Diskurs održivog razvoja je, u poslednje dve decenije, postao dominantan kako na međunarodnom planu, tako i u okvirima Evropske unije (Haas, 2004; Clark, 2001; Berger et al, 2001). Istraživanja pokazuju da održivi razvoj, pod uticajem širenja ideja i praksi sa Zapada¹³⁵, u periodu postsocijalističke transformacije, postaje hegemon diskurs i u čitavom regionu Istočne Evrope¹³⁶ (Van der Heijden, 1999; Fagan, 2004: 102; Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005). Ovakav, u osnovni tehnicistički i politički neutralan pristup problemima životne sredine se relativno lako primio na ovo podneblje,

¹³⁴ Primera radi, kada je oblast kvaliteta vazduha u pitanju, u Srbiji se emisijama gasova sa efektom staklene bašte poklanja izvesna pažnja tek od momenta kada su ratifikovane ključne konvencije u ovoj oblasti (Strategija aproksimacije za sektor kvaliteta vazduha i klimatskih promena, 2012).

¹³⁵ Još početkom devedesetih, međunarodne razvojne agencije (preko ekoloških nevladinih organizacija koje su finansirale), počele su da forsiraju uvođenje koncepta održivog razvoja u javne politike na ovim prostorima. Tu tendenciju je dodatno ojačao proces harmonizacije sa politikama i zakonskim rešenjima važećim u Uniji (Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005).

¹³⁶ Rušenje Berlinskog zida je, zapravo, koincidiralo sa najznačajnijom promenom u zapadnoj ekološkoj politici, sa skretanjem ka tzv. „liberalnom ekologizmu“ u formi koncepta održivog razvoja, do koga je došlo na Svetskom samitu u Riju 1992. godine (Bernstein, 2000).

nadovezujući se na tradiciju apolitične „male ekologije”¹³⁷ (Sarre, Jehlicka, Podoba, 2005; Fagan & Jelicka, 2001, 2003; Fagan, 2004). Rezultati anketnog¹³⁸ istraživanja su pokazali da predstavnici lokalnih samouprava rešavanje ekoloških problema većinom vide upravo u primeni koncepta održivog razvoja, odnosno u balansiranju ekonomskih, socijalnih i ekoloških interesa. Intervjui¹³⁹ sa predstavnicima ekoloških organizacija su, takođe, ukazali na većinsko favorizovanje ovakvog modela odnošenja prema pitanjima okruženja.

3.1.2. Konstrukcija ekoloških problema i načina njihovog rešavanja - slučaj aerozagađenja u Pančevu

Pre nego što započnemo sa analizom procesa konstrukcije problema aerozagađenja u Pančevu i njegovim posledicama na građanski aktivizam, potrebno je da damo par napomena kako bi čitaocu bilo razumljivije šta se ovde dešavalo.

Za istraživanje, Pančevo smo, između ostalog, odabrali zato što je i u najširoj javnosti i u zvaničnim izveštajima¹⁴⁰ prepoznato kao ekološka crna tačka¹⁴¹. Na teren smo izašli očekujući da će postojanje problema aerozagađenja biti nešto što se samo po sebi podrazumeva. Međutim, istraživanje je vrlo brzo poprimilo karakteristike detektivske istrage nerazjašnjenog pitanja: da li Pančevo ima problem sa zagađenjem vazduha ili ne? Zabunu je unosilo to što su različiti sagovornici davali oprečne

¹³⁷ Istraživači koji su se bavili ekološkim delovanjem u socijalističkim zemljama su napravili razliku između „velike” ekologije, koja životnu sredinu sagledava u političkim i konfliktnim dimenzijama, i „male” ekologije, koja je orijentisana na apolitično, praktično ili strogo naučno delovanje na zaštiti prirodnih dobara (Fagan, 2004, Sarre & Jehlicka, 2007).

¹³⁸ Reč je o anketnom istraživanju stavova predstavnika lokalnih samouprava u Srbiji, realizovano 2010. godine.

¹³⁹ Reč je o intervjuima koje smo obavili sa predstavnicima ekoloških organizacija, proleća 2011. godine.

¹⁴⁰ Prema podacima iznetim u *Godišnjem izveštaju o stanju kvaliteta vazduha u RS za 2011.* u Pančevu je vazduh zagađen suspendovanim česticama, čija količina prelazi dozvoljene granice. Kvalitet vazduha je svrstan u III kategoriju - prekomerno zagađen vazduh. Podaci drugih istraživanja i zvaničnih izveštaja o stanju životne sredine pokazuju da je na teritoriji grada Pančeva najznačajnije učešće u aerozagađenju imaju ugljovodonici (benzen, toluen, ksilen), suspendovane čestice i čađ. Ključni izvori emisija benzena su NIS Rafinerija nafte, a odmah zatim HIP Petrohemije, dok manji deo potiče od saobraćaja (Ugrinov i Stojanov, 2010).

¹⁴¹ UNEP (2004) From Conflict to Sustainable Development Assessment of Environmental Hot Spots Serbia and Montenegro. Dostupno na: <http://postconflict.unep.ch/publications/assessment.pdf>, pristupljeno novembra, 2014. godine.

odgovore, ali i to što su im se iskazi promenili u toku godinu dana, koliko je proteklo između dve faze istraživanja. Naime, podaci prikupljeni intervjuima koji su realizovani tokom proleća 2011. godine, pokazivali su da se, na jednoj strani, nalaze predstavnici Zavoda za javno zdravlje i industrijskog sektora koji negiraju postojanje (značaj) zagađenja benzenom¹⁴², a na drugoj, građani¹⁴³, predstavnici nevladinih organizacija i medija, koji smatraju da je ovaj problem izuzetno ozbiljan. Stav predstavnika lokalnih vlasti se nalazio negde na sredini između ova dva ekstremna stanovišta. Međutim, već naredne godine, kao da je postignut prećutni dogovor da problem aerozagađenja više nije prioritet, da se dosta daleko odmaklo u njegovom rešavanju, i da se sad treba usmeriti ka nekim drugim problemima i dati mogućnost industriji da se nesmetano razvija. Šta se dogodilo u toku tih godinu dana, da u toj meri utiče na stav aktera, bilo je pitanje koje nas je mučilo tokom čitavog istraživanja. Treba napomenuti da, prema raspoloživim podacima¹⁴⁴, u tom vremenskom periodu nije došlo do značajnijeg smanjenja zagađenja vazduha.

Krenimo od aktera koji su se dosledno držali svojih stavova. Uprkos uvreženoj (spoljnoj) percepciji Pančeva kao zagađenog grada, i nalaza međunarodnih istraživanja, predstavnici nadležnih stručnih službi u Pančevu (pre svega Zavoda za javno zdravlje) nisu želeli da potvrde postojanje problema visokog zagađenja vazduha benzenom, kao posledicu rada petrohemijskog kompleksa, naglašavajući da zagađenju najviše doprinose individualna ložišta i neadekvatna goriva, koja se upotrebljavaju tokom zimske sezone.

"Godinama se bavim problemima zagađenog vazduha, to mi je posao. Postoji u gradu takvo javno mnjenje, koje je stvarano godinama i na određeni način i usmeravano, da od opasnosti koje prete prepoznaje samo vazduh. Ne mogu da se složim

¹⁴² Benzen je bezbojna, isparljiva i lako zapaljiva tečnost karakterističnog mirisa. Dobija se destilacijom kamenog uglja i sirove nafte. Najozbiljniji toksični efekti benzena su aplastična anemija i akutna mijelogena leukemija.

¹⁴³ Anketni podaci iz 2011. godine pokazuju da građani Pančeva smatraju da aerozagađenje, kao posledica rada fabrika Južne Zone, predstavlja najveći ekološki problem u Pančevu. Na isti zaključak su navodili i individualni intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija iz Pančeva. Međutim, naredne godine, odabrani predstavnici građana i nevladinih organizacija (koji su učestvovali i u prvom talasu istraživanja), zastupali su gotovo suprotne stavove.

¹⁴⁴ U poslednjih petnaest godina, prosečne godišnje vrednosti benzena su se kretale uglavnom oko granične vrednosti postavljene na 5µg/m³, mada su, u određenim momentima, dostizale vrednosti i četiri puta veće od dozvoljenih (Ugrinov i Stojanov, 2011).

sa time da je nama zagađenje vazduha najveći problem. Stojim kod toga da su sve vrste otpada mnogo veći problem u našoj životnoj sredini, u ovom trenutku, nego kvalitet vazduha. Mi, možda, imamo potencijalnu mogućnost da imamo situaciju sa jako zagađenim vazduhom, što se tiče industrijskih postrojenja, ali realno gledajući i prateći podatke, mi imamo poboljšanje u kvalitetu vazduha u gradu. Zapravo, ne možemo uopšte da kažemo da smo nešto jako daleko od onoga što evropska regulativa diktira kada je kvalitet vazduha u pitanju. Generalno najveći problem u gradu, kada je kvalitet vazduha u pitanju, jesu suspendovane čestice. To nije problem samo grada Pančeva, nego je generalno problem urbanih sredina. Dobar deo tog zagađenja česticama potiče od individualnog grejanja stanova preko zime. Građani se greju ogrevom koji im je dostupan, koji je lošeg kvaliteta...Da, imamo tu selektivnu zagađenost česticama u određenom dobu godine, ali daleko veću zagađenost tog tipa, zbog svoje konfiguracije, ima, recimo, Užice" (stručnjak 1, Zavod za javno zdravlje, Pančevo)

Pored nepriznavanja problema zagađenja benzenom, stručnjaci u Pančevu ne potvrđuju ni postojanje povezanosti između zagađenja i oboljevanja ljudi, tvrdeći da nisu rađene longitudinalne studije koje bi tako nešto mogle da dokažu.

"Kada se ispituje uticaj faktora iz životne sredine na zdravlje ljudi, uopšte nije tako jednostavno i pravolinijski da možete da kažete šta će da bude od povećanih koncentracija benzena. Uticaj postoji, on ne može da se negira, ne može da se ignoriše, ali veličinu tog uticaja ne možemo da kažemo. Za to bi morala da se rade neka vrlo kompleksna, vrlo skupa istraživanja, koja podrazumevaju da imate jednu veliku populacionu grupu koju ćete da pratite dugi niz godina." (stručnjak 2, Zavod za javno zdravlje, Pančevo).

Uz pomenuto, "veoma je oskudna epidemiološka dokumentacija iz prošlosti, a ne postoji ni adekvatna metodologija sakupljanja i analize zdravstvenih podataka na nacionalnom nivou. Teško se mogu porediti podaci iz Pančeva sa situacijom u drugim gradovima, pa se sa sigurnošću ne može tvrditi da postoji uzročno-posledična veza između aerozagađenja i oboljevanja." (stručnjak 3, Sekretarijat za zaštitu životne sredine, Pančevo).

To što stručnjaci izbegavaju da potvrde postojanje kauzalne veze između aerozagađenja i oboljevanja, odnosno da pripišu određeno šire značenje statističkim podacima, pokazuje se kao činilac koji otežava građansku mobilizaciju. Naime, za

razliku od nepoverenja prema većini institucija, istraživanje je pokazalo da građani Pančeva veruju u podatke koje daju naučno-istraživački centri. U navode stručnjaka poverenje iskazuje preko 2/3 ispitanika, što daje veliku moć stručnjacima prilikom interpretacije podataka. Od njihovog tumačenja će, velikim delom, zavisiti i reakcija građana, jer iako građanima podaci stoje na raspolaganju, oni zapravo ne znaju šta ti podaci znače, tj. kakav to uticaj može imati na njihove živote. *"Šta mi imamo od svakodnevnog obaveštavanja o tome koliko je vazduh zagađen? Samo interesantan podatak koji nam ništa ne znači. Prema tome, dajte nam podatke o strukturi mortaliteta. To je ono što nam treba"* (građanin, Pančevo).

Smatrajući da Zavod za javno zdravlje prikriva podatke o zagađenju i oboljevanju građana, bivši inspektor za zaštitu životne sredine u Pančevu je na sledeći način objasnio ulogu stručnjaka iz ove institucije:

"Zavod za javno zdravlje je državna institucija koja je pod velikim uticajem državnih interesa, te svoje podatke tome prilagođava. Zato se nigde ne priznaje da je zdravlje ljudi u Pančevu ugroženo usled zagađenja iz fabrika, već se insistira na tome da nema veće incidence oboljenja, a da su kanceri posledica neadekvatnog načina života (pušenje, loša ishrana, sedenje), dok je zagađenje vazduha posledica neadekvatnih individualnih ložišta i specifične klime odnosno pozicije Pančeva. Zavod prikriva i smanjuje podatke o morbiditetu lokalnog stanovništva kako ne bi dali povod građanima da se bune ili podnose tužbe. Ukoliko bi građani uspeali da dokažu da je cena po zdravlje ljudi veća od zarade od fabrika – fabrike bi morale da se zatvore. Zato se kriju podaci o zagađenju." (bivši inspektor ZZS, Pančevo)

Konfuziju oko aerozagađenja dodatno pojačava to što su, u Pančevu, paralelno u upotrebi dva konkurentna sistema za monitoring kvaliteta vazduha. Prvim rukovodi Zavod za javno zdravlje, on je stariji i pruža samo informacije o prosečnim vrednostima zagađenja, ali je akreditovan i njegovi rezultati se priznaju kao validni na sudu. Drugi monitoring sistem je opština Pančevo dobila kao donaciju od italijanskog grada Ravene. On je savremeniji i obezbeđuje kontinuirano merenje prisustva zagađujućih materija tokom 24h. Međutim, on nije akreditovan, tako da njegova merenja nemaju težinu dokaza na sudu, niti su prihvaćena od strane drugih nadležnih institucija. Predstavnici Zavoda za javno zdravlje ističu kvalitet tehnologije novih mernih instrumenata, ali ne priznaju validnost tumačenja jer ih, prema njihovoj proceni, ne obavljaju dovoljno

stručna lica. Prema mišljenju bivšeg inspektora zaštite životne sredine iz Pančeva, podaci monitoring sistema koji koristi Zavod ne pokazuju objektivno veličinu ekološke opasnosti koja pretil građanima.

„Razlika u merenjima Zavoda i aparata Opštine je u tome što opštinski aparati pokazuju trenutne (kontinualne) vrednosti, a Zavod meri prosečne dnevne vrednosti. Postoji preklapanje prosečnih dnevnih vrednosti merenih na ova dva načina. Međutim, hemijski akcident je trenutni – pola sata traje ispuštanje, a ostala 23h i 30 min je sve čisto – prosečna vrednost onda nije tako alarmantna (čime se umanjuje razmera akcidenta).“ (bivši inspektor ZŽS, Pančevo)

Predstavnik ekološke organizacije iz Pančeva je ukazao na značaj raspolaganja podacima alternativnog mernog sistema.

"Merne stanice koje smo dobili od Italijana su naš lovac na otrove, način da vršimo pritisak na državu koja je odgovorna za sve to." (SEC, Pančevo)

Pored stručnjaka, važnu ulogu u određivanju važnosti problema aerozagađenja u Pančevu imaju predstavnici lokalnih vlasti.

Prema rečima predstavnika jedne ekološke organizacije, u Pančevu je *"došlo do rešavanja ekoloških problema onda kada je ekologija postala prva politička tema u Pančevu, izbori su se na tome dobijali."* (SEC, Pančevo). Drugim rečima, ekološki problemi su, u jednom momentu, postali značajni, jer su služili kao karta na koju se igra u predizbornoj kampanji.

Ključ za razumevanje toga kako se zagađenje vazduha, u jednom periodu, nametnulo kao glavni problem u Pančevu, a sada se njegov značaj umanjuje ili negira, u intervjuu je dao bivši gradonačelnik Pančeva Srđan Miković, inače blizak Demokratskoj stranci.

"Postao sam gradonačelnik 2004. godine. Iste godine je usvojen set zakona o zaštiti životne sredine. Trebalo je da do polovine 2005. godine bude donet i Pravilnik o graničnim vrednostima emisije – što nije učinjeno. Bilo je onih koji su tvrdili da zagađenje nije toliko veliko i da posledice po zdravlje ljudi nisu tako dramatične. To su, pre svega, tvrdili predstavnici državnih vlasti – jer je zagađenje bilo njihova odgovornost. Pošto država nije htela, ja sam se lično potrudio da izađem sa istinom o zagađenju u javnosti. Pošto država nije donela Pravilnik o graničnim vrednostima emisije, rešili smo da napravimo Pravilnik za nivo opštine. To smo učinili konsultujući

primere dobre prakse zemalja EU. Ministarstvo odbrane je bilo nadležno za uključivanje sirena. Ministar odbrane je u to vreme bio Boris Tadić¹⁴⁵. Od njih smo tražili dozvolu da pustimo sirene u slučaju epizodnog zagađenja (alarmiranje za hemijsku opasnost) i oni su nam dali tu dozvolu. Polovinom 2005. Pravilnik je bio gotov. Pravilnik nam je služio da pretimo Industriji da ćemo da uključimo sirene i podignemo građane ukoliko oni ne budu vodili računa o zagađenju... Oktobra 2006. godine doneta je interna odluka da će sledeće zagađenje tj. prelaženje dozvoljenih vrednosti benzena biti povod za uključivanje sirena – da ne bude da smo samo pretili i da nikad nismo uključili. Ubrzo zatim, 14. na 15. novembar 2006. naložio sam da se uključe sirene zbog visoke koncentracije benzena. Te večeri, vrlo brzo po oglašavanju sirena, u Pančevo su stigli Boris Tadić i Bojan Pajtić¹⁴⁶. Tako su lokalne vlasti uspele da pažnju cele Srbije skrenu na probleme Pančeva, na šta sam vrlo ponosan. Od 2006. godine, sirene su još desetak puta uključivane, da bi se sprečilo da proces započete modernizacije industrijskog kompleksa zastane. Smatram da je dosta postignuto ovakvim načinom vršenja pritiska. Nove vlasti u Pančevu (isto iz redova DS) su nastavile proces modernizacije, koji možda nije dovoljno brz, ali treba biti realan. Sada je promenjena odluka, više se ne uključuju sirene. Po predstavnicima novih vlasti, željeni efekat je postignut i više nema potrebe za tim. Ja se sa tim lično ne slažem" (bivši gradonačelnik Pančeva).

U razmatranom periodu, na državnom vrhu je bila Demokratska stanka Srbije (DSS), dok su lokalne vlasti u Pančevu bile iz redova Demokratske stranke (DS). Na čelu fabrika Južne zone, kao državnih firmi, su u to vreme bili postavljeni kadrovi bliski DSS-u. Problem zagađenja je stavljen u prvi plan, kao deo razračunavanja ove dve opcije u jeku predizborne kampanje. U to vreme su opštinske vlasti podržavale i podsticale organizovanje građanskih protesta protiv zagađenja. Od kako su se, u narednom periodu, i na nacionalnom i na lokalnom nivou našli pripadnici iste partije (DS), prestalo se i sa oglašavanjem sirena i sa pružanjem podrške protestnim aktivnostima. Kako primećuje bivši inspektor zaštite životne sredine iz Pančeva:

"Kada je u Pančevu direktor fabrike-zagađivača (koja je u državnom vlasništvu) iz jedne stanke (po pravilu one koja je na vlasti na državnom nivou), a na čelu opštine

¹⁴⁵ Član Demokratske stranke

¹⁴⁶ Predsednik Izvršnog veća AP Vojvodine, član Demokratske stranke.

druga stanka - lokalne vlasti pokušavaju da alarmiraju javnost, upozoravaju na zagađenje, podstiču na proteste (uglavnom u cilju dobijanja političkih poena). Kada su svi iz iste stranke, grad je u problemu." (bivši inspektor ZŽS, Pančevo).

Ovaj primer pokazuje kako je na definisanje problema aerozagađenja kao urgentnog, uticala arbitrarna odluka političkog rukovodstva. Takođe, može se videti kako se standardi EU koriste da bi se obezbedio legitimitet za donete odluke.

U vreme kada se vodila pomenuta politička kampanja, aerozagađenje je bilo česta tema i u lokalnim medijima.

"Usled uticaja političkih partija i nekih interesnih grupa, kada god se u medijima govorilo o zagađenosti vazduha uvek se u prvi plan isticao benzen ili tako neka druga supstanca koja treba da „plaši narod". Zapravo, u medijima se priča o ekologiji svodila na zagađenje vazduha." (stručnjak 4, Direkcija za izgradnju i uređenje, Pančevo)

Međutim, kako je opadao (politički) interes da se ova tema javno popularizuje, tako se smanjivao i broj medijskih izveštaja koji su se bavili aerozagađenjem.

Fokus-grupni razgovori, organizovani u drugoj godini istraživanja, ukazali su na približavanje inicijalno suprotstavljenih stavova. Ekonomska kriza, čije su posledice postale posebno vidljive u drugoj polovini 2011. godine, dovela je do toga da partije u tri za mesta u lokalnoj skupštini odustanu od korišćenja ekološke retorike. Lokalne vlasti, koje su dugo vremena odolevale pritiscima i odbijale da ustupe pravo na upravljanje mernim stanicama, primetno su ublažile svoj stav i iskazale spremnost za buduću saradnju za Zavodom za javno zdravlje. Ekološke organizacije su se okrenule bavljenju novim temama, kao što je reciklaža, dok su u medijima neka druga ekološka pitanja dobila više prostora.

Fokus-grupni razgovori su, takođe, pokazali da je postignut konsenzus o poželjnom načinu prevazilaženja postojećih ekoloških problema. Naime, svi relevantni akteri su izlaz videli u ekološkoj modernizaciji, u skladu sa načelima održivog razvoja i standardima koje postavlja Evropska unija.

"Ljudi koji su ekološki svesni ne zahtevaju zatvaranje Rafinerije i Petrohemije i Azotare, jer od toga grad živi. Ekološka modernizacija je rešenje za ekološke probleme." (SEC, Pančevo)

"Ekološka modernizacija je jedini način na koji se može pokrenuti čitava ova sredina, a i da se reše neki od ekoloških problema. Nove tehnologije apsolutno donose boljitak, samim tim što su nove. One bi omogućile velike uštede, umesto da otpustite radnike, vi biste mogli nove da zaposlite. Sa malim investicijama bi se moglo i zaraditi i smanjiti zagađenje." (BUPA, Pančevo)

„ U Pančevu je sad postignut konsenzus - ne zatvarati, već modernizovati - jer čitav grad zavisi od te industrije“ (Pokret gorana, Pančevo)

Stavljanje akcenta na ekonomsku modernizaciju, podržano je uverenjem da su ekološki problemi neizbežna stanica na putu ekonomskog napretka siromašnih zemalja kao što je Srbija.

"Mi predstavljamo jednu siromašnu sredinu. Prvo moramo dobro da radimo i da se uprljamo, možemo da budemo i zagađeni čađama da bismo stvorili dohodak, pa onda možemo da radimo neke druge stvari." (Zavod za javno zdravlje, Pančevo)

Vera u pozitivne efekte ekološke modernizacije i uvođenja novih tehnologija, zaustavila je kritičko delovanje čak i bundžijskih organizacija i ekološki aktivnih novinara. To se jasno vidi na primeru privatizacije Rafinerije, gde se novinari i ekoaktivisti suzdržavaju od kritike, i iskreno nadaju da će efekti preuzimanja fabrike i uvođenja modernije tehnologije biti pozitivni. Drugim rečima, građanski aktivizam u Pančevu je utihnuo u čekanju velikih investicija za koje se veruje da će rešiti oba goruća gradska problema - ekonomsku krizu i zagađenje.

"Ja u svojim tekstovima pokazujem razumevanje do kraja 2012. godine, i to u svojim javnim nastupima i kažem. Mi njih pozovemo kada se nešto desi, ali smo stali na loptu. Ne idemo više u kampanje, ne vršimo pritisak. Ja mislim da je to tako u Pančevu – sklopili smo sporazum, nismo više neprijatelji. Na kraju godine povlačimo crtu pa da vidimo šta je i kako je." (novinar, Pančevo)

Učesnici fokus grupa koje su okupile mešovite aktere iz Pančeva su, takođe, bili saglasni u pogledu očekivanja pozitivnih efekata procesa evrointegracija, smatrajući da će oštrije zakonodavstvo i spoljni nadzor poštovanja zakona dovesti do značajnog poboljšanja u kvalitetu životne sredine. Kako zaključuje novinar iz Pančeva *„EU je jedino rešenje, jedini spas!“* (novinar, Pančevo)

Kao što smo u ovom poglavlju nastojali da pokažemo, između ekoloških pojava i ekološkog aktivizma posreduje socijalna konstrukcija ekoloških rizika. Prikrivanje, umanjivanje opasnosti ili zamagljivanje slike ostvaruje nepovoljne efekte na građanski aktivizam i otežava razvoj ekološkog pokreta. Na primeru Pančeva jasno se moglo videti kako je obećanje investicija i pozitivnih efekata procesa evrointegracija, u kontekstu ekonomske krize, uticalo da se od masovnih protesta, kampanja i pisanja peticija, tokom 2006. godine, građansko delovanje svede na pasivno iščekivanje EuDorada (2012. godine).

Kao osnovni arbitar u pogledu toga šta jeste, a šta nije ekološki problem (rizik) i kako ga treba rešavati (ekološka modernizacija), postavila se Evropska unija. Kao posrednici se pojavljuju domaći politički akteri koji, prema potrebi, uvažavaju ili odbacuju evropske ekološke standarde. Takva situacija navodi i na zaključak da je oblast zaštite životne sredine u Srbiji još uvek siva zona, u kojoj su moguće različite manipulacije. Stručna tela se nalaze u zavisnom položaju u odnosu na državne strukture i uglavnom zastupaju njihove interese, dok su mediji u velikoj meri ograničeni u svom radu. U takvom kontekstu, ekološki problemi se definišu na način koji neće izazivati burnije reakcije građana. S obzirom na to da se alternativni glasovi slabo čuju, mala je verovatnoća da će se, u skorije vreme, dominantni diskurs značajnije dovesti u pitanje a građansko ekološko delovanje intenzivirati.

3.2. UTICAJ MOBILIZACIJE RESURSA I NJIHOVIH KARAKTERISTIKA NA FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI

Prema tumačenju razvijenom u okviru teorije mobilizacije resursa, opšti porast materijalnog blagostanja tokom 1960-ih godina na Zapadu, obezbedio je početne uslove za nastanak novih društvenih pokreta (McCarthy & Zald, 1977). Naime, u bogatim društvima ima dovoljno resursa¹⁴⁷ koje lideri organizacija društvenih pokreta mogu da mobilišu kako bi ostvarili postavljene ciljeve. Na raspolaganju im stoji razvijena infrastruktura neophodna za masovnu mobilizaciju (visok nivo urbanizovanosti, guste komunikacijske mreže itd.), dok značajan broj građana sebi može da priušti "luksuz" bavljenja temama kao što je zaštite životne sredine. Rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da su, u ekonomski razvijenim zemljama, ekološke organizacije ranije nastajale, da ih je više i da imaju veći broj članova, u odnosu na organizacije iz slabije razvijenih zemalja (Dalton, Recchia, Rohrschneider, 2003; Norris, 2003; Dalton, 2005; Smith & Wiest, 2005).

Međutim, ekonomski napredak i zaštita životne sredine predstavljaju dva cilja koja je, u praksi, vrlo teško ostvarivati istovremeno. U situaciji kada je ekonomski razvoj postavljen kao prioritet, očuvanje životne sredine može biti dovedeno u pitanje. Imajući to u vidu, u razmatranje ćemo uzeti načine na koje ekonomske prilike u Srbiji utiču na razvoj ekološkog aktivizma. Poseban akcenat će biti stavljen na slučaj Pančeva i Bora, u kojima su ekološki i ekonomski interesi na vrlo očigledan način međusobno suprotstavljeni.

3.2.1. Ekonomske prilike u Srbiji nakon 2000. godine

Prema procenama ekonomista, privredna recesija koja je u prvoj polovini 1990-ih godina zahvatila postsocijalističke zemlje, uporediva je jedino sa velikom depresijom

¹⁴⁷ Iako resurse ne treba shvatiti u usko ekonomskom značenju, treba imati u vidu da se finansijski resursi pokazuju kao pojedinačno najznačajniji, jer se relativno lako mogu konvertovati u druge oblike resursa.

u Evropi i Americi u periodu između dva svetska rata (Milanović, 1998). Ekonomska kriza je u većini ovih zemalja trajala do pred kraj 1990-ih godina, od kad se beleži kontinuirani rast. Privreda Srbije je sa zakašnjenjem ušla u proces ekonomske transformacije (privatizacija državnog / društvenog vlasništva, tržišna liberalizacija). Promene u ekonomskoj sferi je pratio nagli pad društvenog proizvoda, rast nezaposlenosti i visoka inflacija. O tome da se još uvek nije izašlo iz transformacijske recesije, govori podatak da nije dostignut nivo bruto društvenog proizvoda ostvaren 1989. godine (Đorđević i Veselinović, 2010). Prema relevantnim ekonomskim pokazateljima, Srbija je tek 2010. godine dostigla nivo razvijenosti koji su uspešne tranzicione zemlje ostvarile krajem 1990-ih, dok i dalje značajno zaostaje za razvijenim evropskim zemljama (Bošnjak, 2011).

U periodu nakon 2000. godine pa sve do udara svetske ekonomske krize 2009. godine, ekonomska situacija u Srbiji se postepeno poboljšavala¹⁴⁸. Međutim, svoj privredni razvoj, Srbija je, uglavnom, zasnivala na rastu domaće potrošnje (za oko 25% veća od proizvodnje) i uvoza, na osnovu prihoda ostvarenih privatizacijom i zaduživanjem u inostranstvu¹⁴⁹. Po nastupanju ekonomske krize u Srbiji je, slično kao i u drugim zemljama, došlo do povećanja nelikvidnosti privrede, pada bruto domaćeg proizvoda, opadanja industrijske proizvodnje, izvoza i uvoza, rasta nezaposlenosti, slabljenja kupovne snage stanovništva, uz paralelni porast siromaštva (Bošnjak, 2011).

Ekonomski kolaps 1990-ih, podstaknut raspadom države, međunarodnom izolacijom / sankcijama, ratovima i bombardovanjem Srbije, doveo je do masovnog osiromašenja stanovništva. U Srbiji je, tokom 1990-ih godina, 40% stanovništva bilo siromašno, dok je sledećih četrdeset posto živelo na ivici siromaštva (Lazić, 2000:17). Iako je u periodu 2003-2007. godine apsolutno siromaštvo u Srbiji prepolovljeno, u 2008. godini je trend pada siromaštva zaustavljen, dok je finansijska kriza uticala da ponovo poraste broj siromašnih (*Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji*, 2010).

¹⁴⁸ Bruto domaći proizvod je rastao u proseku oko 5% godišnje, došlo je do uvećavanja plata i penzija, snižavanja stope nezaposlenosti ispod 20%, postizanja relativne makroekonomske stabilnosti, povećanja izvoza i deviznih rezervi, kao i porasta direktnih stranih investicija (Bošnjak, 2011b).

¹⁴⁹ Rast spoljnog duga je bio konstantan, pa je od 10 mlrd dolara 2001. godine, dostigao visinu od gotovo 25 mlrd dolara 2012. godine.

Rizikom od siromaštva danas je pogođena gotovo četvrtina stanovništva¹⁵⁰, najviše onih iz Južne i Jugoistočne Srbije.

Sumirajući osnovne karakteristike socio-ekonomske krize u prvoj dekadi 21. veka u Srbiji, politikolog Zoran Stojiljković izdvaja njenih pet ključnih elemenata: (1) rašireno siromaštvo i visoka nezaposlenost; (2) visok nivo deficita spoljnotrgovinske razmene; (3) slaba privreda i visok udeo javne potrošnje; (4) predimenzionirani javni sektor; (5) kriza javnog duga (Stojiljković, 2010:35).

Teška ekonomska situacija postavlja privredni razvoj kao državni prioritet broj jedan, što može imati višestruko negativne posledice po životnu sredinu. Pored štete koju ekspanzija privrede nanosi okruženju, ulaganja u ekonomsku revitalizaciju smanjuju ukupnu količinu raspoloživih sredstava koja bi mogla biti iskorišćena za rešavanje ekoloških problema.

Finansiranje sistema životne sredine u Srbiji je, jednom rečju, skromno. Državna izdvajanja za ovu oblast su u periodu 2001-2013 iznosila svega 0,3% - 0,4%¹⁵¹ BDP-a. Procenjuje se da je za usaglašavanje sa ekološkim propisima EU potrebno deset puta više novca, odnosno oko 10,5 milijardi evra (1,400 evra po glavi stanovnika), što je iznad proseka od 1.150 evra *per capita*, koliko su iznosili troškovi u zemljama koje su ranije pristupile Uniji (NSAŽS, 2011; Kramer, 2005).

Kao najvažniji strani donator, od koga se i u budućnosti očekuje značajna podrška reformama u oblasti zaštite životne, izdvojila se Evropska unija. Međutim, većinu troškova prilagođavanja u ovoj oblasti će morati da snosi sama država. Iako je od 2000. godine naovamo strana pomoć bila konstantna (i uglavnom se sastojala iz bespovratnih sredstava), ona je osetno varirala, sa naglim padom u prvim godinama ekonomske krize. Tako su, primera radi, strane donacije 2012. godine iznosile svega 0,05% BDP-a (NSAŽS, 2011).

Čak i letimičan pogled na ekonomske prilike u Srbiji dozvoljava da se zaključi da je situacija izuzetno teška. Niz ekonomskih kriza i bezuspešnih pokušaja da se privreda izvede iz recesije, ostavile su duboke tragove na funkcionisanje celokupnog

¹⁵⁰ Anketa o prihodima i uslovima života, Republički zavod za statistiku 2013. godine. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2134>

¹⁵¹ Poređenja radi, druge postsocijalističke zemlje su, u proseku, izdvajale 2% BDP-a za zaštitu životne sredine. Ulaganja u ovu oblast bi do 2019. godine trebalo da dostignu visinu od 2,4% BDP-a (NPŽS, 2011).

društva. Jedan od najvećih problema predstavlja visoka stopa nezaposlenosti radno sposobnog stanovništva. Ukupno teška ekonomska situacija se raspoređuje po svim sektorima, pa je tako i sa oblašću zaštite životne sredine. U nastavku, biće reči o tome na koji način opisane ekonomske prilike utiču na ekološki aktivizam i formiranje ekološkog pokreta.

3.2.2. Ekologija vs. ekonomija - stavovi građana

Rezultati anketnog istraživanja koje smo sproveli na reprezentativnom uzorku građana Srbije, ukazuju na visoko pozicioniranje ekonomskih, i nisko rangiranje ekoloških problema na listi društvenih prioriteta. Prema mišljenju ispitanika, od 17 nabrojanih društvenih problema, kao oni na čijem rešavanju bi nacionalne i lokalne vlasti prvenstveno trebalo da se uposle se, na prvom mestu, izdvajaju nezaposlenost i ekonomski rast, a za njima slede kriminal i korupcija. Potom se kao značajni izdvajaju problemi u obrazovnom sistemu, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Pitanja koja se tiču životne sredine se ne nalaze među važnima na nacionalnom planu, dok se na lokalnom nivou pokazuju kao nešto značajnija (6% ispitanika ih izdvaja kao najznačajnija). Ovakvi nalazi navode na zaključak da bi se ekološki problemi teško našli na političkom dnevnom redu, da to nije jedan od eksplicitnih zahteva postavljenih u procesu evropskih integracija Srbije.

Analiza podataka prikupljenih u anketnim istraživanjima (Srbija, Pančevo i Bor), pokazuje da se, na deklarativnom nivou, građani Srbije (ukupno posmatrano), ali i ugroženih zajednica (posebno), slažu sa stavom da zaštititi životne sredine treba dati prednost, čak i po cenu smanjenja ekonomskog rasta (tabela 9). U sva tri slučaja, gotovo jedna polovina ispitanika prihvata smanjenje ekonomskog rasta zarad čistijeg okruženja. Razlike su uočljive u pogledu broja onih koji se sa time ne slažu, koji je (iznenađujuće) viši u ekološki ugroženim zajednicama (21% u Boru i 19% u Pančevu), u poređenju sa prosekom u Srbiji (12%). Odgovori sugerišu i to da je po jedna četvrtina stanovnika ova dva grada spremna da trpi ekološke probleme, samo da to ne utiče na (već dovoljno teške) ekonomske prilike.

Tabela 9. *Zaštiti životne sredine u Srbiji treba dati prednost čak i po cenu smanjenja ekonomskog rasta*

	Slažem se	Delimično se slažem	Ne slažem se	Ne znam
Srbija	45%	34%	12%	9%
Pančevo	48%	29%	19%	5%
Bor	47%	29%	21%	3%

Kao najprihvatljivije rešenje se vidi ono prema kome bi nadležni državni organi trebalo da rade na smanjenju zagađenja životne sredine, ali da to dodatno ne košta građane. Pozitivan odgovor većine ispitanika na ovo pitanje zapravo ukazuje na to da su investicije u životnu sredinu dobrodošle u onoj meri u kojoj ne predstavljaju dodatni ekonomski teret (tabela 10). Sa ovakvim rešenjem se, na nivou Srbije, slaže gotovo dve trećine ispitanika (61%), dok je stepen prihvatanja u ugroženim zajednicama još viši - 73% u Pančevu i 87% ispitanika iz Bora. Svakako, pitanje je koliko je ovakvo rešenje moguće i izvesno.

Tabela 10. *Vlada bi trebalo da smanji zagađenje životne sredine, ali to ne bi trebalo da košta građane*

	Slažem se	Delimično se slažem	Ne slažem se	Ne znam
Srbija	61%	25%	8%	6%
Pančevo	73%	17%	7%	3%
Bor	87%	9%	3%	1%

Kako se sa apstraktnog nivoa ulaganja u životnu sredinu pomera sve više ka neposrednom, ličnom planu, to je i spremnost za dodatne ekonomske troškove zaštite životne sredine sve manja. Zanimljivo, procenat ispitanika iz ekološki ugroženih zajednica koji ne žele da daju više novca, a koji prelazi 40%, je veći od udela ispitanika sa teritorije cele Srbije koji nisu raspoloženi za ovakvu vrstu izdataka (33%) (tabela 11). Između jedne četvrtine i jedne petine ispitanika iz sva tri uzorka bi bilo spremno da plati više cene čistijeg okruženja, dok je oko jedne trećine neopredeljenih.

Tabela 11. *Spreman sam da prihvatim više cene da bi se unapredila zaštita životne sredine*

	Slazem se	Delimično se slazem	Ne slazem se	Ne znam
Srbija	23%	37%	33%	7%
Pančevo	26%	28%	41%	5%
Bor	20%	31%	45%	3%

Videli smo da na nacionalnom planu, prema mišljenju građana Srbije, najveće društvene probleme predstavljaju oni ekonomske prirode, pre svega nezaposlenost. U nameri da se ispita način na koji je odabir ekonomskih naspram ekoloških ciljeva povezan sa ekološkim aktivizmom, konstruisan je diskretan indeks percepcije značaja ekonomskih problema¹⁵². Na pod-uzorku ekološki aktivnih¹⁵³ ispitanika je primenjen χ^2 -test. Rezultat χ^2 -testa pokazuje da je odstupanje empirijske raspodele ispitanika statistički značajno drugačije od očekivane raspodele (tabela 12). Iz tabele se, takođe, može videti da je broj ispitanika koji su ekološki aktivni i koji su uvrstili ekonomska pitanja među najvažnija nešto niži od očekivanog, dok je broj ispitanika koji su prepoznali ekološka pitanja kao najvažnija - nešto viši od očekivanog. Ovo nas navodi na zaključak da je postavljanje ekonomskih pitanja kao prioriternih u odnosu na ekološka, negativno povezano sa ispoljavanjem ekološkog aktivizma.

Tabela 12. *Izbor ekonomskih pitanja među najvažnija u kategoriji ekološki aktivnih, Srbija*

	Empirijske frekvencije	Očekivane frekvencije	Rezidual
Ekologija na 1. mestu	471	436,0	35,0
Ekonomija na 1. mestu	200	235,0	-35,0
Ukupno	671	671	

$$\chi^2(1) = 8.02, p < .01$$

¹⁵² Indeks percepcije značaja ekonomskih problema je formiran na sledeći način: ukoliko je ispitanik rangirao neko od ponuđenih ekonomskih pitanja (precizno, (a) pitanje visine penzija, plata, i socijalnih davanja, i (b) pitanje nezaposlenosti) kao pitanja najvećeg značaja, taj ispitanik je klasifikovan kao ispitanik koji tretira ekonomska pitanja kao najvažnija.

¹⁵³ U odnosu na prisustvo ekološkog aktivizma, ceo uzorak je podeljen u dve kategorije - ekološki aktivni (što znači da je ispitanik barem jednom učestvovao u aktivnostima potpisivanja peticija, protesta, kontaktiranja predstavnika vlasti itd. - videti objašnjenje konstrukcije index ekološkog aktivizma na str.) i ekološki neaktivne.

Podaci prikupljeni u anketnom istraživanju stavova građana Pančeva i Bora daju nešto drugačiju sliku o društvenim prioritetima. U Pančevu se, na prvom mestu, kao neprikosnoveni, nalaze ekološki problemi / zagađenje koje ističe 58% ispitanika, dok je nezaposlenost i generalno nizak životni standard navelo 28% ispitanika. Drugi problemi, poput loše infrastrukture i rada komunalnih službi (6%), neefikasnosti lokalnih vlasti (3%), kriminala i korupcije (2%), se nalaze u senci ova dva velika problema. Za razliku od Pančeva, u Boru su ekološki i ekonomski problemi izjednačeni po važnosti (navodi ih po 44% ispitanika), dok su ostali problemi znatno ređe izdvajani kao značajni (kriminal i korupcija - 3%, loša infrastruktura -3% itd.).

Uprkos postojanju velikih ekoloških problema kojih su građani svesni, u Boru je većina ispitanika izjavila da bi prihvatila izgradnju novih postrojenja, jer donose nova radna mesta. Ovakav nalaz sugerise da stanovnici ovog grada prihvataju realnost zagađenja i činjenicu da je Bor pre svega industrijski grad, kao i to da su spremni gotovo na sve kako bi se ekonomska situacija poboljšala. S druge strane, većina Pančevaca (59%) smatra da je takva strategija razvoja loša, jer bi donela samo porast zagađenja, dok je za jednu trećinu (31%) ispitanika, takvo rešenje prihvatljivo. U oba grada, retki su bili uslovljavajući odgovori kao što bi, recimo, bio taj da su nove investicije prihvatljive ukoliko su u skladu sa postavljenim ekološkim standardima (tabela 13).

Tabela 13. Stav ispitanika prema izgradnji novih postrojenja u njihovom gradu

	To bi bilo dobro - nova radna mesta	To bi bilo loše - rast zagađenja	Delimično - to donosi i rast zagađenja i nova radna mesta	Dobro - ukoliko se poštuju standardi EU	Drugo	Ukupno
Pančevo	31%	59%	5%	3%	2%	100%
Bor	61%	31%	3%	4%	1%	100%

Na to da treba biti oprezan u donošenju zaključaka na osnovu podataka dobijeni anketnim istraživanjem koje u fokusu ima zaštitu životne sredine¹⁵⁴, ukazuju podaci

¹⁵⁴ Anketno istraživanje je realizovano 2011. godine, a fokus-grupni intervjui godinu dana kasnije. I ovde je primetna promena prioriteta od zaštite životne sredine ka ekonomskom razvoju, koja se, kao što je već bilo reči, odigrala i u stavovima građana Pančeva.

prikupljeni kvalitativnim tehnikama, koji daju nešto drugačiju sliku o odnosu važnosti ekonomskih i ekoloških problema u svesti građana Pančeva i Bora.

Specifičan odnos ekonomije i ekologije, odnosno uslovljenost zaštite okruženja ekonomskim prilikama, jasno je vidljiv na primeru Bora. U ovom gradu, egzistencija većine stanovnika direktno zavisi od poslovanja Rudarsko-topioničarskog basena Bor (RTB). Problem sa zagađenjem je prisutan još od početka XX veka, međutim zastarela tehnologija, poslednji put zamenjena pre četrdeset godina, danas pravi posebno velike probleme. Ekološki aktivizam, koji bi bio usmeren protiv zagađivača, u velikoj meri je ograničen uvreženim shvatanjem da je ekonomija čitavog grada uslovljena radom Rudarsko topioničarskog basena Bor. Učesnici fokus grupa su na sledeći način opisali probleme koji se nalaze pred građanima Bora:

"Svi problemi u Boru su posledica rada RTB Bor. Građani Bora se nalaze u bezizlaznoj situaciji – šta će bez RTB-a od koga direktno zavisi 5000 porodica? Stoga, delovanje RTB Bor ne sme previše da se kritikuje. Tako, uprkos čestim ekološkim akcidentima u Boru, građani se generalno mnogo ne bune. Frka se diže jedino kad uginu pčele (to je indikator velike zagađenosti, a i značajna materijalna šteta)" (građanin, Bor).

Svesni svog položaja, građani se retko kad žale, osim u ekstremnim situacijama. *"Bez obzira na to što se svi žalimo kada pada taj beli dim i kada to trpi ceo grad, građani ne žele da se bune protiv toga, jer isti taj RTB Bor predstavlja žilu kucavicu našeg grada. Kada ona ne radi, grad ne postoji. Tako "kad padne dim, pao je dim", ali grad ne može da egzistira bez RTB-a"* (građanin, Bor).

Sve nade za izlazak iz ove izuzetno nepovoljne situacije se polažu u više godina obećavane investicije u novu topionicu i zamenu dotrajale tehnologije. U međuvremenu (koje traje veoma dugo), kao privremeno rešenje već godinama funkcioniše sistem isplata nadoknada stanovništvu čijem poljoprivrednom dobru je naneta šteta. Na taj način se kupuje socijalni mir, jer seosko stanovništvo, koje je u znatno manjoj meri zavisno od rada RTB-a, ume da se pobuni kada zagađenje iz fabrike uništi letinu. Drugim rečima, malim novčanim nadoknadama sprečava se razvoj ekološkog aktivizma.

„Poslednjih godina, ono što pokušavaju da urade je da od građana otkupe pravo da nas truju. Formiraju komisije pa kad se desi da taj dim sve živo spali, oni izađu pa

procene štetu, pa onda kao isplate neku odštetu i tako nama otežavaju posao - ekološkom pokretu, jer se građani ne pridružuju kao ranije dok nisu bili isplaćivani." (Ekoagenda, Bor)

Razgovori vođeni u okviru mešovitih fokus grupa u Pančevu su pokazali da stanovnike ovog grada, slično Boru, mnogo više brinu ekonomske teškoće nego ekološki problemi:

„Nisam zabrinuta sa ekološke strane, više sam zabrinuta sa druge strane, jer su ljudi ugroženi finansijski i ne mogu normalno žive. Ekonomska nerazvijenost je katastrofalna. Grad je ekonomski uništen, totalno. Toliko je ljudi u ovom gradu koji nemaju nikakva primanja, po kontejnerima kopaju da bi preživeli. Eto, toga se najviše plašim, a inače vazduh kao vazduh dođe, prođe, dunu vetrovi, odnesu. Građani bi sada progutali sve ekološke katastrofe samo da fabrike rade, da prorade i Staklara i Utva i Petrohemija. Sve bismo prihvatili, samo da se radi i da bude kao nekada što je bilo". (građanka, Pančevo).

Ipak, blizina Beograda kao ekonomskog i političkog centra, veći broj privrednih organizacija (a, samim tim i manja ekonomska uslovljenost od pojedinačnog zagađivača), doprineli su tome da građani Pančeva budu glasniji u svojim zahtevima i da izdejtstvuju delimičnu modernizaciju proizvodnih pogona i ugradnju fabričkih filtera.

„Pančevci su uspeali da izvrše pritisak da u ugovoru o kupoprodaji Rafinerije stoji da je budući investitor u obavezi da investira u postrojenja. Isti slučaj će biti i sa Petrohemijom ako se bude privatizovala, novi će vlasnici morati da ulože u modernizaciju" (SEC, Pančevo).

Stavovi koji su se većinski zastupali u okviru fokus-grupnih razgovora u Pančevu, mogli bi se svesti na zaključak do koga je došao jedan od učesnika: *"stvari su vrlo jednostavne - prvo jedi, pa onda filozofiraj"* (građanin, Pančevo). Slično tome, učesnici fokus grupe u Boru zaključuju da se stanovnici ovog grada *"nalaze pred dilemom: smrt od gladi ili od zagađenja"* (Ekoagenda, Bor). S obzirom na činjenicu da je glad brža i izvesnija, ekološki problemi ostaju u drugom planu.

Može se zaključiti da ekonomske prepreke (pre svega visoka nezaposlenost) predstavljaju veliku prepreku za razvoj ekološkog aktivizma građana, ne samo u ugroženim zajednicama, već i na teritoriji čitave Srbije. Shodno tome, ne iznenađuje to što inicijative ekoloških organizacija da se spreče investicije i druge privredne

aktivnosti koje bi išle na štetu okruženja, obično ne uspevaju da privuku veći broj podržavalaca, a samim tim ni resursa (ljudskih, materijalnih, organizacionih). Kao posledica, kritičko delovanje obično biva kratkog daha i bez većih uspeha.

3.2.3. Uticaj karakteristika resursa i načina njihove mobilizacije na aktivnosti ekoloških organizacija

Prema pristupu teorije mobilizacije resursa, kao ključni resursi od kojih zavisi savremeni građanski aktivizam izdvajaju se novac i vreme (volonterski rad), potom dobra organizacija i menadžment, administrativna i ekspertska znanja, veze (umreženosti) sa drugim organizacijama, kao i političke veze (formalna i neformalna komunikacija sa predstavnicima vlasti na lokalnom, nacionalnom i nadnacionalnom nivou) (McCarthy & Zald, 1977; Edwards & McCarthy, 2004; Carmin, 2010). Takođe, od karakteristika mobilisanih resursa u velikoj meri zavise aktivnosti pojedinačnih organizacija i pokreta u celini. Nas ovde posebno zanima uticaj karakteristika resursa dostupnih ekološkim organizacijama u Srbiji na razvoj elemenata konstitutivnih za pokret - svojstva ekoloških organizacija, baza potencijalnih ekoaktivista, umrežavanje, kolektivni identitet i konflikt.

Podaci do kojih smo došli u intervjuima sa predstavnicima ekoloških organizacija, u skladu su sa nalazima drugih istraživanja¹⁵⁵ i ukazuju na ograničenost resursa koji stoje na raspolaganju ekološkim organizacijama. Jedna desetina organizacija nema budžet, dok gotovo polovina uzorka raspolaže godišnjim sredstvima manjim od 10,000 evra. Potom, svakoj petoj organizaciji na raspolaganju stoje sredstva u rasponu od 10 do 50 hiljada evra, dok jedna petina organizacija ima budžet veći od 50,000 evra. Treba napomenuti da, osim četiri velike organizacije, koje se dominantno bave zaštitom životne sredine, ostale organizacije koje su se našle u uzorku, a koje na

¹⁵⁵ Prema podacima izveštaja Regionalnog ekološkog centra, u pogledu visine budžeta, najveći deo ekoloških organizacija raspolaže skromnim sredstvima visine od 1.000 do 5.000 evra godišnje (30% organizacija), dok 20% nema budžet. Na taj način, 4% organizacija koje na raspolaganju imaju preko 100.000 evra godišnje, učestvuje u 24% ukupnog budžeta ENVO sektora, koji je procenjen na 1.6 miliona evra (REC, 2006). Do sličnih rezultata je došlo i istraživanje *Građanskih inicijativa* iz 2011. godine, po kome većina organizacija raspolaže godišnjim budžetom manjim od 5.000 evra (69%), između 5.000 i 20.000 evra ima 15% organizacija, dok godišnja sredstva koja prelaze 20.000 evra na računima ima tek 16% organizacija (*Građanske inicijative*, 2011).

raspolaganju imaju velike budžete, se ne bave samo zaštitom životne sredine, već i drugim aktivnostima (istraživački i konsultativni rad, zaštita ljudskih prava itd).

Prema nalazima više istraživanja (REC; 2006, Štupert, 2010; Građanske inicijative, 2011; Todić et al, 2012), izvori finansiranja organizacija civilnog društva u Srbiji su raznovrsni: državni sektor (na lokalnom i republičkom nivou), međunarodni donatori (države ili NVO), domaće organizacije civilnog društva i fondacije, domaći poslovni sektor, pojedinačne donacije, prihodi od članarina / kotizacije i prodaje roba i usluga. Ipak, NVO sektor u Srbiji je, pogotovo od 2000-ih na ovamo, najvećim delom finansiran iz stranih donacija, dok je udeo sredstava koji se obezbeđuje iz članarina i priloga građana srazmerno mali (REC, 2006; TACSO, 2010). Kao najvažniji strani donatori se izdvajaju USAID¹⁵⁶, SDC¹⁵⁷, Sida¹⁵⁸ i Evropska unija. U poslednjih par godina, Evropska komisija postaje glavni finansijer, dok se ostali donatori postepeno povlače iz regiona (Hafner-Ademi, 2010; Štupert, 2010). Priliv sredstava iz stranih izvora pomogao je da se podigne tehnički, stručni i menadžerski kapacitet organizacija za rešavanje ekoloških problema. Međutim, distribucija resursa iz stranih fondova je neravnomerno raspoređena, tako da sredstva uglavnom dobija nekoliko velikih ekoloških organizacija, koje su kontinuirano uspešne u apliciranju za projektne donacije.

Podaci dobijeni iz intervjua pokazuju da je novac iz stranih izvora ključna stavka u budžetu elitnih organizacija, dok su sredstva koja se obezbeđuju iz državnih izvora (nacionalni budžet, budžeti lokalnih samouprava) neuporedivo značajnija u strukturi prihoda malih organizacija. Primera radi, velika beogradska organizacija Mladi istraživači Srbije ima godišnji budžet veći od 100,000 evra, a prema informacijama dobijenim iz intervjua *„glavni izvor finansiranja je Evropska komisija, koja obezbeđuje oko 85% svih sredstava, zajedno sa UNEP-om (United Nations Environment Programme). Samo mali deo našeg budžeta čine sredstva koja dobijamo od države (oko 1%), a nešto dobijamo i od stranih ambasada. Ne dobijamo ništa od privatnih preduzeća, pošto nismo razvili korporativni pristup, što smatramo svojom slabom tačkom. Kada je reč o o sredstvima koja dolaze iz privatnih stranih fondova, ranije smo*

¹⁵⁶ U.S. Agency for International Development

¹⁵⁷ Swiss Agency for Development and Cooperation

¹⁵⁸ Swedish International Development Cooperation Agency

nešto dobijali od Soroš fondacije, ali više ne. Takođe, u proseku između 10 i 15% našeg budžeta čini novac od članarina, što nam obezbeđuje element održivosti, što je, ujedno, i komparativna prednost u odnosu na organizacije koje nemaju takav izvor prihoda“ (MIS, Beograd).

Na drugoj strani su se našle brojne male organizacije, koje nisu imale uspeha u dobijanju sredstava iz stranih izvora. Razlozi su bili ti što im je nedostajalo znanje za apliciranje (slabo se koriste engleskim jezikom, ne znaju kako da pripreme konkursnu dokumentaciju i napišu prijavu projekta) ili zato što nemaju dovoljno kapaciteta da ih implementiraju (nemaju stalno zaposleno osoblje¹⁵⁹, ne raspolažu sredstvima za kofinansiranje projekata (match-funding¹⁶⁰)), što je preduslov u većini konkursa za dobijanje sredstava iz fondova Evropske unije).

Pomoć koja pristiže iz stranih fondova pojačava razlike koje već postoje između ekoloških organizacija, jer iz ciklusa u ciklus, iste organizacije, koje su izgradile neophodne kapacitete, dobijaju projektna sredstva, dok preostale organizacije ostaju izvan zatvorenog kruga finansiranja. Izostanak ovog oblika finansijske podrške predstavnici malih organizacija vide kao „glavnu prepreku koja ih stavlja u neravnopravan položaj u odnosu na velike organizacije, koje su sposobne da povuku sredstva iz stranih fondova“ (SEC, Pančevo).

Sredstva namenjena civilnom sektoru se izdvajaju i iz državnog budžeta (po tzv. „budžetskoj liniji 481“). Međutim, manje od 30% ukupnih sredstava zaista i stigne do nevladinih organizacija (u užem smislu), dok se većina novca usmerava ka političkim partijama, Crvenom krstu, sportskim i religijskim udruženjima (Lončar, 2010).

Prema oceni predstavnika ekoloških organizacija, sredstva koja se dobijaju iz državnih izvora nisu dovoljna za ozbiljniji rad¹⁶¹ na zaštiti životne sredine.

¹⁵⁹ Najmanje jedan zaposleni sa punim radnim vremenom predstavlja eliminacioni kriterijum koji se postavlja za članstvo u međunarodnim mrežama i većinu konkursa za veća projektna sredstva iz evropskih fondova.

¹⁶⁰ Kao uslov je najčešće postavljeno kofinansiranje projekta u iznosu od 15% do 20% od ukupnih bespovratnih sredstava. Ta finansijska sredstva mogu poticati samo iz izvora finansiranja koji nisu namenjeni za druge projekte, već, najčešće, od novca prikupljenog od članarina, kotizacija, prodaje proizvoda i usluga itsl.

¹⁶¹ O tome koliko su ti izvori oskudni svedoči podatak koji smo dobili u intervjuu sa pomoćnikom sekretara za zaštitu životne sredine grada Pančeva: "Oko 1,2 miliona dinara je namenjeno za projekte ENVO, do 100.000 din po projektu. Deo tog novca se, primera radi, troši na praćenje stanja ornitofaune, za podršku aktivnostima Pokreta gorana (eko kampovi i radionice), organizovanje aktivnosti u okviru

„Sredstva koje Ministarstvo životne sredine izdvaja za implementaciju programa ne prelaze nekoliko hiljada evra bruto, što je izuzetno mali iznos“ (Ambasadori, Beograd). Kako prihodi iz tih izvora nisu dovoljni za rad, organizacije su primorane da se oslanjaju „na lična sredstva svojih članova (kompjutere, mobilne telefone, kola, prostorije“ (Eko klub, Bor).

Uprkos razlikama u strukturi prihoda, većina ekoloških organizacija, sa izuzetkom udruženja nasleđenih iz ranijeg perioda (koja, još uvek, uživaju (minimalnu) institucionalnu podršku¹⁶²), nailazi na probleme u pokrivanju troškova iznajmljivanja kancelarijskog prostora i nabavke neophodne opreme za rad. Kako ističe predstavnik jedne organizacije, „najveći problem je kako pokriti troškove plata i iznajmljivanja kancelarijskog prostora“ (Supernatural, Beograd). Razlog je što novac za te potrebe, uglavnom, nije predviđen namenskim sredstvima iz projektnih donacija. „Finansiranje operativnih troškova (kancelarije, administrativno osoblje, računovođa, materijal) od strane donatora je veoma retko. U oblasti zaštite životne sredine, niko nije dobio takav vid podrške“ (Ambasadori, Beograd). Upitani da objasne kako, ipak, uspevaju da obezbede sredstva za iznajmljivanje prostorija, čak i predstavnici jedne od najvećih ekoloških organizacije su rekli da je reč o svojevrsnoj „finansijskoj gimnastici“ i dovijanju kako da novac sa projekta bude iskorišćen za plaćanje poslovnog prostora i pokrivanje drugih operativnih troškova (Ambasadori, Beograd).

Jedna od strategija na koju se ENVO povremeno oslanjaju je tzv. „korporativni pristup“ odnosno traženje finansijske podrške od (lokalnih) socijalno i ekološki odgovornih preduzeća (često, najvećih zagađivača). Međutim, ovakva praksa nije raširena kod nas, organizacije uglavnom nemaju razvijen korporativni pristup, mada postoje izvesni podsticaji koji u budućnosti mogu voditi u tom pravcu. Tako, recimo, organizacija SMART kolektiv, podržana od strane američkih donatora (USAID-a i Sustainable communities initiative) razvija programe korporativne odgovornosti i saradnje civilnog sektora sa društveno odgovornim kompanijama. Ipak, kompanije se retko kad odlučuju da pruže podršku ekološkim organizacijama, a kad to čine, najčešće

akcije Očistimo Srbiju, za Teatar ZA, za izradu doktorske disertacije na temu zaštite biodiverziteta, na aktivnosti PEK Soko, na Omladinski motivacioni centar (finansiranje oko desetak organizacija) itsl".

¹⁶² Institucionalna podrška podrazumeva korišćenje prostorija koje obezbeđuje lokalna samouprava (kancelarije u domovima omladine, prostorije u okviru škola, pri mesnoj zajednici itsl.), kao i (minimalno) finansiranje iz budžeta. Međutim, većina lokalnih samouprava se, sve više, orijentiše ka projektnom (takođe, vrlo skromnom) finansiranju nevladinih organizacija.

je reč o poklanjanju određene robe (kačketi, majice, eventualno prehrambeni proizvodi i sl.) ili ustupanju prostorija za organizovanje skupova i konferencija¹⁶³.

Sredstva koja se prikupljaju od članarina i individualnih donacija su takođe skromna i ne predstavljaju važniji izvor prihoda, izuzev u slučaju planinarskih klubova, i udruženja koja organizuju izlete, kampove i slične rekreativne aktivnosti u prirodi (intervju: Planinarsko društvo Jelenak iz Pančeva) i samoniklih organizacija koje se bave zaštitom životinja (intervju: UG Alfa). Naime, za razliku od projektno usmerenih ekoloških organizacija, ove grupe i udruženja građana većinu aktivnosti finansiraju iz ličnih sredstava¹⁶⁴.

Resursi koje ekološke organizacije dobijaju, kanališu i kontrolišu, u značajnoj meri utiču na aktivnosti koje će obavljati (Jenkins & Perrow, 1977; McCarthy, Britt & Wolfson, 1991). Drugim rečima, organizacije su prinuđene da biraju one taktike i repertoare delanja za koje imaju dovoljno finansijskih sredstava i koje su prihvatljive donatorima i finansijerima. Organizacije koje se oslanjaju na državne ili korporativne donacije, najčešće ne postavljaju radikalne zahteve (izuzev ako to ne podstiču sami donatori). Drugačije je iskustvo organizacija koje se oslanjaju na simpatizere (i njihove članarine) i volontere (rad), koje imaju nešto veću slobodu u odabiru aktivnosti i mogućnost da budu radikalniji u svojim zahtevima (Brulle, 2000; Dalton, 1994; Carmin & Balsler, 2002).

Donacije za projekte se pokazuju kao relativno nepouzdan način finansiranja - traju kratko (najčešće do godinu dana) i vrlo je neizvesno koliko dugo će još pristizati podrška iz inostranstva. Usled kratkog trajanja, već negde pred kraj projektnog perioda, angažovani u organizacijama moraju da se usmere na traženje novih izvora finansiranja i da apliciraju, što im, zajedno sa tekućim aktivnostima, predstavlja veliko opterećenje (koje, praktično, onemogućava da se bave nekim drugim stvarima, koje bi mogle biti korisne za rešavanje lokalnih ekoloških problema). Finansijski održivije bi bilo oslanjanje na članarine i priloge građana; međutim, ova opcija podrazumeva razvijanje

¹⁶³ Intervju - organizacija SEC, Pančevo i Ambasadori, Beograd.

¹⁶⁴ Neophodna sredstva se prikupljaju na različite načine – iz članarina ili sufinansiranjem izleta i drugih aktivnosti (planinarska i sl. udruženja) ili oglašavanjem na društvenim mrežama apela da se novac uplati za određene svrhe ili ličnim sredstvima podrže određene akcije (npr. prevoza i udomljavanja napuštenih životinja).

ekološke svesti, odgovornosti i aktivizma među pojedincima. Trenutno je situacija takva da je pribavljanje neophodnih sredstava na ovaj način teško i neizvesno.

Zavisnost od projektnog finansiranja, koje uglavnom traje do 12 meseci, a najviše 3 godine (što je retkost), i nedostatak autonomnih izvora prihoda (recimo od članarina ili prodaje proizvoda), otežava delovanje ENVO pa one, često, nemaju izbora nego da napuste oblasti u kojima su bile aktivne (a za koje donatori više ne izdvajaju sredstva) i da započnu sa radom u onim sferama koje su interesantne finansijerima odnosno za koje postoji projektni novac. Tako, predstavnik Eko kluba iz Bora ističe da je *„nedostatak redovnog finansiranja ozbiljan problem, jer se ne može trajnije raditi na rešavanju određenog pitanja. Kada se projektni period okonča, nemamo više sredstava da se bavimo tim problemom, i primorani smo da prestanemo sa radom, odnosno da idemo dalje“* (Eko klub, Bor).

„Mi nemamo kapaciteta da se bavimo sa još nečim sa strane, iako bismo zaista voleli da pomognemo u rešavanju i drugih ekoloških problema u našem gradu“ (Eko klub, Bor).

Izuzev ako to nije deo projekta koji sprovode ili zahtev donatora (što je retkost), ENVO nisu sklone da pružaju podršku samoniklim inicijativama ili lokalnim protestima. Jedan od razloga je i taj što donatori ne žele da ulaze u sukob sa nacionalnim vlastima oko pitanja koja ne predstavljaju njihov primarni interes.

„NVO sprovode projekte na način da budu privlačne donatorima. Znači, nije uvek situacija da se bave onim što je stvarno najveći problem, nego šta ovi hoće da finansiraju. E sad, nekad se to poklopi sa stvarnim problemima, nekad ne“ (Eko Centar, Beograd).

Upravljanje prema interesima donatora dodatno udaljava ekološke organizacije od građana. Prema podacima istraživanja sprovedenog na reprezentativnom uzorku građana Srbije, malo građana je uopšte upoznato sa radom ekoloških organizacija, a među onima koji jesu, većina nije zadovoljna načinom na koji one sprovode svoje aktivnosti. Gotovo tri četvrtine (72%) ispitanika nije zadovoljno angažmanom ENVO na polju pokretanja inicijativa važnih za očuvanje prirodne sredine. S druge strane, gotovo dve trećine ispitanika (62%) nije u potpunosti zadovoljno načinom na koji ENVO prepoznaju lokalne ekološke probleme i rade na njihovom rešavanju. Nepovoljnu ocenu građana su dobili i programi koje ove organizacije pripremaju, način

na koji informišu građane o značaju zaštite životne sredine, kao i uključivanje građana u akcije usmerene na zaštitu životne sredine. Prema mišljenju građana, oni koji se bore za zaštitu životne sredine često to rade iz lične koristi (24%), radi političke promocije (17%) ili zato što je to popularno (8%), dok prema uverenju nešto više od jedne trećine ispitanika (37%), to rade iz iskrenih pobuda.

Organizacije civilnog društva jedne drugima predstavljaju najveće konkurente u borbi oko sredstava za realizaciju projekata. Takmičarska atmosfera ih navodi ne samo da ne saraduju, već i da pokušavaju da na različite načine jedne druge osujete prilikom apliciranja za projekte, npr. tako što zadržavaju ili skrivaju informacije, traže stranačke veze i protekciju, uspostavljaju neformalne kontakte sa onima koji donose odluke o dodeli finansijskih sredstava i sl. Značajan broj naših sagovornika¹⁶⁵ je kao glavne protivnike, odnosno one sa kojima im se interesi najčešće sukobljavaju, i to ne zbog različitog pristupa ekološkim pitanjima, već zbog resursa, naveo upravo druge ENVO. Tako, recimo, kao protivnike svoje organizacije, predstavnicu Gorana nije navela ni zagađivače, ni neodgovornu vlast, već „*druge ENVO koje su bolje pozicionirane (tj. u sprezi sa nekima u vlasti) i zbog toga dobijaju više projekata*“. Kako zaključuje predstavnik Eko centra iz Beograda:

„Unutrašnji sukobi su toliko naglašeni iz prostog razloga – mala bara puna krokodila. Malo je fondova.“ (Eko centar, Beograd)

Unutrašnji konflikti oko resursa razjedinjavajuće deluju na ekološki sektor, slabeći šanse da on u jednom trenutku preraste u integrisani ekološki pokret. Kao kontrateža zapaženim tendencijama, međunarodni donatori¹⁶⁶ finansijski podržavaju uspostavljanje mreža između ekoloških organizacija. Međutim, praksa je, pokazala da mreže i intenzivna saradnja između organizacija najčešće prestaju da postoje sa okončanjem projektnog ciklusa¹⁶⁷.

„Ne znam ni za slučaj jedne mreže da je nastavila da funkcioniše kad se projekat okončao. Mreže ne nadžive projekat“ (MIS, Beograd).

¹⁶⁵ Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija: Zora XXI, Novi Sad; Ekološki pokret, Irig; Srednjoškolski ekološki centar, Pančevo; Zelena patrola, Novi Sad, Pokret gorana, Pančevo, UNECO, Beograd; Omladinski ekološki centar, Bačka Palanka, Udruženje "Ključ", Niš.

¹⁶⁶ Npr. REC je izdvojio značajna sredstva za projekte umrežavanja ENVO u Srbiji. Slične inicijative podržavaju i drugi donatori, direktno ili u sklopu uslova za dobijanje projektnih sredstava.

¹⁶⁷ Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija: UNECO, Beograd; Avalon, Vršac; Udruženje "Ključ", Niš.

"Ostaju eventualno virtuelne e-mail mreže, mejling liste, ali ne i stvarne mreže gde se sa nekim susrećeš, razmenjuješ mišljenja itd." (Ambasadori, Beograd).

Primeru kratkog post-projektnog života mreža NVO ima na pretek, a ovde, kao ilustracija, može poslužiti značajno smanjenje aktivnosti na zvaničnom blogu mreže Natura 2000 RC Srbije, koje je usledilo vrlo brzo po okončanju projektnog ciklusa u toku kojeg je mreža formirana. Dok je, recimo, u toku trajanja projekta 2010. i 2011. godine bilo 102 odnosno 115 poruka, postavljenih od strane 17 aktivnih blogera, već 2012. broj poruka se smanjio na 32, dok ih je 2013. bilo svega 9 (i to postavljenih jedino od strane koordinatora mreže - Mladih istraživača Srbije).

Prema rečima predstavnika ENVO, takmičenje oko ograničenih resursa predstavlja glavnu prepreku održavanju mreža.

"Ukoliko je nekoliko organizacija uključeno u projekat, ukupna sredstva moraju da se podele između tih organizacija, tako da svaka od njih dobija samo mali deo, što nije ni u čijem interesu" (Ambasadori, Beograd).

Pored toga, kao razlog se još navode i nedostatak svesti o tome da umrežavanje donosi dobitke.

"Nema uvek jasne svesti o tome da smo jači kad smo udruženi. Zavist, sujeta, nedostatak tolerancije između organizacija... ugrožava međusobnu saradnju. Ekološke NVO su nepoverljive jedne prema drugima, misle da će neko drugi uzeti novac, a one ostati uskraćene" (MIS, Beograd).

Kao suprotan primer (odnosno slučaj kada finansijski motiv nije jedini razlog udruživanja) može poslužiti mreža BRANA, u koju su se organizacije okupile kako bi sprečile izgradnju hidrocentrala u blizini Brodareva. Kako osnova povezivanja nije bila kratkoročna materijalna korist (projektni novac), već konkretni problem oko čijeg rešavanja je postojao konsenzus, ova mreža je opstala.

"Mreža BRANA nije stvorena zbog projekta već zbog problema, niko nas ne finansira, nemamo nikakva sredstva, a ipak radimo." (Eko Centar, Beograd).

Naše istraživanje pokazuje da je odabir vrednosti i ciljeva čijem ostvarenju teže ekološke organizacije, odnosno formiranje *kolektivnog identiteta*, pod velikim uticajem načina na koji organizacije obezbeđuju osnovna sredstva za rad.

Kako organizacije nasleđene iz (pred)socijalističkog perioda imaju tu privilegiju u odnosu na "projektne" da još uvek dobijaju institucionalnu podršku¹⁶⁸, one imaju mogućnost da se kontinuirano bave određenim temama i da se, prilikom odabira aktivnosti, najvećim delom rukovode afinitetima članstva. Potencijalna ograničenja se ogledaju u tome što je mogućnost kritike nosilaca vlasti limitirana (jer u pitanje može dovesti stečene privilegije). Međutim, ove organizacije to, generalno, nemaju ni nameru da čine, jer se tradicionalno bave apolitičnim aktivnostima, kao što su ozelenjavanje ili pošumljavanje, organizovanje kampova, odlazaka u prirodu ili planinarenja. O tome za koju vrstu aktivnosti se najradije opredeljuju, govori predstavnik ekološke organizacije iz Bora:

„Organizacija Pingvin je nastala od kluba alpinista iz Bora Rock and Ice. Ona okuplja prave ljubitelje prirode, koji mnogo vremena provode napolju i neposredno mogu da vide zagađenje. Uglavnom se bavimo saniranjem divljih deponija tako što se aktivno uključujemo u čišćenje pojedinih oblasti (umesto „prazne priče“ i radionice kojima se bavi većina organizacija). Tako se, npr. sad spremamo za čišćenje Lazarevog kanjona. Takođe, bavimo se i zaštitom ugroženih životinjskih vrsta. Naša organizacija se ne bavi protestima, već konkretnim akcijama čišćenja, kampanjama podizanja svesti i zaštitom životinja.“ (Pingvin, Bor)

U drugoj grupi se nalaze "projektne" organizacije, koje su, za razliku od organizacija iz prve grupe, prinuđene da se takmiče na „projektom tržištu“. Da bi bili uspešni u obezbeđivanju finansijske podrške, profesionalni aktivisti prate promene u politikama donatora, prilagođavaju se novim zahtevima, menjajući samim tim i ciljeve i fokus delatnosti svojih organizacija. Kako pokazuje istraživanje Regionalnog ekološkog centra, prioriteti donatora imaju odlučujući uticaj na oblast kojom će se baviti ekološke NVO (REC, 2006). Podsticanje ekološkog aktivizma i izgradnje ekološke uprave počeli

¹⁶⁸ Prema podacima istraživanja koje je 2011. godine sprovedla organizacija Građanske inicijative, 6% ekoloških organizacija (još uvek) uživa institucionalnu podršku.

su naglašenije da figuriraju u agendi donatora¹⁶⁹ tek od 2007. godine (Građanske inicijative, 2011).

„Danas vlada to pomodarstvo ekologije, pa onda se kao svi bave ekologijom. Mnogi su počeli da se interesuju za ekologiju kada su počeli da pristižu neki novci stranih donatora. Dva-tri čoveka osnuju nevladinu organizaciju, naprave jedan projekat, odrade projekat, uzmu pare i nestanu.“ (Pokret gorana, Pančevo).

Predstavnik organizacije Zelena patrola je na sledeći način opisao delovanje ovih, kako on smatra „oportunističkih¹⁷⁰“ organizacija:

„Oni svake godine uzmu brošuru "Vodič kroz potencijalne izvore finansiranja“ pa onda "ajd da vidimo za šta se daju pare", pa onda pišu projekte iz tih oblasti, pa šta ubodu.“ (Zelena patrola, Subotica).

Sklonost organizacija da "svaštare" je vidljiva u čestim promenama aktivnosti koje su realizovale tokom svog postojanja. Tako se, primera radi, NVO *Protekta iz Niša* dugo godina bavila promocijom demokratije, razvojem civilnog društva, regionalizacijom, omladinskim politikama, interkulturnom razmenom, dok je od skoro počela da se zanima i za ekologiju. Organizacija *Ekološki pokret Iriga* se, pored zaštite životne sredine, angažuje na polju prevencije HIV-a, zaštite kulturnog nasleđa Fruške Gore, samozapošljavanja žena, lokalnog preduzetništva, izrade priručnika za pisanje CV-a, razvoja projekata agroekologije za sve oblasti u Sremu, itd. Udruženje *Novi svet* iz Beograda je svoje bavljenje pravima romske populacije 2004. godine zamenilo ekološkom problematikom. Udruženje *Optimist* iz Bosilegrada se fokusira na tri oblasti delovanja: socijalno preduzetništvo, zaštita životne sredine i mladi. U toku svog postojanja, bili su aktivni i na poljima razvoja demokratije i zaštite ljudskih i manjinskih prava, rodne ravnopravnosti, kao i u borbi protiv korupcije.

Kako primećuje predstavnik jedne ekološke organizacije: *"Takve organizacije nemaju ekološki identitet, već rade kao mala "socijalna" preduzeća"* (Zelena patrola, Subotica).

¹⁶⁹ Strane donacije su u Srbiju prvo došle u vidu humanitarne pomoći (za izbeglice, raseljena lica i siromašne), a tek kasnije, uglavnom nakon promene režima 2000. godine, u svrhe ubrzanja procesa demokratizacije, uspostavljanja pravne države i jačanja kapaciteta civilnog društva (Fagan, 2010).

¹⁷⁰ I tokom devedesetih godina je postojao rivalitet između „pravih ekologa“ i „oportunista“ – odnosno onih iskreno zainteresovanih za ekologiju i onih koji se time bave da bi zaradili. Eko aktivisti prave i podelu i na "potkupljene" i "radikalne" NVO (ekoaktivista, Pančevo).

Pojašnjavajući motive za „svaštarenje“, predstavnik Eko Centra je skrenuo pažnju na činjenicu da :

„Slaba je ekološka NVO scena kod nas. Ima malo novca. Retko ko može samo time da se bavi. Tu leži najveći problem. Eto, Mladi istraživači Srbije samo to rade, ima i nekih ljudi koji su u penziji pa mogu samo time da se bave... Nekoliko jakih NVO je još osposobljeno da dobija novac iz tih velikih evropskih fondova...Ali ja, eto, ne mogu samo to da radim, moram još negde nešto da radim.“ (Eko Centar, Beograd)

Od kako je ekologija postala popularna, u ovaj sektor se sele i velike organizacije koje su se ranije bavile zaštitom ljudskih prava i razvojem demokratije. Tu tendenciju pojačavaju i projektni konkursi koji ne prave razliku između ekoloških i drugih NVO. Kao ilustraciju, predstavnici Mladih istraživača Srbije su naveli probleme koji se javljaju prilikom konkurisanja za IPA¹⁷¹ projekte. Naime, tzv. nacionalni pozivi za IPA projektne donacije nisu tematski odvojeni tako da samo sektorske (ekološke) NVO mogu da konkurišu, već su otvoreni za organizacije različitih profila. U tom smislu, konkurisanje za ove projekte je, po mišljenju sagovornice, nefer igra, jer u njoj mogu da učestvuju i organizacije koje se bave demokratizacijom i zaštitom ljudskih prava, osnivane tokom 1990-ih¹⁷² i izdašno finansirane od strane međunarodnih donatora (npr. CESID, BOŠ, Evropski pokret, Fond za političku izuzetnost i sl.)

"Sve te velike organizacije iz sektora ljudskih prava ulaze u ovaj naš ekološki prostor. Mnogo su jači nego mi i zaista ne moraju da uzmu ovaj naš mali deo kolača.“ (Eko centar, Beograd).

Kritikujući ovu praksu, predsednica Mladih istraživača Srbije je istakla da:

„Sve više sumnjam u to koliko je pametno držati se određenog profila organizacije, tj. tematske usmerenosti, jer ove svaštarske organizacije dobro prolaze na konkursima.“ (MIS, Beograd)

Načini na koje organizacije pribavljaju resurse neophodne za rad, u značajnoj meri utiče i na njihov konfliktni karakter. Naime, jedan od ključnih preduslova za *konfliktno* (osporavajuće) delanje ekoloških organizacija je održavanje nezavisnog

¹⁷¹ Instrument prepristupne pomoći Evropske unije (*Instrument for Pre-Accession assistance*).

¹⁷² Tokom 1990-ih životna sredina nije bila u fokusu donatora, pa ni organizacije koje su se time bavile nisu dobijale mogućnost da se razvijaju. Životna sredina ulazi u fokus razvojnih agencija tek sa započinjanjem procesa evrointegracija. Dakle, organizacije za ljudska prava su razvile svoje kapacitete, jake su i dobro pozicionirane, pa su u značajnoj komparativnoj prednosti u odnosu na mlađe, ekološke organizacije.

položaja u odnosu na dominantne političke i ekonomske strukture. U razvijenim zapadnim demokratijama to obezbeđuju nezavisni izvori finansiranja (članarine i prilozima građana¹⁷³), kao i jako uporište koja organizacije imaju u lokalnoj zajednici. Delanje ekoloških organizacija u Centralnoj i Istočnoj Evropi je, u tom pogledu, u velikoj meri ograničeno, s jedne strane njihovom neukorenjenošću u lokalnoj sredini a, sa druge, materijalnom zavisnošću od stranih i domaćih izvora finansiranja (Henderson, 2002; Fagan, 2004; 2006a,b; 2010a; Fagan & Ostojić, 2008; Cisar, 2010). Situacija u Srbiji je, u tom pogledu, vrlo slična onoj u drugim zemljama CIE.

Aktivisti iz nekoliko organizacija sa kojima smo imali prilike da razgovaramo su naglasili važnost finansijske autonomije, koja pruža slobodu u delovanju. Zbog toga, prema njihovim rečima, „*donacije nikada ne prelaze 50% našeg budžeta, što nam osigurava nezavisnost*“ (Zelena Patrola, Subotica).

Jedan broj organizacija je direktno finansiran državnim sredstvima ili sredstvima iz budžeta lokalne samouprave, te u tom smislu nema dovoljno slobode da kritikuje loše poteze vlasti. Finansiranje od strane privatnih kompanija takođe ograničavajuće deluje na aktivnosti organizacija. Teško je očekivati da će ekološke organizacije kritički nastupiti prema ekološki neodgovornom poslovanju kompanije-finansijera. Nedostatak finansijske autonomije važan je ograničavajući faktor delanja ENVO, dok je njihovo učešće u konfliktima, u velikoj meri, spolja uslovljeno. Sagovornici¹⁷⁴ u intervjuima su više puta ponovili da, usled ograničenih resursa, najčešće nisu u prilici da se bave drugim aktivnostima, mimo onih koje su predviđene projektima, odnosno da nemaju dovoljno sredstava da bi mogli da podržavaju lokalne protestne ekološke inicijative¹⁷⁵.

Iako su, tokom devedesetih, strani donatori u velikoj meri davali podršku aktivnostima organizacija civilnog društva koje su ulazile u konflikt sa nedemokratskim režimom Slobodana Miloševića i odigrale važnu ulogu u njegovom svrgavanju, takva praksa se nije nastavila posle 2000. godine. Primera radi, kada je životna sredina u pitanju, na pozive da podrže spontano organizovane akcije građana da se, od pretvaranja

¹⁷³ Organizacija Green Peace, recimo, odbija sve vrste finansijske pomoći od strane vlada ili privatnih kompanija, oslanjajući se isključivo na članarine i donacije građana.

¹⁷⁴ Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija: Ekološki pokret, Irig; UNECO, Beograd; Avalon, Vršac.

¹⁷⁵ Slična situacija je i u čitavom regionu, sa tek ponekim izuzetkom. Tako, Fagan (2006) navodi jedan atipičan primer, kada su se u sprečavanje izgradnje puta kroz kanjon reke Rakitnice u Bosni, pored lokalnog stanovništva i ekoloških grupa, uključile i pojedine nevladine organizacije, koje su za potrebe protesta izdvojile deo sredstava koje su od donatora dobile za sasvim druge namene.

u poslovni centar, zaštititi "Peti parkić" u Beogradu, međunarodne organizacije nisu želele da se odazovu, izražavajući nespremnost da se mešaju u lokalne sukobe. Slično iskustvo su imale i grupe građana koje su više puta bezuspešno tražile podršku organizacije PETA protestima protiv nepoštovanja Zakona o dobrobiti životinja¹⁷⁶.

Umesto kritičkog delovanja, međunarodne organizacije finansijski podržavaju one aktivnosti organizacija civilnog društva koje pomažu radu nadležnih državnih službi (Fagan, 2010). Drugim rečima, podstiče se razvoj tzv. odgovorne ekološke uprave, u kojoj ENVO figuriraju kao partneri (a ne kritičari) državnih organa i učestvuju u donošenju odluka i pružanju usluga koje su u vezi sa zaštitom životne sredine. Ipak, iako nevladine organizacije, tokom dužeg perioda, mogu da delaju samo kao partneri ili asistenti, ne dovodeći u pitanje ni jednu od donetih odluka, u sukobu interesa nacionalne države i donatora, kao predstavnika nekih međunarodnih ili nadnacionalnih interesa, mogu da postanu strana u konfliktu u kome je ulog životna sredina. Kakvu će ulogu u takvoj situaciji preuzeti ekološke organizacije u velikoj meri zavisi od konkretnih okolnosti, mada treba imati u vidu da su vrlo privržene svojim donatorima.

Kao što smo imali prilike da vidimo, ekonomski činiooci, na različite načine, nepovoljno utiču na razvoj ekološkog pokreta u Srbiji. S jedne strane, siromaštvo, nezaposlenost i ekonomska kriza uslovljavaju relativno nisko interesovanje građana za ekološka pitanja. Rešavanje ekoloških problema postaje posebno neizvesno u situaciji kada se direktno suprotstavi interesima ekonomskog razvoja. Na primerima Pančeva i Bora moglo se videti da će građani, pritisnuti ekonomskim problemima, čak i u uslovima visokog zagađenja, optirati za ekonomski razvoj. Drugim rečima, u situaciji kada je značajan deo građana primoran da napravi izbor između siromaštva i zagađenja, razvoj ekološkog aktivizma (i participativnog ekološkog pokreta) je malo verovatan.

Ukupno posmatrano, uprkos postojanju nekolicine jakih organizacija, može se reći da ekološke organizacije u Srbiji imaju slabe finansijske kapacitete. Ovaj zaključak dodatno učvršćuje poređenje sa situacijom u zemljama Centralne Evrope, u kojima ekološkim organizacijama na raspolaganju stoje značajno veća sredstva (iz stranih i

¹⁷⁶ Intevju sa predstavnicom facebook stranice "Mila-naš heroj"

domaćih izvora) (REC, 2006; Fagan & Ostojić, 2008; Fagan, 2010a). Nepostojanje autonomnih izvora prihoda (usled udaljenosti od građana) i oštra konkurencija oko skromnih resursa navode na sukobe i otežavaju uspostavljanje veza između ekoloških organizacija. Unutrašnji konflikti i razjedinjenost slabe snagu ekološkog sektora i njegovu relativnu poziciju spram drugih aktera. Pored toga, želja da se pobedi na konkursima i da se dobiju sredstva za naredni projektni ciklus vodi "oportunističkom" i "svaštarskom" ponašanju, usled koga organizacije liče na mala "socijalna preduzeća", bez jasno definisanog ekološkog identiteta. Sredstva koja međunarodni donatori izdvajaju za razvoj ekoloških mreža ostvaruju samo privremeni efekat. Sa završetkom finansiranja, nestaje i interes za međusobnom saradnjom, pa mreže prestaju da postoje. Od 2000. godine, strana pomoć se značajnim delom usmerila na izgradnju čvršćih veza između države i civilnog sektora. U takvom aranžmanu, ekološke organizacije su podstaknute na to da postanu državni servis, koji obavlja funkcije koje su nekada bile u nadležnosti države. Servisna uloga i zavisnost od stranih / domaćih izvora finansiranja, otežavaju razvoj konfliktne dimenzije delanja ekoloških organizacija.

Da rezimiramo, strani uticaji, kombinovani sa nepovoljnim ekonomskim prilikama, doprinose jačanju servisno orijentisanog, unutra razdeljenog i atomizovanog ENVO sektora koji, zavistan od donacija, ne može da dela autonomno. Oslanjanje na priloge građana, kao strategija postizanja nezavisnosti i održivosti, za sada nije realna opcija, jer građani nemaju niti sredstva, niti volje da podrže rad ekoloških organizacija. Jedan broj organizacija, nasleđen iz prethodnog perioda, još uvek preživljava oslonjen na skromna sredstva iz budžeta lokalnih samouprava. Međutim, čak i oni uviđaju neminovnost prelaska na projektni vid finansiranja.

3. 3. UTICAJ STRUKTURE POLITIČKIH MOGUĆNOSTI NA FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI

Političko procesni pristup poseban naglasak stavlja na *strukturu političkih mogućnosti*), koja može da deluje podsticajno ili, pak, da otežava nastanak i razvoj društvenih pokreta. Uticaj SPM ćemo pratiti kroz šest dimenzija: 1. mogućnost pristupa javnosti političkom sistemu, odnosno procesu donošenja odluka; 2. konstelacija odnosa moći u okvirima elite (političke, ekonomske, medijske); 3. postojanje savezništva između pripadnika pokreta i nekih predstavnika elite; 4. spremnost i kapacitet države da se na represivan način suprotstavi aktivnostima pokreta; 5. nezavisnost i efikasnost sudstva ; 6. sposobnost državnih organa da implementiraju političke odluke koje su izdejstvovali pokreti (McAdam et al, 1996; Meyer & Tarrow, 1998; Wahlstrom & Peterson, 2006). Posmatraćemo uticaj navedenih dimenzija strukture političkih mogućnosti na ekološki aktivizam građana kao i na aktivnosti ekoloških organizacija.

Ranije je rečeno da je za preduzimanje ekološki inspirisane akcije mnogo značajnija percepcija aktera o zatvorenosti / otvorenosti političkih struktura, nego što je to njihova objektivna otvorenost (Tilly, 1978; McAdam, 1982; Tarrow, 1988). Imajući to u vidu, analizu svake od dimenzija ćemo započeti predstavljanjem njenih objektivnih karakteristika da bismo, potom, prešli na subjektivnu percepciju samih aktera o mogućnostima koje im stoje na raspolaganju u datom kontekstu, dovodeći ih u vezu sa praktikovanjem ekološkog aktivizma.

3.3.1. Mogućnost pristupa javnosti procesu donošenja odluka u oblasti zaštite životne sredine

U periodu nakon oktobarskih promena 2000. godine, većina političkih partija se u svojim programima zalagala za *decentralizaciju*¹⁷⁷ vlasti. Ipak, uprkos postojanju formalne podrške za ovaj proces, prenošenje nadležnosti sa državnog na lokalni nivo se odvija sporim tempom. Otpornost političkog sistema prema inicijativama za njegovu

¹⁷⁷ Decentralizacija predstavlja prenos nadležnosti i finansija sa centralnog na niže nivoe vlasti. Kod nas se, pod ovim pojmom, najčešće podrazumeva prenošenje ingerencija na lokalnu samoupravu (gradove i opštine).

decentralizaciju nije iznenađujuća ako se u obzir uzme duga tradicija upravljanja zemljom iz jednog centra. Naime, u poslednja dva veka, u Srbiji su dugi periodi centralizovane uprave tek povremeno smenjivani kraćim fazama tokom kojih se vlast delimično decentralizovala (Đorđević, 2002; Vujović & Jelušić, 2002; Milosavljević et al., 2006).

Od kraja 2000. godine naovamo, započet je ubrzani proces reforme lokalnih vlasti, koji je pratilo donošenje dva zakona o lokalnoj samoupravi¹⁷⁸ 2002. i 2007. godine. Pored izmena u zakonodavstvu, o strateškoj usmerenosti ka decentralizaciji svedoči i niz dokumenata koji su doneti u prethodnih nekoliko godina - *Srbija 2020 - Koncept razvoja RS do 2020. godine, Strategija održivog razvoja, Strategija reforme javne uprave u Republici Srbiji* i sl. - kao i osnivanje (2009. godine) Nacionalnog saveta za decentralizaciju. Ipak, uprkos izmenama zakonodavnog okvira, iskustva sa lokala govore o tome da i dalje glavnu reč vode centralne vlasti, odnosno nekoliko ljudi na vrhu političkih partija (Orlović, 2008).

Lokalna zajednica predstavlja osnovni teritorijalno-politički okvir učešća građana u politici. U slučaju kad lokalne vlasti nemaju gotovo nikakve ili samo formalne ingerencije (odnosno sve ključne odluke donose centralne vlasti), teško je očekivati da će *građanska participacija*¹⁷⁹ biti razvijena. Uvođenjem novih zakonskih rešenja (u okviru Zakona o lokalnoj samoupravi iz 2002. i 2007. godine) načinjen je značajan pomak u odnosu na prošlost, tako što je građanima stavljeno na raspolaganje više načina na koje aktivno mogu učestvovati u donošenju odluka (recimo, putem pisanja peticija, pokretanja građanskih inicijativa, učestvovanja na javnim raspravama, glasanjem na referendumu itd.). Međutim, rezultati istraživanja pokazuju da je, uprkos postojanju formalno-pravnih osnova, građanska participacija u Srbiji slabo razvijena. Tako, većina građana ne smatra sebe učesnikom u procesu donošenju odluka u lokalnoj zajednici, a svest o pravu na učešće je nerazvijena. Udeo građana koji su aktivno

¹⁷⁸ Ključna namera *Zakona o lokalnoj samoupravi* iz 2002. godine (Sl. glasnik RS, br. 9/02) je bilo usklađivanje pravnog okvira sa načelima Evropske povelje o lokalnoj samoupravi iz 1985. godine. Taj zakon je proširio nadležnosti opštine, ali nije obezbedio osnovnu fiskalnu autonomiju. Tek je sa *Zakonom o finansiranju lokalne samouprave* (2006) i *Zakonom o lokalnoj samoupravi* (Sl. glasnik RS, br. 129/07), kao i *Zakonom o javnoj svojini* (2011, izmenjen i dopunjen 2013) napravljen značajan pomak u pogledu finansijske stabilnosti gradova i opština.

¹⁷⁹ Pod građanskom participacijom se ovde podrazumeva uključivanje članova društva koji ne zauzimaju političke ili pozicije u administraciji u donošenju odluka i sprovođenju akcija koje se odnose na zajednicu (Roberts, 2004; Milosavljević et al., 2006:v).

uključeni u donošenje važnih odluka na lokalnom nivou ne prelazi 3% (Milosavljević et al., 2006; Mihailović et al., 2006; Cvejić, 2004: 279).

Ustavom Republike Srbije i nizom zakonskih rešenja, građanima se daje pravo na zdravu životnu sredinu i povezano udruživanje i učešće u donošenju odluka koje se tiču životne sredine. *Zakon o zaštiti životne sredine* (Sl. glasnik RS br. 135/04, 36/09, 36/09 - dr. zakon, 72/09 - dr. zakon, 43/11) sadrži niz odredbi¹⁸⁰ kojima se predviđa učešće građana i njihovih predstavnika (udruženja, organizacija) u donošenju odluka koje se tiču životne sredine. Odredbe članova 78. i 81. ovog zakona propisuju pravo građana i ekoloških organizacija na informisanje i učešće u odlučivanju. Učešće zainteresovane javnosti je uređeno i Zakonom o proceni uticaja na životnu sredinu (Sl. glasnik RS, br 135/04, 36/09), Zakonom o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu (Sl. glasnik RS, br 135/04, 88/2010) i u drugim propisima. Pristup informacijama koje se tiču životne sredine je omogućen i regulisan *Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja* (Sl. glasnik RS, br 120/04, 54/2007, 104/2009; 36/10 (Todić et al, 2012: 77). Pravo građana da učestvuju u donošenju odluka koje se tiču životne sredine je dodatno potvrđeno *ratifikacijom Arhuske konvencije*¹⁸¹ (2009. godine) i donošenjem *Strategije za primenu Arhuske konvencije* (2012. godine).

Postojeće zakonske odredbe, najvećim delom usklađene sa pravnim tekovinama EU u ovoj oblasti, pružaju građanima široke mogućnosti u pogledu uključivanja u političke procese. Drugim rečima, u formalnom pogledu, strukture političkih mogućnosti su otvorene za učešće građana. Pitanje kojim ćemo se baviti u nastavku teksta je - u kojoj meri građani i predstavnici ekoloških organizacija vide mogućnosti za participaciju onakvim kakvim su predstavljene u zvaničnim dokumentima, i kako to utiče na njihov ekološki aktivizam.

¹⁸⁰Udruženja građana su proglašena delom "zainteresovane javnosti", koja mogu da: "1. pripremaju, propagiraju i realizuju svoje programe zaštite; 2. štite svoja prava i interese u oblasti životne sredine; 3. predlažu aktivnosti i mere zaštite, 4. učestvuju u postupku donošenja odluka u skladu sa zakonom, 5. doprinose ili neposredno rade na informisanju u životnoj sredini" (čl.7) (Todić et al, 2012: 62-94).

¹⁸¹*Arhuska konvencija o dostupnosti informacija, uključivanju javnosti u donošenje odluka i dostupnosti pravosuđa u vezi sa pitanjima koja se tiču životne sredine*, usvojena je 25. juna 1998. godine na četvrtoj ministarskoj konferenciji „Životna sredina za Evropu“ održanoj u danskom gradu Arhusu, pod pokroviteljstvom Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu (UN / ECE). Konvencija je stupila na snagu 30. oktobra 2001. godine. Srbija je ratifikovala ovu konvenciju 2009. godine.

3.3.1.1. Građani - percepcija strukture političkih mogućnosti

U literaturi koja se bavi političkom participacijom, pristup važnim informacijama se smatra ključnim preduslovom svakog daljeg građanskog angažovanja (Arnstein,1971). U situacijama u kojima se obaveštenja daju parcijalno ili u kasnom stadijumu planiranja i donošenja odluke, građani nisu u mogućnosti da na vreme reaguju kako bi zaštitili ili obezbedili ostvarenje svojih interesa.

Podaci prikupljeni u anketnom istraživanju sprovedenom na reprezentativnom uzorku građana Srbije, predstavljeni u tabeli 14, pokazuju da gotovo dve trećine ispitanika smatra da je ili loše ili nimalo informisano o aktivnostima vezanim za zaštitu životne sredine.

Tabela 14. *Koliko ste informisani o aktivnostima vezanim za zaštitu životne sredine?(Srbija)*

Veoma dobro	4%
Dobro	31%
Loše	39%
Veoma loše	13%
Nije informisan/a	13%
Ukupno	100%

Primeru radi, informacije o zagađenju vode, vazduha i tla nedostaju većini (85%) ispitanika. Približno isti udeo građana ne raspolaže informacijama o uzrocima i izvorima zagađenja, načinima na koje se treba ponašati da bi se smanjila ili izbegla opasnost od zagađenja, o važećim propisima iz oblasti zaštite životne sredine itd. Informacije o mogućnostima angažovanja građana na zaštiti životne sredine su nedovoljno poznate u 80% slučajeva. Kao glavne razloge slabe informisanosti ispitanici su navodili nedostatak vremena da se bolje informišu (32%), nepoverenje¹⁸² u dostupne informacije (27%), nedostupnost informacija (22%), kao i ličnu nezainteresovanost za tu vrstu problematike (17%). Zanimljiv je podatak da se na informacije koje direktno

¹⁸² Svega 7% građana ima poverenja u informacije koje o zagađenju dolaze od Vlade i Vladinih tela, 8% u one koje izdaju nadležna ministarstva i predstavnici lokalnih vlasti. Delimično poverenje u informacije koje dolaze iz sva tri izvora ima oko jedne trećine ispitanika.

dobija od nadležnih službi, oslanja svega 3% građana¹⁸³, što sugeriše da su one zakazale u pogledu svoje obaveze da blagovremeno i u pristupačnom formatu pruže obaveštenja o stanju životne sredine. Dakle, jednim, manjim delom, razlozi lošeg informisanja leže u psihološkim činiocima (nezainteresovanost), dok ih drugim delom treba potražiti u načinu pružanja informacija od strane nadležnih službi.

Iako žive u sredinama u kojima je, usled velikih ekoloških rizika, dobra informisanost od vitalnog značaja, ni građani Pančeva i Bora nisu zadovoljni dostupnošću i kvalitetom informacija koje bi trebalo da dobijaju od nadležnih službi. Tako, svaki četvrti Pančevaca i tek svaki osmi ispitanik iz Bora smatraju da su dobro informisani o aktivnostima koje se sprovode na planu zaštite životne sredine, oko 40% stanovnika oba grada ima utisak da je osrednje informisan, dok jedna trećina Pančevaca i 40% Borana procenjuje nivo svoje informisanosti kao loš. Kao glavni razlozi nedovoljne informisanosti se izdvajaju nepouzdanost i nedostupnost informacija. Za razliku od građana koji žive u manje zagađenim područjima, stanovnici ova dva grada su skeptičniji prema zvaničnim informacijama i sumnjaju da su nadležne strukture sklone prikrivanju i ublažavanju informacija, kako bi se izbegla negativna reakcija javnosti.

Pored neraspolaganja relevantnim informacijama, važnu prepreku za razvoj građanskog ekološkog aktivizma može predstavljati percepcija političkog sistema kao nedostupnog običnim građanima. Razlog leži u tome što racionalni pojedinac neće želeti da troši svoje vreme, novac i druge resurse na aktivnosti koje, usled zatvorenosti političkih struktura, vrlo verovatno neće rezultovati željenim ishodom.

Istraživanje pokazuje da preko tri četvrtine građana Srbije (76%) nije zadovoljno nivoom svoje uključenosti u proces donošenja odluka koje se tiču životne sredine (tabela 15). S druge strane, približno isti udeo građana smatra da je važno (u manjoj ili većoj meri) da budu konsultovani od strane predstavnika lokalne samouprave prilikom izrade lokalnih propisa koji se tiču životne sredine.

¹⁸³ Informacije o ekološkim prilikama građani najčešće dobijaju iz nacionalnih (34%) i lokalnih medija (26%) i u neformalnim razgovorima sa prijateljima, komšijama i kolegama (26%).

Tabela 15. *Uključivanje građana Srbije u donošenje odluka koje se tiču zaštite životne sredine*

U potpunosti nezadovoljan	29%
Nezadovoljan	47%
Delimično zadovoljan	20%
Zadovoljan	3%
U potpunosti zadovoljan	1%
Ukupno	100%

Stanovnici Pančeva i Bora, takođe, nisu preterano optimistični u pogledu sopstvenih mogućnosti da bitnije utiču na donošenje odluka kojima bi se poboljšale ekološke prilike u gradu. Većina ispitanika iz oba grada smatra da malo (38% u Pančevu i 35% u Boru) ili nimalo (23% odnosno 17%) mogu da doprinesu unapređenju zaštite životne sredine. Kao umeren, svoj uticaj procenjuje oko jedne petine ispitanika iz oba grada, dok 28% Borana smatra da ima mogućnost značajnog uticaja, što je nešto više u odnosu na 21% Pančevaca koji smatraju sebe uticajnim u ovoj oblasti. Oni koji smatraju da građani mogu da ostvare relativno mali uticaj na okruženje, najčešće razlog pronalaze u tome što predstavnici vlasti ne konsultuju građane, niti uvažavaju njihove predloge (70% u Pančevu i 58% u Boru). Kao ostali razlozi se još navode i slaba organizovanost i nezainteresovanost građana (koje ističe 15% Borana i 5% Pančevaca), činjenica da su glavni problem fabrike na koje običan čovek ne može da utiče, naviknutost na zagađenje, korupcija i dr. Generalno posmatrano, u ova dva grada, prisutno je veliko nezadovoljstvo građana (57% - Pančevo, i 72% Bor) u pogledu nivoa uključenosti u donošenje odluka koje se tiču okruženja.

Pored toga što relativno malo mogu da utiču na odluke lokalnih vlasti, veliki problem u Pančevu i Boru predstavlja centralizovani sistem odlučivanja. Preko tri četvrtine ispitanika iz ova dva grada smatra da se sve važne odluke donose u prestonici i da stanovnici manjih mesta ne mogu bitnije da utiču na njih. Situaciju dodatno otežava činjenica da su fabrike - zagađivači pod kontrolom republičkih organa, tako da čak i onda kada se postigne dogovor sa predstavnicima lokalnih vlasti, oni su nemoćni da značajnije utiču na donosiocima odluka na nacionalnom nivou.

Podaci prikazani u tabeli 16, ukazuju na postojanje povezanosti između percepcije strukture političkih mogućnosti i ekološkog aktivizma. Indeks ekološkog aktivizma je korišćen da bi se uzorak ispitanika podelio u dve grupe: ekološki aktivni i

ekološki neaktivni. Zatim je konstruisan diskretan indeks¹⁸⁴ percepcije političkih mogućnosti. Na taj način je uzorak podeljen na četiri grupe ispitanika prema dva kriterijuma: ekološki aktivizam (prisutan ili ne), percepcija struktura političkih mogućnosti (zatvorene / otvorene). Rezultat χ^2 ukazuje na postojanje statistički značajne razlike između grupa. Ekološki aktivni pojedinci su skloniji da vide političke okolnosti kao povoljnije (otvorenije) za delanje, nego što je to slučaj sa ekološki neaktivnim pojedincima.

Tabela 16. *Ekološki aktivizam i percepcija struktura političkih mogućnosti*

	Zatvorena SPM	Otvorena SPM	Ukupno
Ekološki neaktivni	54%	46%	100%
Ekološki aktivni	47%	53%	100%

$\chi^2(1) = 6.035$ $p < .0,5$

Na osnovu analize podataka prikupljenih anketnim istraživanjem (Srbija, Pančevo, Bor), može se zaključiti da je, uprkos postojanju formalnih mogućnosti za participaciju, u praksi situacija znatno složenija, a građani doživljavaju političke strukture kao zatvorene. Takva percepcija otežava njihov ekološki aktivizam, jer veliki deo nije zainteresovan da se angažuje, smatrajući takav poduhvat unapred osuđenim na propast. Pored toga, usled opstajanja centralizovanog sistema odlučivanja, mnoga važna ekološka pitanja se ne nalaze u nadležnosti lokalnih vlasti, pa ni građani ne mogu bitnije da na njih utiču.

3.3.1.2. *Odnos ekoloških organizacija i struktura vlasti*

Analize pokazuju da su institucionalni mehanizmi saradnje države i civilnog društva u Srbiji vrlo nerazvijeni (Lončar, 2010). Na donošenje novog *Zakona o udruženjima* se, recimo, čekalo sve do 2009. godine (iako je predlog zakona od 2001. godine u nekoliko navrata stavljan i povlačen iz skupštinske procedure), a na *Zakon o*

¹⁸⁴ Indeks percepcije strukture političkih mogućnosti (SPM) je formiran na osnovu odgovora ispitanika na pitanja koja se tiču poverenja i dostupnosti informacija koje pružaju Vlada i Vladina tela, državne ustanove i lokalne vlasti, kao i nivoa uključenosti građana u donošenje odluka koje se tiču životne sredine.

volontiranju još godinu dana duže. Pored toga, iako svojim radom (pružanjem različitih vrsta socijalnih usluga) u značajnoj meri rasterećuju državni budžet, poreski status organizacija civilnog društva je samo neznatno olakšan (tek donošenjem Zakona o izmenama i dopunama Zakona o porezu na dobit preduzeća iz 2010. godine (*Sl. glasnik RS*, 18/10)). Iako je pre nekoliko godina počela da radi Vladina Kancelarija za saradnju sa civilnim društvom, do uključivanja građanskih organizacija u proces formulisanja državnih strategija i drugih programa od javnog interesa, dolazi, gotovo isključivo, pod pritiscima i uz podsticaje (finansijske, tehničke) međunarodnih organizacija i stranih ambasada (Lončar, 2010; Fagan, 2010a).

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da predstavnici ekoloških organizacija na dva načina vide svoju poziciju u odnosu na državne strukture. Kao dominantna, izdvaja se uloga koju bismo mogli nazvati "asistentskom". Gotovo po pravilu, i u individualnim i u fokus-grupnim razgovorima, upitani da opišu odnos sa predstavnicima lokalnih vlasti, ispitanici su u prvi plan isticali resurse koje im opštinske vlasti daju ili ne daju¹⁸⁵. Tek kasnije, kao aspekt odnosa, pominje i učešće u procesu donošenju odluka odnosno "partnerska" uloga. I predstavnici lokalnih samouprava, takođe, saradnju posmatraju primarno kroz prizmu finansiranja rada ENVO sredstvima iz budžeta / lokalnog ekološkog fonda. Drugim rečima, saradnja se, pre svega, poima u kategorijama pružanja mogućnosti ekološkim organizacijama da se bave servisnom ulogom, odnosno da obavljaju pojedine aktivnosti za koje organi lokalnih vlasti nemaju adekvatne kapacitete. Politička uloga ENVO se nalazi u drugom planu, kako u svesti predstavnika većine ekoloških organizacija, tako i kod nosilaca vlasti.

Asistentska uloga ENVO

Kao dobar primer "asistentske" uloge ekoloških organizacija, može se navesti kampanja „Očistimo Srbiju“, koja je nekoliko godina za redom organizovana od strane Ministarstva životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, a u koju je bila uključena većina ENVO. Kao osnovni cilj ove akcije je bilo postavljeno smanjivanje problema koje Srbija ima sa otpadom i divljim deponijama i podizanje ekološke svesti

¹⁸⁵ Zakonom o udruženjima (*Sl. glasnik RS*, 51/2009), omogućeno je finansiranje aktivnosti od javnog interesa (u koje spada zaštita životne sredine) koje realizuju organizacije civilnog društva.

građana. U praksi se sve svelo na agresivnu (i skupu) medijsku kampanju, uz organizovanje (po krajnjim efektima) više simboličnih akcija uklanjanja smeća sa najzagađenijih lokacija po Srbiji. Ova kampanja, osim raščišćavanja nekoliko lokacija i pružanja površnih informacija o važnosti zaštite okoline, nije ostvarila značajniji politički uticaj u smislu postizanja systemske promene odnosa prema okruženju, niti su se nekoliko godina za redom organizovane aktivnosti „primile“, odnosno postale deo redovnih aktivnosti ekoloških udruženja. Onog trenutka kada se prestalo sa finansiranjem i organizovanjem na državnom nivou, aktivnosti su obustavljene.

Prema rečima predstavnika lokalnih vlasti, odnosi sa nevladinim organizacijama se prevashodno uspostavljaju na realizaciji projekata od značaja za lokalnu zajednicu.

"Sa NVO sarađujemo preko uključivanja NVO u projekte, takođe finansiramo neke od NVO, obezbeđujemo im prostor za normalno funkcionisanje. Za delovanje NVO se izdvajaju sredstva iz budžetskog fonda, 1-2 miliona dinara. Ne postoje konkursi za projekte NVO, već se sredstva daju na osnovu zahteva NVO za sufinansiranje." (LS2, Bor)

Opisujući svoju saradnju sa predstavnicima lokalne samouprave, ispitanici iz ekoloških organizacija su iskazivali izvesno nezadovoljstvo, pre svega visinom sredstava koja dobijaju iz lokalnih budžeta.

"Generalno nemamo problema sa lokalnom samoupravom. Jedini problem predstavlja nedostatak novca i složena papirologija. Dakle, lokalne vlasti ne zaustavljaju akcije, ali ne daju pare i šetaju nas po šalterima." (Pokret gorana Vojvodine, Novi Sad)

"Saradnja sa predstavnicima lokalnih vlasti ume da oscilira. Problem je nedostatak finansijskih sredstava. Svaka opština je dužna da ima svoj fond za zaštitu životne sredine, ali ova opština baš i ne daje (mala sredstva ima)." (Ekološki pokret, Irig)

Kao problematičan se izdvaja načini na koji se troši novac iz lokalnog ekološkog fonda. Naime, sredstva se često (nenamenski) preusmeravaju za pokrivanje nekih drugih troškova, kao što je saniranje kolovoza i popravka druge infrastrukture, sufinansiranje rada nekih ne-ekoloških organizacija i sl.

"Glavni problem je taj što ne znamo kako da dođemo do sredstava i ne možemo da koristimo novac iz lokalnog ekološkog fonda. Iako postoji lokalni ekološki fond u

Boru, iz njega se ne izdvaja dovoljno sredstava, prave neke konkurse ali daju jako malo novca, često ga nenamenski troše" (Eko klub, Bor).

"Pare iz lokalnog budžeta se troše nenamenski, na lovačka udruženja i sl.." (Zeleni ključ, Niš)

"Naša opština ima mali budžet za ekologiju, a novac se odatle troši npr. na zaprašivanje komaraca i uređivanje putne infrastrukture." (UNEKO, Paraćin)

Jedna od čestih primedbi predstavnika ENVO je bila i ta da su, u pogledu mogućnosti da dobiju projektni novac, pojedine organizacije (koje imaju lične ili političke veze sa nosiocima vlasti) u privilegovanom položaju u odnosu na ostale.

"Lokalna samouprava u Boru ima određena sredstva koja daje nevladinim organizacijama, i država daje neka sredstva, međutim ta sredstva dobijaju određene NVO koje su bliske vlastima." (Asocijacija za razvoj opštine Bor)

Dakle, može se zaključiti da, sa manje ili više poteškoća, ekološke organizacije saraduju sa predstavnicima lokalnih samouprava na realizaciji projekata u oblasti zaštite životne sredine. Takvu ulogu ENVO legitimnom smatraju i jedna i druga strana. Međutim, kada je u pitanju političko angažovanje ekoloških organizacija, situacija je znatno drugačija.

Model ekološke uprave i osporavajuća uloga ekoloških organizacija

Generalno posmatrano, ekološke organizacije mogu delovati unutar sistema (koristeći se postojećim, institucionalnim mehanizmima) ili izvan njega, osporavajući ga, koristeći se alternativnim kanalima uticaja. Prvi oblik delanja ćemo nazvati "partnerskim", a drugi "osporavajućim". Svakako, partnerski odnos sa predstavnicima vlasti ne isključuje mogućnost kritike određenih praksi, ali je ona, po pravilu, usmerena na održavanje postojećeg sistema, uz predlaganje izvesnih izmena u cilju uspešnije realizacije zajednički formulisane ekološke politike. Nasuprot tome, delatnici koji se nalaze izvan sistema ne samo što kritikuju postojeće prakse, već osporavaju i sam sistem kao takav ili neki njegov bitan aspekt.

U okviru širih inicijativa da se olakša proces postsocijalističke transformacije i da se obezbede uslovi za implementaciju zakona usklađenih sa ekološkom legislativom

EU, strani donatori¹⁸⁶ (predvođeni Evropskom komisijom) podstiču razvoj modela odgovorne ekološke uprave, koji podrazumeva uključivanje organizacija civilnog društva u proces političkog odlučivanja. Sudeći prema empirijskim podacima, u Srbiji, za sada, civilno društvo i država slabo međusobno saraduju. Državni organi uglavnom ignorišu inicijative koje dolaze od strane OCD koje su kritički nastrojene prema javnim politikama, a u posebno nepovoljnom položaju se nalaze organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava, tranzicionom pravdom i ratnim zločinima (Vujadinović, 2009; Jelinčić & Đurović, 2011). Paralelno sa tim, opada i međunarodna podrška¹⁸⁷ kritičkom delovanju civilnog sektora (aktuelna tokom 1990-ih) u korist podsticanja partnerskog odnosa sa predstavnicima (demokratskih) vlasti (Fagan, 2010a; Jelinčić & Đurović, 2011).

Dok ni predstavnici vlasti niti ENVO, ne dovode u pitanje svoju ulogu u davanju odnosno primanju određenih sredstava za realizaciju projekata od interesa za lokalnu zajednicu, podaci našeg istraživanja pokazuju da je svest o potrebi uključivanja ENVO u donošenje odluka (*model ekološke uprave*), znatno manje razvijena kod oba aktera. Razgovori sa predstavnicima ekoloških organizacija su pokazali da su, u globalu, oni upoznati sa novim modelom upravljanja koji se želi uvesti i da su svesni svojih prava da učestvuju u procesu donošenja odluka. Međutim, iako takva mogućnost formalno postoji, ona je u praksi teško dostižna, pre svega zato što predstavnici vlasti nisu raspoloženi za saradnju. U posebno nepovoljnom položaju se nalaze male organizacije, koje nisu dovoljno snažne da bi se nametnule kao relevantan akter u procesu kreiranja i realizacije javnih politika, bilo na lokalnom bilo na nacionalnom planu.

"Ovaj model je proizašao iz iskustva društava naprednijih nego što je naše, tako da bi najverovatnije njegovom primenom, ovo naše društvo dobilo neki napredniji oblik. Međutim, taj model zahteva jednu zrelost da bi mogao da bude primenjen ili zahteva dobre represivne mere ka lokalnim vlastima tako da budu prinuđene da saraduju sa NVO sektorom" (MI,Bor)

¹⁸⁶Evropska komisija, takođe, ima načina da utiče na programiranje odnosno izbor prioriteta drugih donatora. Dakle, i drugi donatori utiču na odabir prioriteta, ali se oni uglavnom poklapaju sa uslovima postavljenim od strane EU kao kriterijum za članstvo. Osim EU, značajan donator je i USAID - mada oni uskoro okončavaju svoju misiju na ovim prostorima.

¹⁸⁷Međunarodne organizacije (vlade i vladine organizacije) koje su podržavale proces demokratizacije i razvoj civilnog društva su sad dobile (kao glavnog) partnera u demokratskoj vladi, dok su nevladine organizacije, koje su tokom devedesetih tretirane kao jednakopravni partneri, gurnute na marginu.

Partnerstvo EVNO sa nosiocima vlasti podrazumeva, pre svega, dostupnost informacija, koje predstavljaju neophodnu osnovu svakog daljeg uključivanja u proces donošenja odluka. Međutim, predstavnici ENVO nisu zadovoljni kvalitetom informacija o stanju životne sredine koje daju nadležni državni organi. Informacije, najčešće, procenjuju kao nepristupačne (često su potrebne različite strategije ili lična poznanstva da bi se na vreme došlo do njih), nepouzdana (nepovoljne informacije se ublažavaju, izbegava se iznošenje planova daljeg rada, sve ostaje maglovito), neblagovremene (do informacija se dolazi često onda kad je već kasno) i parcijalne (u javnost se izlazi samo sa pozitivnim činjenicama, dok se negativni efekti prikrivaju).

Većina ENVO procenjuje sopstveni uticaj na državne politike kao mali (62%), dok svoj uticaj kao značajan vidi tek svaka peta organizacija (19%) (Građanske inicijative, 2011). Podaci jednog drugog istraživanja, koje je u fokusu imalo kapacitete i prakse ekoloških organizacija, su pokazali da je gotovo tri četvrtine ekoloških organizacija nezadovoljno nivoom uključenosti u donošenje odluka i kreiranje lokalnih politika (Todić et al, 2012: 362-369). Ukoliko do uključivanja uopšte dođe, to se najčešće dešava u kasnijim fazama, kada mnoge opcije više nisu otvorene. Isto istraživanje je pokazalo da većina organizacija (56%) ne učestvuje u javnim raspravama prilikom donošenju propisa, planova, studija i dr. koje se tiču životne sredine. Kao razlozi se izdvajaju neobaveštenost, uverenje da učešće neće biti uticati na odluke koje će biti donete, nedostatak kapaciteta itd. Značajan deo naših sagovornika¹⁸⁸ je u intervjuima potvrdio ove nalaze, ukazujući na relativno malu mogućnost uticaja na donosioce odluka. „Predstavnik ekoloških organizacija retko ko konsultuje ili uključuje u donošenje odluka, a predlozi vrlo često ne nailaze na razumevanje u okviru nadležnih institucija“ (Zora XXI, Novi Sad). Iskustvo predstavnika ENVO je takvo da je uključivanje u donošenje odluka, u najvećem broju slučajeva, samo formalne prirode, čini se u kasnim stadijumima odlučivanja, a sugestije ENVO se ozbiljnije ne uzimaju u razmatranje.

“Naša organizacija je, u više navrata, bila uključena u formulisanje različitih strategija za zaštitu životne sredine na lokalnom nivou (učešće na okruglim stolovima). Međutim, naša uloga tu nije bila velika, jer je uglavnom sve unapred dogovoreno, a

¹⁸⁸ Intervjui sa predstavnicima organizacija: Zora XXI, Novi Sad; Ekološki pokret, Irig; Omladinski ekološki centar, Bačka Palanka; Avalon, Vršac.

predlozi NVO sektora se retko uvažavaju (više u vidu izmena i dopuna nego formiranja osnovnih postavki)" (Udruženje studenata grada Pančeva).

"Sa predstavnicima lokalne samouprave postoji formalna saradnja. Imali smo, recimo, primedbe na lokalni plan za otpad, ali smo bili uključeni tek kada je sve bilo već gotovo, nisu nas zvali u fazi izrade." (Omladinski ekološki klub, Bačka Palanka)

"Kada je pokrenuta cela priča o izgradnji nove topionice, sve ENVO su bile pozvane od strane investitora, kreditora, stručnih ekipa koji su projektovale novu topionicu. Svi smo mi učestvovali u javnoj raspravi, i rečeno je da mimo nevladinog sektora ne može ništa da se radi. Nažalost, posle toga više niko nije kontaktirao nevladin sektor" (Ekoagenda, Bor).

Sagovornici u fokus grupama su bili saglasni u pogledu niske ocene spremnosti predstavnika lokalnih vlasti da saraduju sa nevladinim organizacijama. Koristeći svoj privilegovani položaj, *"predstavnici lokalnih vlasti saraduju sa ekološkim organizacijama samo onda kada procene da na taj način mogu da dobiju političke poene, u suprotnom do saradnje ne dolazi" (Zelena patrola, NS). Neposredno pred izbore se strukture "otvaraju", odnosno, političari su spremni da saslušaju predloge i inicijative građanskih udruženja "samo kad im trebaju glasovi" (Fond za zaštitu ptica grabljivica, Pančevo) pa se tako "istorija ponavlja svake četiri godine" (MI, Bor).*

"Ukoliko želite nešto da dobijete od vlasti, samo uoči izbora možete. Četiri godine radite na tome da im predlog date 2 meseca pre izbora da bi vlada koja postoji, pošto je skupština uglavnom rasformirana, to usvojila ili da bi vam buduća vlast obećala da će oni nakon izbora, sazvati novu skupštinu koja će to usvojiti. Bukvalno se 4 godine radi za to da biste oko izbora dobili nešto što želite da dobijete. Meni se računanje vremena svelo na četvorogodišnje periode" (Unija studenata grada Pančeva).

Nivo saradnje sa lokalnim vlastima, jednim delom, zavisi i od prirode problema na čijem se rešavanju radi. Dok je saradnja još i moguća oko nekih "nekonfliktnih" pitanja, kod osetljivih tema, uspostavljanje saradnje sa lokalnim vlastima i nije tako jednostavno.

"Iskustva su podeljena. Nekad imamo dobru saradnju sa lokalnim vlastima, a nekad raznorazna obećanja, koja se prolongiraju čak i godinama. U nekim situacijama smo čak bili i prevareni, ali je bilo i situacija kada je ono što je bilo rečeno bilo i

urađeno. Naravno, saradnje manje ima oko velikih problema, kao kad je zagađenje nekoliko puta veće od dozvoljenog” (PEK Soko, Bor)

”Predsednica lokalne samouprave organizuje 2-3 puta godišnje neke okrugle stolove i razgovore sa predstavnicima građanstva. Ja sam imala priliku da prisustvujem jednom takvom okruglom stolu na kojem je, kao glavni problem u gradu Pančevu, istaknuto to što imamo mnogo plastičnih flaša na ulici. Problem zagađivanja vazduha uopšte nije postojao na toj diskusiji, kao da ga uopšte nema. Na taj način se prikriva stvarni problem.” (Udruženje studenata grada Pančeva).

Pored zatvorenosti predstavnika lokalne vlasti za saradnju, kao otežavajuće okolnosti se izdvajaju i njihova nezainteresovanost za ekološka pitanja, nedostatak znanja, neodgovornost.

”Lokalne vlasti nisu zainteresovane za rešavanje ekoloških problema a, takođe, nisu ni dovoljno stručne za obavljanje potrebnih poslova.” (Eko klub, Bor)

”Glavna prepreka u saradnji sa predstavnicima lokalnih vlasti je to što nisu dovoljno odgovorni, tj. ne ispunjavaju svoje dužnosti.” (SEC, Pančevo)

”Osnovnu prepreku u našem radu predstavlja nezainteresovanost i neznanje lokalne samouprave.” (Unija ekologa UNECO, Beograd)

”Ljudi koji rade u LS su nedovoljno stručni i često neodgovorni, nedostaje im znanje iz oblasti životne sredine.” (Zeleni ključ, Niš)

”Imamo puno problema u saradnji sa lokalnom samoupravom jer predstavnici lokalnih vlasti ništa ne rade kada je zaštita životne sredine u pitanju.” (Savez pronalazača Rasinskog okruga, Kruševac)

Tek ako stigne direktiva "s vrha", lokalna vlast počinje da se interesuje za zahteve ekoloških organizacija.

”Predstavnici lokalnih vlasti nam nisu izlazili u susret. Lokalna samouprava je imala više sluha za akciju Očistimo Srbiju, a do tada niko na lokalnom nivou nije obraćao pažnju, tek kad je došla direktiva odozgo, lokalna samouprava je odreagovala.” (Zeleni ključ, Niš)

S druge strane, predstavnici lokalnih vlasti ne smatraju da postoje ovakve vrste prepreka i ističu spremnost za saradnju sa ENVO, a kao najveći problem izdvajaju nezainteresovanost građana.

“Sa ENVO lokalne vlasti imaju solidan odnos. Rezultati merenja su stalno dostupni, informacije se šire preko medija. Nedeljni izveštaji monitoring sistema se objavljuju u “Pančevcu”, a mesečni su dostupni na sajtu grada. Međutim, problem je što u Pančevu nema dovoljno aktivnih ENVO. Iako su lokalne vlasti spremne da im izađu u susret, problem predstavlja nedostatak aktivizma građana i ovih organizacija. Pančevo je veoma napredno kada je u pitanju primena postojeće ekološke legislative. Zakonska osnova i rad samouprave je dobra polazna tačka, ali je svakako potrebna pomoć NVO kao potencijalnog partnera.” (predstavnik LS, Pančevo)

Uspostavljanje kontakta sa donosiocima odluka na nacionalnom nivou je za većinu malih organizacija "nemoguća misija" (Eko klub, Bor) jer "samo odabrana grupica ekoloških organizacija sa jakim političkim i ličnim vezama sa ljudima na vlasti, ima mogućnost da učestvuje u procesu donošenja odluka" (Zora XXI, Novi Sad). Međutim, uprkos mišljenju malih organizacija da one velike imaju povlašćeni položaj, pokazuje se da ni one nemaju siguran pristup donosiocima odluka. Istina je da se vrlo često neformalni kontakti (lični, partijski) koriste da bi se, prečicom, došlo do ljudi u vladajućim strukturama, međutim, s obzirom na to da se stranke na vlasti relativno kratko zadržavaju, stari kontakti, vrlo brzo, postaju neupotrebljivi. Koliko su neformalne veze značajne, jasno se moglo videti u rastu neizvesnosti među liderskim ekološkim organizacijama u pogledu nastavka saradnje sa predstavnicima vlasti, do koga je došlo sa promenom vlasti 2012. godine.

"Od 2000. godine pa sve do promene vlasti 2012, participativni potencijal ENVO se razvijao, naučili smo šta možemo da uradimo i da tražimo. Vladin sektor je postepeno počeo da uviđa da ima partnera u civilnom sektoru. Prethodni ministar je partnerstva sa ENVO umeo da iskoristiti kao snagu, a sada ostaje da vidimo šta će biti sa novim ministrom, za sad je sve na čekanju" (Ambasadori, Beograd)¹⁸⁹.

Za razliku od većine malih organizacija koje, uglavnom, nisu bile uspešne u pokušajima da se uključe u procese donošenja odluka na lokalnom nivou, već su se zadovoljile servisnom ulogom, elitne organizacije su, na nacionalnom planu, imale nešto više sreće u uspostavljanju institucionalizovanih odnosa sa predstavnicima vlasti. Za "sreću" su, uglavnom, bila zaslužna veća sredstva i pritisci donatora.

¹⁸⁹ Intervju sa predstavnicima ENVO Ambasadori životne sredine za održivi razvoj je sproveden u proleće 2013. godine.

Nacionalni konvent o Evropskoj uniji¹⁹⁰, predstavlja jedan od pokušaja izgradnje mehanizama odgovorne uprave. Međutim, prema rečima učesnika, realizacijom ovog projekta nisu postignuti željeni rezultati.

"Evropski konvent je više "debatni klub", odavno nije bilo poziva za učešće, verovatno nema novca. Tu je obično u raspravu uključeno 2-3 eksperta, zainteresovana javnost, predstavnici državnih institucija. Priča se o određenoj temi, kao rezultat izađu određene preporuke, ali se sve na tome završava, nikakvih stvarnih rezultata nema, odnosno daljeg uticaja. Korisno je i interesantno tu učestvovati u smislu dobijanja novih informacija, razmene mišljenja, ali stvarnih društvenih promena nema. Prepoznaju se problemi, predlaže se šta bi sve moglo da se uradi i to je to. Velika se važnost pridaje tom Konventu, ali zapravo suštinski nema nekih značajnijih promena."
(MIS, Beograd)

Još jedan spolja podstaknut pokušaj povezivanja državnih i civilnih aktera, načinjen je u okviru projekta pripreme izrade seta zakona iz oblasti životne sredine. Predstavnicu organizacije koja je učestvovala u ovom projektu je mišljenja da, iako su ograničenih dometa, bez ovakvih pokušaja institucionalizacije uloge civilnog sektora, teško da bi se bilo kakva promena sama od sebe dogodila.

"U okviru projekta finske vlade - Priprema zakona iz oblasti životne sredine (2002. godine) - konsultovan je civilni sektor. Međunarodno finansiranje takvih projekata nam je omogućilo da naučimo šta je to participacija, donatori su tražili da javnost bude konsultovana, što ranije nije bio slučaj. Dakle, međunarodni faktor je uticao na uključivanje javnosti. Mi nismo imali tu kulturu participacije. Kasnih devedesetih je REC počeo da finansira ekološke organizacije u Srbiji, mali grantovi su tek tada došli. ENVO nemaju dužu tradiciju od 20 godina, razvija se njihov participativni potencijal, uče se šta sve mogu da traže i urade. I napredak je vidljiv. Vladin sektor polako uviđa da može da ima partnera u civilnom društvu." (Ambasadori, Beograd)

¹⁹⁰ Nacionalni konvent o Evropskoj uniji u Srbiji (NK EU) je projekat koji ima za cilj institucionalizaciju stalnog tela u okviru kojeg bi se vodile tematski fokusirane debata između predstavnika državne administracije, nevladinih organizacija, političara, stručnjaka, profesionalnih organizacija i šire javnosti o budućem pristupanju Srbije Evropskoj uniji. Ovaj projekat realizuje nevladina organizacija Evropski pokret u Srbiji.

Sredstvima iz fondova Evropske unije, finansirano je i osnivanje vladine Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, Kancelarije za Evropske integracije i SEKO konzorcijuma za životnu sredinu. Međutim, iskustva učesnika u ovim telima, pokazuju da ekološke organizacije ne dobijaju značajniju ulogu u procesu odlučivanja.

"U okviru Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom ima primera dobre saradnje i korisne razmene informacija, mada aktivnosti unutar nje nisu primarno orijentisane na životnu sredinu. Druga je Kancelarija za Evropske integracije, gde postoje sektorski mehanizmi i u svakoj oblasti su napravili konkurs da se prijavi vodeći konzorcijum od tri organizacije koji će koordinirati kad se bude išlo na mišljenje ka EU. Tu postoji SEKO - sektorska organizacija za životnu sredinu i energetiku. To funkcioniše na ad hoc bazi, pošalju dokumenta za mišljenje kroz mrežu, pa se daju neka mišljenja, ali nije baš da smo imali uspeha u tome, da se uvažavaju mišljenja. Daju to na mišljenje kad je već kasno, pa ta mišljenja, iako su argumentovana, ne prolaze."
(Ambasadori, Beograd)

Predstavnici ENVO smatraju da su ovakvi podsticaji doprineli razvoju svesti o tome da je participacija javnosti poželjna i neophodna. Međutim, iako vide izvesne pomake u odnosima sa državnim organima, predstavnici velikih organizacija nisu zadovoljni dostignutim nivoom saradnje, jer političari uspevaju da ih, pridržavajući se forme, ipak suštinski isključe iz procesa odlučivanja. Tako se, primera radi, predstavnicima Mladih istraživača dogodilo da budu odbijeni pod banalnim izgovorom da *"usled limitiranih smeštajnih kapaciteta, nismo u mogućnosti da Vas uključimo u radnu grupu"*. S druge strane, ukoliko do uključivanja dođe, ono je, u najvećem broju slučajeva čisto formalnog karaktera i bez značajnijih efekata: *"Predstavnici vlasti nekad samo pošalju finalni nacrt zakona na komentare, a kada organizacije na to odgovore, oni se čak ni ne zahvale, a da ne pominjem da informacije o krajnjem ishodu, i o tome da li su uvažene primedbe, nikad ne stignu"* (MIS, Beograd).

Sumirajući svoj odnos sa predstavnicima vlasti, ENVO aktivisti zaključuju da *"ne postoji partnerstvo u pravom smislu sa državnim institucijama. Funkcija NVO se zadržava na realizaciji projekata, watchdog ulozi, monitoringu sprovođenja zakona, ali su isključeni iz procesa predlaganja i formulisanja zakonskih rešenja. Dakle, ne postoji "zdrav" partnerski odnos između NVO i državnih institucija - država ignoriše nevladine organizacije. Nevladinim organizacijama ne ide na ruku ni činjenica da građani*

nemaju generalno pozitivan stav prema NVO, pa nema ni pritiska javnosti da se ove organizacije uključe u proces donošenja političkih odluka. Komunikacija između NVO i predstavnika vlasti postoji, ona je "dostojanstvena" - ali osim korektne komunikacije, NVO nemaju nikakvu ulogu u formulisanju državnih politika." (Mladi istraživači Srbije, Beograd).

Do sada je bilo reči o preprekama koje političke strukture postavljaju pred realizaciju asistentske i partnerske uloge ekoloških organizacija. Preostaje da kažemo nešto o barijerama na koje nailaze organizacije koje uzimaju ulogu izazivača sistema. U intervjuima je ovakva uloga najređe pominjana kao nešto čime bi ekološke NVO trebalo da se bave. Zapravo, to je učinilo samo nekoliko predstavnika ekoloških organizacija koji su sebe percipirali kao "bundžije". S druge strane, ovakvi načini delovanja su nailazili na osudu "mejnstrim" organizacija, koje se trude da budu podobne vlastima, kako bi lakše dolazile do sredstava za projekte.

"Svako finansiranje od strane države istovremeno ograničava mogućnosti kritičkog delovanja i istupanja organizacija koje su finansirane na taj način. Osnovni problem predstavlja to što se mnogo nevladinih organizacija bori da bi preživele i bile održive, malo njih je spremno da otvoreno kritikuju državnu politiku, jer zavise od državnih projekata. Generalno se može reći da je uticaj NVO na politiku veoma mali, a izvestan uticaj mogu da ostvare jedino organizacije koje su podobne nosiocima vlasti, ali one ne traže nikakve bitnije promene." (Fond ecotopia, Beograd)

"Predsednica opštine i njeni saradnici utiču jako na to ko će dobiti novac za projektne aktivnosti i od njih zavisi kakvi će se uopšte projekti sprovoditi vezani za ekologiju. Nije baš da NVO moraju da čute, ali ako ne dobiju ta finansijska sredstva ili nemaju nešto sa strane, onda su im ruke vezane" (Savez studenata grada Pančeva).

Primeru radi, organizacija Zelena patrola iz Subotice je nailazila na niz poteškoća u obezbeđivanju finansijskih sredstava, jer se bavila produkcijom televizijskih emisija kritičkog sadržaja koje su imale za cilj razotkrivanje ekoloških zločina i podizanje svesti šireg auditorijuma o ekološkim problemima sa kojima se susreće stanovništvo zagađenih područja. Prema rečima sagovornika iz Zelene patrole: „prvo nas je finansirao Fond za zaštitu životne sredine - i posle prve godine finansiranja rekli su "sad i nikad više", potom nam je novac davala fondacija Hajnrih Bel, i oni su odbili dalju saradnju. Zatim smo sredstva dobili od Finske ambasade, pa

iako je uspešnost realizacije projekta bila više od 100%, Ambasada se takođe zahvalila na saradnji i nije htela da produži finansiranje. Samo su nam: "nismo više zainteresovani". Trenutno nas finansira Agencija za borbu protiv korupcije, ali neće ni oni dugo. Razlog za probleme u finansiranju je taj što gazimo odgovorne. Nailazili smo i na druge probleme: prisluškivanja, dolazak batinaša, pretnje od predstavnika vlasti da moramo da se smirimo itd.“ (Zelena patrola, Subotica).

Ukupno posmatrano, političko ekološko delovanje, kao osnova razvoja ekološkog pokreta, u velikoj meri je osujećeno, i na individualnom i na kolektivnom planu, opstajanjem tradicionalne zatvorenosti političkih struktura. Pored toga, s obzirom da svoje aktivnosti delimično ili u potpunosti realizuju na osnovu sredstava koja dobijaju iz budžeta, većina ENVO se suzdržava od javne kritike postupaka vlasti. Davanje ili uskraćivanje sredstava iz državne kase se pokazuje kao moćno sredstvo u regulisanju ponašanja organizacija civilnog društva.

3.3.2. Uticaj konstelacije odnosa moći u okvirima elite na aktivnosti građana i ekoloških organizacija

Razvoj ekološkog aktivizma značajno može biti ograničen vrstom odnosa koji se uspostavlja između političkih i privrednih elita. Po pravilu, u situacijama kada postoji čvrsta povezanost i isprepletanost interesa ove dve elite, ekološka pitanja zapadaju u drugi plan (iza ekonomskih, koje privredna elita uspeva da nametne kao prioriteta) (Hannigan, 1995; McAdam et al, 1996). Na primerima Pančeva i Bora, razmotrićemo uticaj konstelacija odnosa moći unutar elita na aktivnosti građana i ekoloških organizacija.

Prema podacima prikupljenim u anketnom istraživanju stavova građana Bora i Pančeva, kao najveći zagađivači u ova dva grada se izdvajaju industrijska postrojenja - RTB Bor (koga navodi 85% ispitanika) odnosno fabrike Južne zone (88%), dok se znatno ređe pominje ekološki nesavesno ponašanje građana ili saobraćaj. Prema saznanjima građana, zagađivači najčešće nisu krivično odgovarali, niti su bili kažnjeni novčano, zaustavljanjem rada ili zatvaranjem postrojenja. Kao osnovni razlozi izostanka sankcija se navode zaštita koju zagađivači dobijaju od strane predstavnika vlasti kao i raširena korupcija (tabela 17). Takođe, prema mišljenju jednog broja ispitanika iz oba

grada, usled važnosti koju ovi proizvodni pogoni imaju za nacionalnu ekonomiju, političari su "žrtvovali grad, zarad višeg ekonomskog interesa".

Tabela 17. *Zašto, po Vašem mišljenju, "zagađivači" nisu odgovarali?*

	Pančevo	Bor
Zagađivače štiti vlast	46%	43%
Korupcija	40%	28%
Viši ekonomski interes	8%	17%
Ne znam	6%	12%
Ukupno	100%	100%

Građani Pančeva i Bora su skloni da prirodu odnosa koji se uspostavlja između predstavnika lokalnih vlasti i zagađivača, okarakterišu kao čistu kalkulaciju. Naime, prema njihovom mišljenju, lokalne vlasti, sledeći vlastite interese, ponekad štite, a ponekad napadaju zagađivače. Više od jedne trećine ispitanika iz oba grada smatra da predstavnici lokalnih vlasti, po pravilu, štite interese zagađivača. Svega 6% Pančevaca i 1% ispitanika iz Bora smatra da se lokalne vlasti bore protiv nesavesnih praksi zagađivača (tabela 18.).

Tabela 18. *Da li smatrate da lokalne vlasti štite interese lokalnih zagađivača ili se bore protiv njih?*

	Pančevo	Bor
Štite njihove interese	39%	38%
Bore se protiv njih	6%	1%
Kalkulišu	43%	45%
Ne znam	12%	16%
Ukupno	100%	100%

Podaci dobijeni anketnim istraživanjem stavova predstavnika lokalnih samouprava iz Srbije su pokazali da preko tri četvrtine ispitanika kao najveći problem u svojoj opštini vidi nezaposlenost i nizak ekonomski standard. U takvom kontekstu, podsticanje ekonomskog razvoj, koji bi doveo do otvaranja novih radnih mesta, predstavlja apsolutni prioritet. Imajući u vidu značaj ekonomske revitalizacije, predstavnici LS su procenili odnos lokalnih vlasti prema privatnom sektoru u pogledu zaštite životne sredine kao izbalansiran (42%), dok ga oko jedne četvrtine ispitanika ocenjuje liberalnim (jedna trećina ispitanika nije umela da proceni karakter odnosa).

"Izbalansiran" odnos u praksi znači dopuštanje gotovo svake investicije, uz zanemarivanje nepoželjnih efekata koje one imaju na životnu sredinu. To se moglo jasno videti na pomenutom primeru plana za izgradnju hidrocentrala Brodarevo 1 i 2, na reci Lim. U osnovi ovakvog stava političkih struktura leže različiti interesi - od sticanja "lakih političkih poena", koji se dobijaju za otvaranje novih radnih mesta, do direktne lične koristi (mito).

Na osnovu mišljenja građana Pančeva i Bora koji neposredno mogu da vide postojanja sprege vlasti i zagađivača i posledice koje to ima na okruženje, kao i na osnovu stavova predstavnika lokalnih samouprava u Srbiji, može se zaključiti da savezništvo između političke i ekonomske elite varira u zavisnosti od konstelacije ličnih interesa, mada je češći slučaj saradnje, na štetu okruženja. Savezništvo između politike i biznisa otežava rešavanje ekoloških problema i osujećuje aktivnosti civilnog društva na tom polju, jer njihova bitka počinje da liči na onu "protiv vetrenjača". Trenuci u kojima ekološke organizacije i njihovo delanje mogu da dobiju na značaju su oni kada dođe do sukoba između zagađivača i lokalnih vlasti, odnosno kada su vlasti spremne da podrže mobilizaciju građanskog društva (kao što je to, u jednom periodu, bilo aktuelno u Pančevu). Kada se izgubi računica u tome da se kritikuju zagađivači, lokalne vlasti zauzimaju drugačiji stav, prestaju da podržavaju proteste građana, pa oni, posledično, vrlo brzo jenjavaju.

3.3.3. Postojanje savezništava između ekoloških organizacija i predstavnika elite

U borbi za očuvanje životne sredine (protiv neodgovornog biznisa i neadekvatnog postupanja nadležnih državnih institucija), ekološki pokreti povremeno sklapaju saveze i formiraju koalicije sa različitim akterima - strankama zelenih, opozicionim partijama, drugim društvenim pokretima (unutar i izvan zemlje), međunarodnim organizacijama, agencijama, vladama itd. - sa kojima im se, u određenom trenutku, interesi poklope.

Intervjui sa predstavnicima ekoloških organizacija pokazuju da one, zvanično, negiraju postojanje bilo kakve saradnje sa političkim partijama, smatrajući takvu vrstu povezivanja neprikladnom. Međutim, isto tako su sklone da jedne druge optuže da zloupotrebljavaju političke (partijske) veze kako bi došle do novca za projekte.

"Ne postoje neutralne NVO, sve imaju vezu sa nekom strankom, iako to, naravno, neće da priznaju. Svaka stranka ima svoje NVO satelite – organizacije koje se namenski formiraju preko stranačkih dojava po principu „biće para za projekte – formirajte organizaciju“. Uslovi projektnih konkursa su često vrlo nejasni, a lokalne ispostave vladajućih stranaka prve dobijaju informacije o tome za šta će se davati pare - pa stvaraju nove ili koriste postojeće NVO. Tu je reč uglavnom o projektima koji imaju u planu neke edukacije, ankete, predavanja u cilju podizanja svesti – tu se najlakše uzimaju pare, jer nema načina da se dokaže da li je edukacija i sl. bilo. Takođe, takve organizacije se finansiraju iz opštinskog budžeta - opet po partijskoj osnovi.“ (inspektor za zaštitu životne sredine, Pančevo)

"Što se tiče finansiranja, favorizovane su ENVO iz Beograda, jer su u njih uključeni ljudi „koji znaju važne ljude iz politike.“ (Mladi istraživači, Bor)

Prema rečima ispitanika, dobro pozicionirane organizacije koriste lične i političke veze kako bi obezbedile dodatna sredstva ("matching funds") koja im pružaju mogućnost da konkurišu za velike međunarodne projektne grantove.

"Primeru radi, BCIF (Balkanski fond za lokalne inicijative) daje finansijska sredstva na principu poznanstava – njihovi ljudi dobijaju projekte, dok se ostalima daje lažna nada kroz nameštene konkurse. Malverzacije su uočljive i kroz to što se stalno pojavljuju ista lica i organizacije koje dobijaju sredstva. Tako, primeru radi, Mladi istraživači iz Beograda dobijaju projekte preko ličnih veza. Takođe, organizacije koje su posrednici u finansiranju projekata (sredstva daju neke strane fondacije) zadržavaju informacije o postojanju sredstava i objavljuju ih kada je već kasno za apliciranje (dok naravno, svoje ljude blagovremeno obavestavaju o tome kada će konkursi biti raspisani). Tako neke organizacije redovno dobijaju sredstva, dok su druge uvek odbijene na konkursima.“ (Pokret Gorana, Pančevo)

Ipak, političke partije se preterano ne zanimaju za ovu oblast "jer tu nema previše para, pa im nije preterano interesantno." (Mladi istraživači Srbije, Beograd). Pored toga, slabo interesovanje birača za ekološka pitanja, stavlja ovu oblast na margine političkog interesa. U prilog tome govori i slabost zelenih partija. U Srbiji postoje dve zelene partije - Zelena Srbije i Zelena ekološka partija. Međutim, u programima ovih stranaka se mogu pronaći svakakvi stavovi (npr. zalaganje za zabranu abortusa), pa čak i oni koji se direktno kose sa ekološkim principima. Zelene stranke okupljaju bivše

članove drugih stranaka, koji su shvatili da zelena tematika još uvek nije zauzeto polje i da tu postoji potencijal za političku promociju ulaskom u koalicije sa drugim, jačim partijama¹⁹¹. U nekim ekološki ugroženim sredinama, kakva je recimo Vojlovica u Pančevu, zeleni imaju nešto značajniju ulogu i obično osvajaju odbornička mesta. Razgovori sa predstavnicima ekoloških organizacija nisu pokazali da postoji razvijena saradnja sa zelenim partijama, koje delaju mimo ekološkog civilnog sektora.

Savezništvo ekoloških organizacija sa političkim partijama i delovima državnih struktura (opet na partijskoj osnovi), ne nastaje da bi se ostvarili zajednički ciljevi ili rešili problema, već da bi se zaštitili partikularni interesi. Drugim rečima, ono donosi koristi samo pojedinačnim organizacijama, dok ukupno slabi snagu ekološkog sektora, jer podstiče sumnjičavost, konflikte i podele između organizacija.

Jedan od saveznika ekološkog pokreta mogu biti i *međunarodne ekološke organizacije*, pokreti i donatorske agencije. Otvaranje međunarodnih struktura političkih mogućnosti i uključivanje u pan-evropske ekološke mreže, smatra se posebno značajnim za delovanje ekoloških organizacija jer im pruža priliku da prevaziđu ograničenja lokalnog konteksta i da, realizuju ciljeve što, u drugačijim okolnostima, ne bi bilo moguće (Bomberg, 2007; Cisar, 2010).

Primeri radi, organizacija Mladi istraživači Srbije članica nekoliko međunarodnih ekoloških mreža: CEE Web for biodiversity¹⁹², IUCN - *International Union for Conservation of Nature*, YEE - *Youth and Environment Europe*, *Environment Forum*. Organizacija Ambasadori životne sredine i održivog razvoja je akreditovana u okviru UNEP programa Ujedinjenih nacija, član je *Foundation for Environmental Education*, ACUNS - *Academic Council on the United Nations System*, TACSO civil society network, *Environment Forum* i td.

Kao koristi od članstva u međunarodnim mrežama, predstavnici ekoloških organizacija, pre svega, ističu sticanje novih znanja i pristup najsvežijim informacijama o budućim trendovima u datoj oblasti, donatorskim planovima i politikama, što im pruža mogućnost da se dobro pripreme za naredne projektne konkurse. Pored toga, članstvo u međunarodnim mrežama pruža organizacijama i mogućnosti za dodatne obuke kroz

¹⁹¹ Zašto na Balkanu nema relevantne zelene stranke? <http://zelenenovine.wordpress.com/zelena-politika/zasto-na-balkanu-nema-relevantne-zelene-stranke/> pristupljeno novembra 2014. godine.

¹⁹² Mreža organizacija zemalja Centralne i Istočne Evrope za zaštitu biodiverziteta

različite treninge, seminare, konferencije itd. Tako, predstavnici Mladih istraživača Srbije navode da su za neke važne stvari, kao što je Natura 2000, po prvi put čuli preko CEE web-a. Takođe, članstvo u ovim mrežama olakšava uspostavljanje kontakata sa potencijalnim partnerima, kao i neposrednu saradnju sa ekološkim organizacijama iz drugih zemalja koje se bave sličnim problemima. Pored novih saznanja, informacija i partnerstva, za ekološke organizacije, ovaj oblik povezivanja je od posebnog značaja jer je *"ekologija nešto što je nadnacionalnog karaktera i rešavanje ekoloških problema ima smisla samo ako se sprovodi na globalnom nivou"* (Fond Ecotopia, Beograd).

Međutim, prema iskazima predstavnika elitnih organizacija, ulazak u međunarodne mreže predstavlja složenu i ne svima lako dostupnu proceduru.

"Za učešće u međunarodnim mrežama postoje ToR (Terms of Reference), odnosno određeni zahtevi koje moraš da ispuniš da bi mogao da učestvuješ, dolaze i evaluatori itd. pa donesu odluku da li možeš da budeš član ili ne. Jedan od osnovnih kriterijuma je postojanje stalno zaposlenog osoblja" (Ambasadori, Beograd). To, praktično, znači da većina malih organizacija (koja nema neophodne administrativne kapacitete) pristup međunarodnim mrežama, u startu onemogućen.

U Srbiji je, dakle, u međunarodne mreže uključena samo nekolicina elitnih organizacija, dok su druge, one male, (eventualno) povezane tek posrednim putem, preko lokalnih mreža. Saradnja sa organizacijama iz inostranstva je slaba, između ostalog, i zato što osim individualnih predstavnika (mada ne i registrovane kancelarije) Dunavsko-karpatkog (sedište u Beču) i Mediteranskog programa WWF, nema formalnih predstavnika međunarodnih ekoloških organizacija u Srbiji. Velike svetske organizacije, kao što je Green Peace, nemaju interes da otvaraju svoja predstavništva u ovom delu Evrope, što dodatno otežava uključivanje organizacija iz Srbije u svetske tokove. Predstavnik organizacije iz Pančeva je skrenuo pažnju na činjenicu da rad ekoloških organizacija u Srbiji *"veoma ograničava to što nemamo jake i nezavisne, inostrane partnere za saradnju"* (SEC, Pančevo).

Podaci istraživanja pokazuju da ekološke organizacije ulaze u koalicije sa drugim akterima (političke strukture, međunarodne ekološke mreže) uglavnom iz ličnih interesa (jačanje organizacionih kapaciteta). Dok takva vrsta povezivanja može imati pozitivne efekte na samu organizaciju, u širem smislu slabi snagu ekološkog sektora, jer stvara podlogu za unutrašnje sukobe.

3.3.4. Spremnost i kapaciteti države da se na represivan način suprotstavi aktivnostima nedržavnih aktera

Istraživanja pokazuju da u državama koje se suzdržavaju od primene nasilja, pokreti slobodnije delaju i češće javno izražavaju svoj protest. Nasuprot tome, u zemljama čije su vlasti sklone preduzimanju represivnih mera, aktivnosti pokreta su pritajene i umerene (Kitschelt, 1986).

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da ni među stanovništvom, niti među predstavnicima ekoloških organizacija, ne postoji preterana bojazan od nasilnog odgovora države u slučaju pokretanja protestnih aktivnosti. Odnos vlasti prema protestima protiv zagađenja je uglavnom tolerantan, pa tako svega 0,4% ispitanika iz Pančeva i 1,2% ispitanika iz Bora ne bi učestvovalo u protestima jer se boji reakcije vlasti, odnosno policije. Da ipak postoji izvesna rezerva prema ovom vidu vršenja pritiska na donosioce odluka, govori podatak da bi 18% Pančevaca i 25% Borana učestvovalo u protestu, ali pod uslovom da se u njega uključi veliki broj ljudi koje poznaju (dok bi oko 40% ispitanika iz oba grada u protestu učestvovalo u svakom slučaju). S druge strane, u slučaju kada bi saznali da lokalne vlasti nameravaju da donesu odluke koje smatraju nepravednim ili štetnim za životnu sredinu, građani oba grada bi se najpre odlučili za protest kao način da izraze svoje protivljenje.

Razgovori sa novinarima i eko aktivistima su pokazali da je, ipak, prilikom organizovanja protesta, bilo pojedinačnih slučajeva hapšenja i različitih vrsta pretnji.

"Ja sam jedne godine došao do podatka da je 11 ljudi umrlo od leukemije direktno povezane sa zagađenjem. Ja sam to objavio u listu Kolektiv (fabričke novine), i zbog toga sam se našao na meti različitih pretnji" (novinar, Bor)

Prema rečima predstavnika "bundžijskih" organizacija, u svom javnom iskazivanju nezadovoljstva, čak i kad ono nije bilo nasilnog karaktera ili bitnije narušavalo javni red i mir, one su imale problema sa policijom, što ih ipak nije sprečavalo da se iznova angažuju.

„ U ovoj priči sam 20 i kusur godina. Hapšen sam jer sam u svojoj mesnoj zajednici, Brezoviku, napravio blokadu. Tamo je bilo takvo zagađenje da je bilo nemoguće izaći iz kuće. Napravili smo blokadu i onda smo bili pohapšeni. Ali nismo odustali, niti ćemo.“ (Ekoagenda, Bor).

„Bila sam hapšena. 2002. godine. Jednog jutra je bilo jako zagađenje i u školi u kojoj sam radila deca su masovno povraćala. Napravili smo ekološki štrajk ispred opštine i posle 30 minuta je izašao član opštinskog veća i rekao da je besmisleno to što ja radim, da su se deca tog jutra otrovala burekom, a ne gasovima koji su izašli iz Rafinerije. Čak su i tragovi iz hitne pomoći uništeni, sve je bilo uništeno i ja sam išla na odgovornost do te mere da su hteli da mi nameste da je to politička stvar.“ (Pokret gorana, Pančevo)

Može se zaključiti da organizovanje ekoloških protesta i drugih vidova bunta nije bitnije ograničeno pretnjama fizičkom silom. Međutim, kao što je ranije rečeno, primenjuju se izvesne "mekše" metode, pa "bundžijske" organizacije teže dobijaju sredstva iz budžetskih fondova. Međutim, da ima i slučajeva nasilne reakcije govori ranije pomenuti primer protesta protiv izgradnje hidrocentrale na reci Lim, kada su dve osobe pretučene, a policijske snage obezbeđivale mesto održavanja javne rasprave.

3.3.5. Nezavisnost i efikasnost pravosudnog sistema

U procesu usvajanja evropskih ekoloških tekovina, poseban akcenat je stavljen na unapređivanje krivično-pravnog okvira zaštite životne sredine. Tako su se krivična dela protiv životne sredine po prvi put našla sabrana u jednom zasebnom poglavlju - Glavi 24 "Krivična dela protiv životne sredine" (članovi 260-277) Krivičnog zakonika Republike Srbije (KZS) (Sl. glasnik RS, 85/2005, 88/2005, ispr. 104/213). Reformu zakonskog okvira je pratio i proces obuke nosilaca pravosudnih funkcija, jer se pokazalo da je znanje iz ove oblasti vrlo skromno. Međutim, obuke organizovane u okviru projekata finansiranih od strane međunarodnih institucija bile su ograničenog dometa i nisu postigle željene efekte. Analize stanja u ovoj oblasti su pokazale da je broj pokrenutih postupaka za krivična dela protiv životne sredine relativno mali, kao i da je primena zakona u praksi sasvim zanemarljiva. Najčešće su podnošene prijave za krivična dela pustošenja šuma, šumske krađe, nezakonitog lova i ribolova, dok je mnogo manje bilo onih za krivična dela koja se tiču zagađenja životne sredine većih razmera (Čavoški i Trajković, 2011). Tako je, primera radi, u periodu 2006-2010 (koji se poklapa sa početkom primene novog Krivičnog zakonika u Srbiji) za krivično delo zagađenja životne sredine (čl. 260 KZS) osuđeno svega pet lica; za krivično delo

izgradnje i stavljanja u pogon postrojenja koja zagađuju životnu sredinu (čl. 262 KZS) jedno lice, dok za povredu prava na informisanje o stanju životne sredine (čl. 268 KZS) niko nije osuđen. S druge strane, za krivično delo ubijanja i zlostavljanja životinja (čl. 269 KZS) osuđeno je 81 lice, a za šumske krađe (čl. 275 KZS) 2982 lica (Banović et al, 2013: 1296). Uočljiv je disbalans u kaznenoj politici za pojedina krivična dela protiv životne sredine. Naime, kažnjava se ponašanje nesavesnih pojedinaca (šumokradica, lovokradica i sl.), dok ekološki neodgovorni postupci velikih korporacija najčešće nisu sankcionisani. Statistički podaci ukazuju i na favorizovanje lakših krivičnih sankcija - uslovne osude ili niske novčane kazne (Stopić et al, 2009; Banović et al, 2013).

Istraživanje sudske prakse opštinskih krivičnih sudova u Srbiji nadležnih za primenu odredbi iz glave 24. KZS, koje je sproveo Beogradski centar za ljudska prava, pokazuju da većina opštinskih (sada osnovnih) sudova ne poštuje odredbe Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja vezanih za hitno postupanje i dostavljanje informacija koje se odnose životnu sredinu. U 37 opština u Srbiji se nije vodio nijedan postupak, niti postoji presuda za ekološka krivična dela. U toku 2008. godine doneta je samo jedna presuda za krivično delo zagađenja životne sredine od ukupno 12 presuda donetih za krivična dela protiv životne sredine. Iz svih navedenih razloga, istraživači su izveli generalni zaključak da je zaštita životne sredine pred krivičnim sudovima nedelotvorna (Stopić et al., 2009, str. 52–53; Čavoški i Trajković, 2011; Banović et al, 2013).

Podaci našeg istraživanja ukazuju na vrlo negativnu percepciju rada pravosuđa u ovoj oblasti. Tako, poverenje u pravosudni sistem iskazuje svega 11% ispitanika iz Pančeva i 9% iz Bora. Takođe, oni rad tužilaštva i sudstva na zaštiti životne sredine u svom gradu većinom ocenjuju kao neuspešan (oko dve trećine ispitanika iz oba mesta).

Podaci prikupljeni u intervjuima sa predstavnicima nevladinog sektora iz ova dva grada upotpunjuju sliku o tome zašto građani nemaju poverenja u zaštitu životne sredine kroz zvanične institucije sistema. Naime, u nizu situacija pravosudni sistem je zakazao, tužbe nisu podnete protiv odgovornih lica, pa su zagađivači prošli nekažnjeno.

"Poslednje veliko zagađenje je bilo u Pančevu u novembru 2011. godine. Mobilna stanica Zavoda za javno zdravlje, koja je za to ovlašćena, registrovala je ogromne koncentracije benzena. Mi smo dobili te rezultate merenja, ja sam otišao u sud i rekao da imamo rezultate merenja i da sad mogu da gaze Petrohemiju ili ko je već

kriv. Rekao sam im: "Sad imate konkretne dokaze, rezultate koje je izmerila ovlašćena kuća." I oni su rekli: "Super", ali ništa. I posle dva meseca, opet sam otišao na razgovor kod opštinskog javnog tužioca i on je rekao da su svi podaci tačni i da sve to stoji, ali da oni ne mogu ništa. Objašnjenje je da oni ne mogu da utvrde odakle je zagađenje došlo – koliko je učešće Rafinerije, a koliko je učešće Petrohemije. Mi moramo da pokažemo koliko je došlo iz Petrohemije, a koliko iz Rafinerije da bismo bilo šta mogli da dokažemo na sudu. Ali, zbog ruže vetrova, to nije moguće. Tako da država ima jako dobar mehanizam kojim štiti zagađivače. Niko im ništa ne može." (SEC, Pančevo)

"Kada se desi akcident, ako inspektori nađu elemente - podnosi se tužba. Republička inspektorka za životnu sredinu je podnosila prijave, ali one nisu prolazile. Takođe, javnost se obavesti da je podignuta prijava, ali se nikad ne kaže šta je sa njom bilo. Novinari su istraživali i došli do podatka da je jako malo tužbi prošlo, a ako je neko i bio kažnjen – pitanje je kolika je bila visina tih kazni. Prijave postaju puka formalnost, a nikakve sankcije u stvarnosti nema". (inspektor životne sredine, Pančevo)

"Pravosudnom sistemu su ekološke tužbe „poslednja rupa na svirali“, nemaju adekvatne službe, nisu dovoljno edukovani za ekološke tužbe." (Ekoagenda, Bor)

Neefikasno sudstvo i izostanak, ili vrlo blage kazne za krivična dela protiv životne sredine, destimulišuće deluju na građane i ekoaktiviste, koji često ne preduzimaju nikakve aktivnosti, jer su već na sam početku znaju da su one osuđene na neuspeh, tj. da neće rezultovati kažnjavanjem neodgovornih kompanija i pojedinaca.

3.3.6. Sposobnost državnih organa da implementiraju donete političke odluke

Jedan od činilaca koji utiče na građansko delovanje jeste verovatnoća da će se političke odluke, donete pod pritiskom civilnog društva, primeniti u praksi (McAdam, 1986). Ukoliko odluke ostanu samo mrtvo slovo na papiru, pojedinci i organizacije će, vrlo brzo, izgubiti spremnost i volju da učestvuju u procesu njihovog donošenja.

Prema podacima koje smo dobili u intervjuima sa predstavnicima ekoloških organizacija, prevladava mišljenje da *"državna administracija loše funkcioniše, teško odgovaraju na pozive, usporeni su. Nema odgovornog poslovnog ponašanja, komunikacija je katastrofalno loša."* (Fond ecotopia, Beograd)

Primeri iz Pančeva pokazuju da planovi i dokumenti na čiju izradu (u koju su bili uključeni i predstavnici ekoloških organizacija) se utrošilo dosta i vremena i energije, nikad nisu zaživeli ili su samo parcijalno realizovani.

„Što se tiče Lokalnog ekološkog akcionog plana - on nije bio loše urađen, ali ono što mu je nedostajalo bila je poslednja realizacija. Političari su realizovali samo one delove plana koji su im u datom momentu bili oportuni. Sad ga skoro više niko ni ne spominje.“ (Stručnjak 1, Pančevo)

„Bilo je više strateških dokumenata, usvojena je i Strategija razvoja opštine Pančevo koja pažnju posvećuje zaštiti životne sredine. Naravno, sve je to mrtvo slovo na papiru, koje se uopšte ne prati niti se sprovodi, niti ima zaduženih institucija za realizaciju svih tih strateških ciljeva koji su usvojeni. Poslednji strateški dokument koji je, bukvalno, došao do samog kraja je Lokalna agenda 21 za Pančevo. Došli smo do toga da je potrebno da se učini samo završni korak, ali je grad Pančevo od toga odustao.“ (Stručnjak 2, Pančevo)

Takođe, ekološke organizacije koje su bile uključivane u formulisanje planova i strategija unapređenja kvaliteta životne sredine, uglavnom nisu obaveštavane o tome dokle se u realizaciji stiglo, niti su dobijale reakcije na predloge koje su dostavljale.

"Ja sam radila na jednom projektu koji se tiče otpadnih voda. Međutim, posle toga je izostao bilo kakav feed back. Mi smo završili našu studiju i šta sad? Ništa se ne dešava. Studiju su dobile sve institucije koje je trebalo da je dobiju. Svi su bili upoznati, ali se nakon toga ništa nije desilo.“ (CERMES, Pančevo)

Uključivanje NVO u različite radne grupe za izradu strateških dokumenata i planova crpi njihovu energiju bez većih efekata, što izaziva nezadovoljstvo i odustajanje od vršenja daljeg pritiska na donosioce odluka, jer se već unapred može pretpostaviti da neće proizvesti željene rezultate.

"Ne želimo da trošimo vreme, energiju i druge resurse na formulisanje politika koje verovatno nikada neće videti "svetlost dana" ili biti implementirane" (Ambasadori, Beograd).

S druge strane, ni procene potencijalnih efekata od organizovanja građanskih protesta nisu previše optimistične, upravo usled visokog implementacionog deficita.

"Uticao građana, odnosno protesta, po pravilu, ostaje ograničenih krajnjih dometa. Kad god bi se, u poslednjih 20 godina, građani podigli, lokalna vlast bi se

štrećnula i preduzela neke mere: budu organizovane vanredne sednice skupštine, sastanci izvršnih organa, donose se određeni zaključci. Međutim, s obzirom na to da naši građani ne samo u protestima, nego i u drugim stvarima nisu dosledni, nego rade kampanjski i ne istraju u tim protestima niti posle prate šta će vlast učiniti, sve ostane na nivou dokumenata i deklarativnih postupaka. I evo: sada, kada biste prelistali dokumente koji se tiču zaštite životne sredine u poslednjih 20 godina, ima tu jako dobrih predloga rešenja ali nije se mnogo odmaklo, čak ni do onih banalnih stvari" (Stručnjak, Pančevo).

Implementacioni deficit nastaje, s jedne strane, kao posledica slabih administrativnih kapaciteta državnih organa koji nisu u stanju da u praksi sprovedu donete odluke. S druge strane, on može biti i posledica nevoljnosti političkih struktura da uključe aktere civilnog društva u sve faze procesa donošenja odluka i realizacije postavljenih ciljeva. Bilo kako bilo, ukoliko je implementacioni deficit visok, dugotrajno i naporno pregovaranje, protestovanje i lobiranje za određena politička rešenja postaje uzaludan posao. U takvom procesu ekološke organizacije i građani ne žele da učestvuju, jer predstavlja samo trošenje vremena i drugih resursa, bez značajnijih efekata. Sudeći prema podacima prikupljenim u istraživanju, implementacioni deficit jeste jedan od činilaca koji osujećujuće deluje na aktivnosti građana, ekoloških organizacija, odnosno pokreta.

Analiza karakteristika strukture političkih mogućnosti u Srbiji je pokazala da je ona, ukupno posmatrano, izrazito nepovoljna za nastanak i razvoj ekološkog pokreta (participativnog i transakcionog tipa). Centralizovano i partokratsko upravljanje, zatvorenost i neefikasnost lokalnih administracija, jake veze države i biznisa, slabi koalicioni kapaciteti ekoloških organizacija, neefikasan pravosudni sistem i visok implementacioni deficit višestruko osujećuju razvoj ekološkog građanskog aktivizma u pravcu formiranja ekološkog pokreta. Uprkos postojanju formalnih mogućnosti za učešće građana, i njihovih organizovanih predstavnika u donošenju odluka koje se tiču životne sredine, i napora donatora iz EU da se, uvođenjem mehanizama ekološke uprave, uključivanje civilnog sektora uredi i institucionalnim putem, to je, do sad, u

praksi imalo relativno slab efekat. I dalje centralizovan sistem odlučivanja ostavlja malo prostora za donošenje odluka na lokalnom nivou. Međutim, lokalna administracija se, i za ona pitanja koja se nalaze u njenoj nadležnosti, pokazuje neprijemčivom za uključivanje građana i ekoloških organizacija. Situaciju dodatno komplikuje jak uticaj neformalnih kanala odlučivanja i partijsko-političkih veza, koje određene NVO stavljaju u povoljniji položaj u odnosu na druge, čime se stvaraju unutrašnji jazovi i sukobi unutar ENVO sektora. Međutim, s obzirom na to da su lične, a ne institucionalne prirode, ove veze ne obezbeđuju dugotrajne i svima dostupne mogućnosti pristupa procesu odlučivanja, već samo partikularne i kratkog trajanja, koje su dovoljne da bi konkretna organizacija iz njih izvukla određenu korist, ali ne i da bi se na duge staze i ustaljen način štitio kolektivni interes.

Razvijanje „asistentske“ uloge organizacija civilnog društva je podstaknuto od strane međunarodnih donatora, a prihvaćeno od strane države i ekoloških organizacija. Zbog toga, ove organizacije često deluju samo kao pasivni instrumenti sprovođenja projekata. One na taj način postaju kvazi-državni mehanizmi nadležni za određene oblasti kao što su ekološka edukacija, eko kampanje, praktične akcije čišćenja, monitoring sprovođenja zakona, prikupljanje informacija i pisanje izveštaja, itd. Stimulisanjem ovakve uloge organizacija, zapravo se podstiče razvoj apolitičnog trećeg sektora.

Partnerska uloga NVO, koju takođe podstiču međunarodni donatori, slabo je razvijena, jer nosioci vlasti, iako pristaju na formalno uključivanje, na sve načine nastoje da ga osujete i da izbegnu predavanje dela moći u ruke nevladinom sektoru. S druge strane, ekološke organizacije ne raspolažu adekvatnim kapacitetima (pre svega podrškom u lokalnoj zajednici) da bi se mogle nametnuti kao relevantni akteri i zatražiti stvarno pravo glasa u procesu donošenja odluka koje se tiču životne sredine. Pored toga, izrade različitih dokumenata, strategija, javne rasprave i sl., u koje su ENVO povremeno uključene, ostvaruju izuzetno male efekte u praksi (usled visokog implementacionog deficita), što dodatno destimuliše organizacije da troše vreme i druge resurse na aktivnosti koji neće doneti značajnije rezultate. Ovo, drugim rečima, znači da postojeće strukture otežavaju razvoj transakcionog aktivizma, odnosno institucionalizovanog i profesionalizovanog (partnerskog) ekološkog pokreta.

Iako je otvorena represija od strane državnih organa relativno retka pojava, korišćenje mekših mehanizama prisile je često prisutno. Uskraćivanje projektnih sredstava "bundžijskim" organizacijama i davanje onima koje podržavaju poredak se pokazuje uspešnim u ograničavanju kritičkog delovanja. S druge strane, iako su tokom devedesetih godina davali podršku aktivnostima civilnog društva usmerenim na kritiku vlasti, donatori su od 2000. godine promenili politiku, podržavajući isključivo one aktivnosti NVO koje mogu biti od pomoći u izgradnji institucija i jačanju državnih kapaciteta za usvajanje tekovina Evropske unije.

3.4. UTICAJ VLADAJUĆEG SISTEMA VREDNOSTI NA FORMIRANJE EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI

Kulturološki pristupi u tumačenju razvoja društvenih pokreta, u prvi plan ističu uticaj šireg vrednosni sistem, kao i konkretne okvire tumačenja relevantnih pojava, kao važne činioce mobilizacije novih članova i dobijanja šire podrške za aktivnosti pokreta. Novi društveni pokreti su, u isto vreme, i nosioci drugačijih vrednosnih orijentacija i političke kulture (Pavlović, 2006; Neš, 2006). U okviru društvenih pokreta, prema mišljenju kulturološki orijentisanih autora, razvijaju se alternativni životni stilovi i interpretacije stvarnosti koji izazivaju dominantne društvene obrasce, pa se borba, pre svega, ostvaruje u sferi kulture (Melucci, 1989, 1995b).

U ovom poglavlju ćemo razmotriti na koji način prihvatanje ekološki progresivnih vrednosti karakterističnih za "Novu ekološku paradigmu" i usvajanje postmaterijalističkog vrednosnog obrasca, utiče na ekološki aktivizam i razvoj ekološkog pokreta u Srbiji.

3.4.1. Nova ekološka paradigma

Baveći se transformacijom vladajućeg sistema vrednosti kao posledicom društvene modernizacije, Rajli Danlap (Riley Dunlap) i Vilijem Katon (William Catton) (1979) govore o nastanku i širenju tzv. „*Nove ekološke paradigme*“. Prema shvatanjima ove dvojice autora, iznetim u nizu radova kojima, ujedno, postavljaju i osnove za razvoj sociologije okruženja, odnos društva prema životnoj sredini je dugo vremena bio uziman zdravo za gotovo. Taj odnos oni nazivaju *Paradigmom ljudske izuzetnosti* (Human Exceptionalism Paradigm), koja je po svojoj suštini antropocentrična i zasniva se na nizu pretpostavki po kojima su čovek, odnosno društvo, zbog razuma, odnosno kulturnog nasleđa, značajno različiti od ostalih (životinjskih) vrsta, što im obezbeđuje poziciju nadmoći u odnosu na ostatak živog sveta. Za razliku od toga, Nova ekološka paradigma (NEP) nastoji da oživi ideju o jedinstvenim biofizičkim / ekološkim osnovama društva i čvrstoj povezanosti sa faktorima okruženja. Ova, biocentrična paradigma polazi od pretpostavke da je, uprkos razlikama koje su evidentne, ljudska vrsta i dalje jedna od životinjskih vrsta, koja zavisi od svog prirodnog okruženja. NEP

naglašava i intrinzičnu vrednost prirode, tesnu povezanost društva i životne sredine, kao i važnost njihovog sadejstva. Usvajanje ovog novog pogleda na odnos društva i životne sredine, smatraju autori, podstiče promene u individualnom ponašanju, ali i pokretanje kolektivne akcije (često u formi ekološkog pokreta) usmerene na rešavanje ekoloških problema (Catton & Dunlap, 1978a,b; Dunlap & Catton, 1979, Dunlap et al, 2000; Dunlap, 2008).

Za potrebe merenja stepena prihvaćenosti ovog novog pogleda na odnos čoveka i prirodnog okruženja, razvijena je skala Nove ekološke paradigme (Dunlap & Van Liere, 1978; Dunlap et al., 2000, Schultz & Zelezny, 1999; Stern, 2000). Ona meri prihvatanje različitih uverenja za koja se smatra da se nalaze u samom jezgru ekološke svesti: percepcija negativnih efekata ljudskog delanja na okruženje, odbacivanje uverenja o izuzetnosti ljudske vrste, uviđanje postojanja čvrste spona između ljudi i ostatka žive i nežive prirode, ograničenost ekonomskog rasta usled oskudnosti prirodnih resursa, anti-antropocentrizam i uviđanje krhkosti balansa koji postoji u prirodi. U našem istraživanju smo koristili skraćenu šestočlanu NEP skalu, za koju su različita istraživanja (Stern et al, 1999, Dunlap et al, 2000) pokazala da dobro reprezentuje osnovnu 12-članu skalu (Dunlap and Van Liere, 1978). Odgovori koje smo dobili prikazani su u tabeli 19.

Tabela 19. Skala nove ekološke paradigme

Stavovi	<i>U potpunosti se slažem</i>	<i>Slažem se</i>	<i>Delimično se slažem</i>	<i>Ne slažem se</i>	<i>Uopšte se ne slažem</i>	<i>Ne znam</i>	Ukupno
<i>Ravnoteža koja postoji u prirodi se lako može poremetiti aktivnostima ljudi</i>	37,2%	45,7%	11,5%	1,6%	0,3%	3,7%	100%
<i>Planeta Zemlja je kao svemirski brod koji ima ograničene resurse i prostor</i>	29,2%	44,3%	14,4%	3,7%	0,7%	7,8%	100%
<i>Biljke i životinje ne postoje samo da bi služile za ljudske potrebe</i>	33,8%	45,5%	11,5%	4,9%	1,4%	2,9%	100%
<i>Promena prirodne sredine za ljudske potrebe retko izaziva ozbiljne probleme</i>	4,3%	12%	19,2%	42,3%	15%	7,2%	100%
<i>Za zemlje poput SAD nema granica rasta¹⁹³</i>	12,4%	16,9%	18,1%	21,3%	10,2%	21%	100%
<i>Čovečanstvo je stvoreno da bi vladalo ostatkom prirode</i>	2,3%	10,9%	18,4%	38,5%	22,4%	7,6%	100%

Kao što se na osnovu podataka prikazanih u tabeli 19. može zaključiti, ispitanici velikom većinom podržavaju stavove karakteristične za Novu ekološku paradigmu. Tako se, recimo, 94.4% ispitanika u potpunosti ili delimično slaže sa stavom da se balans koji postoji u prirodi lako može narušiti ljudskim delanjem. Slično tome,

¹⁹³ Treba napomenuti da ispitanici nisu najbolje razumeli stav: *Za zemlje poput SAD nema granica rasta*, o čemu svedoči činjenica da je jedna petina ispitanika rekla da ne zna odgovor, dok su ostali odgovori gotovo podjednako raspoređeni duž skale. Ovaj nalaz potvrđuje inače poznatu činjenicu da integralno prenošenje mernih instrumenata iz drugih kulturnih konteksta nosi sa sobom određeni rizik nerazumevanja i pogrešne interpretacije. Ipak, treba imati u vidu da je, s jedne strane, reč o pionirskom istraživanju ove pojave u Srbiji, a da je, s druge, skala integralno prenetu u nameri da se obezbedi mogućnost za uporedne analize.

natpolovičan broj ispitanika (57,3%) ne prihvata stav da promene u prirodnoj sredini, koje su posledica zadovoljavanja ljudskih potreba, samo izuzetno nanose ozbiljne posledice okruženju. Najveći deo ispitanika (87,9%) je svestan da su prirodni resursi ograničeni, da biljni i životinjski svet ne postoji samo da bi se njegovim iskorišćavanjem zadovoljavale potrebe ljudi (90,8%). Ipak, sa stavom da čovečanstvo nije stvoreno da bi vladalo ostatkom prirode se slaže nešto manji broj ispitanika (60,9%), što govori o prisutnosti antropocentrične perspektive.

Da bismo dobili celovitu sliku o tome u kojoj meri se prihvata Nova ekološka paradigma, formirali smo indeks NEP¹⁹⁴ (tabela 20). Kao što se na osnovu podataka iz tabele može videti, veoma mali broj ispitanika (4,1%) ne prihvata novu ekološku paradigmu. S druge strane, većina ispitanika, njih gotovo 2/3 (61,4%) se, u velikoj meri, slaže sa stavovima koji čine integralni deo ovakvog pogleda na svet, dok su stavovi nešto iznad jedne trećine ispitanika u potpunosti usklađeni sa načelima NEP.

Tabela 20. *Indeks Nove ekološke paradigme (NEP), Srbija*

Nizak	4,1%
Srednji	61,4%
Visok	34,5%
Ukupno	100%

Međutim, rezultati χ^2 testa nisu ukazali na postojanje statistički značajne povezanost između prihvatanja novog pogleda na odnos čoveka i društva i ekološkog aktivizma. Ovakvi nalazi se mogu objasniti tzv. "efektom plafona", odnosno činjenicom da ispitanici većinom prihvataju (makar deklarativno) stavove karakteristične za novu ekološku paradigmu, pa se ne mogu opaziti statistički značajne razlike između grupa. S druge strane, iako prihvatanje ovakvog pogleda na svet predstavlja važnu osnovu pro-ekološkog delanja, pokazuje se da ono, samo za sebe, nije dovoljno da bi do njega i dovelo (Kollmuss & Agyeman, 2002). Naime, reč je o veoma apstraktnom korpusu verovanja, koja su udaljena od svakodnevnih problema i aktivnosti ljudi, te samostalno nemaju dovoljnu snagu da bi bila pokretač ekološkog delovanja.

¹⁹⁴ Indeks je formiran sabiranjem ocena koje su ispitanici davali za svaki pojedinačni stav na skali nove ekološke paradigme.

3.4.2. Postmaterijalistički vrednosni sistem

Veći broj empirijskih istraživanja je utvrdio postojanje povezanosti između ekološkog aktivizma u naprednim industrijskim zemljama i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti (Rootes, 1997; Dalton, 1994; Rohrschneider, 1990). Međutim, kao što je već bilo reči, javna zabrinutost za životnu sredinu nije ograničena samo na razvijene zemlje, već postoji na planetarnom nivou (Hannigan, 1995; Rootes, 1997). Takođe, ekološka zabrinutost i prateće aktivnosti se mogu javiti i iz čisto „materijalnih“ pobuda – kao što je zabrinutost za lično zdravlje ili, pak, snižavanje vrednosti nekretnina u zagađenim područjima. Dakle, postmaterijalna pretpostavka "radi" uglavnom u zemljama prvog sveta, dok bi se, u siromašim sredinama, motivacija za pristupanje ekološkom pokretu, pre svega, mogla pronaći u težnji za postizanjem veće materijalne sigurnosti i bezbednosti (Doyle and McEachern, 2001).

Jedno istraživanje sprovedeno na reprezentativnom uzorku došlo je do podatka da je 47% građana Srbije materijalistički vrednosno orijentisano, podjednak broj (47%) iskazuje mešovite stavove, dok je „čistih“ postmaterijalista svega 6% (Pavlović, 2008). Ovi podaci su dosta slični nalazima koji su dobijeni analizom podataka prikupljenih u četvrtom talasu Svetske studije vrednosti (World Values Survey) 1999-2001. godine. Slično kao u Makedoniji i u Crnoj Gori, ni u Srbiji broj postmaterijalista ne doseže 10%, po čemu znatno zaostajemo za Hrvatskom i Slovenijom, u kojima se broj postmaterijalista kreće oko 20%. S druge strane, u relativnim brojevima, najviše postmaterijalista je prisutno u Australiji (35%), Austriji (30%), Italiji (28%), SAD (25%), Švedskoj (22%) itd., a najmanje u bivšim socijalističkim državama (Pavlović, 2006a).

Podaci našeg istraživanja¹⁹⁵ pokazuju da su, kako na nivou cele Srbije, tako i u dve ugrožene zajednice (Pančevo i Bor), ispitanici *mešovitog* vrednosnog profila najzastupljeniji (55% u Srbiji, odnosno 52% u Pančevu i 67% u Boru). Primera radi, u Pančevu i Boru se, kao državni prioritet u narednih 10 godina navodi obezbeđivanje visokog nivoa ekonomskog rasta (materijalistička vrednost), dok se na drugom mestu

¹⁹⁵ Za ispitivanje (post)materijalističke vrednosne orijentacije, upotrebljena je skraćena Inglehartova baterija pitanja, koja se sastoji iz četiri stava: dva materijalistička (red u naciji i cene) i dva postmaterijalistička (građanska participacija i sloboda govora) (Inglehart, 1990: 76).

našlo uključivanje građana u donošenje političkih odluka (postmaterijalistička vrednost).

Potom, po brojnosti slede ispitanici koji gaje *materijalističke vrednosti* (25% Srbija, 34% Pančevo, 24% Bor). Ilustracije radi, pored isticanja ključnog značaja ekonomskog razvoja, Borani i Pančevci smatraju da državni prioriteti treba da budu i kontrola (rasta) cena kao i održavanje reda u naciji, što se smatra daleko važnijim od ciljeva kao što su zaštita slobode govora i uvažavanje glasa građana u odlučivanju i dr. Drugim rečima, stabilna ekonomija i borba protiv kriminala (materijalistički ciljevi) se nalaze ispred posmaterijalističkih vrednosti političke participacije.

Postmaterijalista je najmanje - 20% na nivou cele Srbije, 14% u Pančevu i u 8% u Boru. Poređenje nalaza istraživanja ukazuje da je u ekološki ugroženim zajednicama manji udeo postmaterijalista u odnosu na prosek za Srbiju. Pored toga, iako se građani Pančeva i Bora najčešće odlučuju za kombinaciju materijalističkih i posmaterijalističkih vrednosti, u toj mešavini materijalističke teme odnose prevagu. Pored toga, među "posmaterijalističkim" vrednostima, kao bitne se pre svega izdvajaju vrednosti građanske participacije u odlučivanju, dok se estetske (npr. ulepšavanje naselja) i humanističke vrednosti (razvoj humanijeg društva) nalaze na samom dnu liste. Jaka materijalistička orijentacija u ova dva grada, posebno u Boru, nagoveštava da ekološki aktivizam neće ići protiv ostvarivanja ekonomskih ciljeva, već će se zalagati samo za "win-win" rešenja, koja obezbeđuju i materijalnu egzistenciju i izvestan kvalitet prirodnog okruženja.

Rezultati χ^2 testa (tabela 21) primenjenog na uzroku reprezentativnom za Srbiju, pokazuju da postoje statistički značajne razlike u ekološkom aktivizmu između materijalista, postmaterijalista i tzv. "mešovitih" tipova ispitanika. Oni koji gaje postmaterijalističke vrednosti (38,3%) će se nešto češće uključivati u ekološke aktivnosti u odnosu na one koji prihvataju mešovite (34,5%) i posebno materijalističke vrednosti (28,5%).

Tabela 21. *Postmaterijalizam i ekološki aktivizam, Srbija*

	Prisustvo ekološkog aktivizma		Ukupno
	Neaktivni	Aktivni	
Posmaterijalisti	61,7%	38,3%	100,0%
Mešoviti	65,5%	34,5%	100,0%
Materijalisti	71,5%	28,5%	100,0%
Ukupno	66,4%	33,6%	100,0%

$$\chi^2 (2) = 8.176, p < .05$$

Prve klice postmaterijalizma u Srbiji tek počinju da se razvijaju, uglavnom kod posebne kategorije stanovništva pošteđene egzistencijalnih briga. Upravo te osobe su one koje će se najverovatnije angažovati na polju očuvanja životne sredine. Međutim, kulturološki kontekst razvoja ekološkog pokreta u Srbiji karakteriše dominacija materijalističkog vrednosnog obrasca i povezano visoko vrednovanje ekonomskog razvoja, u čijoj se senci nalaze ekološki problemi. Iako su građanima bliske vrednosti Nove ekološke paradigme, od njihovog načelnog prihvatanja do ekološkog delovanja u kontekstu materijalne oskudice, put je dugačak i vrlo neizvestan. S obzirom na izraženi interesni momenat u delovanju profesionalnih aktivista, može se pretpostaviti da karakteristike šireg vrednosnog sistema ne ostvaruju veći uticaj na razvoj transakcionog aktivizma, dok predstavljaju jednu od prepreka za nastanak participativnog tipa ekološkog pokreta.

3.5. ŠTA SPREČAVA FORMIRANJE PARTICIPATIVNOG TIP EKOLOŠKOG POKRETA U SRBIJI?

Masovno učešće odnosno aktivizam građana je *differentia specifica* participativnog tipa društvenog pokreta. Na različitim mestima u trećem delu rada, bilo je reči o pojedinačnim činiocima koji utiču na ekološki aktivizam građana. U ovom odeljku namera nam je da te pojedinačne nalaze integrišemo i pružimo jedinstven odgovor na pitanje: koji činioci odlučujuće utiču na to da ne dođe do formiranja participativnog tipa ekološkog pokreta u Srbiji?

Da bismo došli do odgovora na postavljeno pitanje, razvili smo dva eksplanatorna modela koji sintetizuju uticaje različitih socijalnih činilaca na ekološki aktivizam građana. Kako bi modeli bili što potpuniji, u njih će biti uključene i socio-demografske varijable (pol, starost, mesto stanovanja i dr.) za koje su ranija istraživanja utvrdila povezanost sa ekološkim delanjem. Svakako, na odluku pojedinca da se uključi u ekološku akciju uticaj ostvaruju i različiti psihološki faktori, kao što su osećanje lične moći (lokus kontrole), altruizam, empatija, odgovornost, racionalni proračun dobitaka i gubitaka od učešća u kolektivnoj akciji i dr. (Kollmuss & Agyeman, 2002). Iako ih smatamo izuzetno važnim, u model neće biti uključeni psihološki faktori, iz dva razloga. Prvi je taj što ovde želimo da ispitamo poseban uticaj društvenih činilaca. Drugi razlog je tehničke prirode, u smislu da u ovom istraživanju¹⁹⁶ nije korišćena baterija pitanja kojom bi se merile psihološke karakteristike pojedinaca, tako da nam te informacije nisu dostupne.

Za potrebe analize uticaja socijalnih faktora na ekološki aktivizam, razvijena su dva statistička modela: model binarne logističke regresije i model višestruke linearne regresije. Model binarne logističke regresije je konstruisan u nameri da se utvrdi koji činioci doprinose tome da uopšte dođe do javljanja ekološkog aktivizma. Drugim rečima, na osnovu primene ovog modela, trebalo bi da se stekne uvid u preduslove razvoja ekološkog aktivizma. S druge strane, model višestruke linearne regresije ukazuje na faktore koji utiču na stepen u kome će se ispoljiti ekološki aktivizam.

¹⁹⁶ Reč je o istraživanju sprovedenom na reprezentativnom uzorku građana Srbije (N=1952).

Model binarne logističke regresije sadrži nezavisnu varijablu - dihotomnu varijablu ekološkog aktivizma u kojoj posmatrana kategorija (i) obuhvata sve slučajeve koji imaju pozitivan skor na indeksu aktivizma¹⁹⁷, dok referentnu kategoriju (j) čine svi slučajevi koji nisu ekološki aktivni. U model je uključeno i deset nezavisnih varijabli:

X1 - POL ISPITANIKA - Istraživanja sprovedena širom sveta, došla su do mešovitenh nalaza po pitanju odnosa pola i ekološkog aktivizma. S jedne strane, žene se češće nego muškarci uključuju u ekološke aktivnosti koje se odvijaju u privatnoj sferi (Hunter, Hatchs, Johanson, 2004), dok su, sa druge strane, ređe eko-politički aktivne (Mohai, 1992; Schahn & Holzer, 1990; McStay & Dunlap, 1983; Stern, Dietz & Kalof, 1993). U modelu, muškarci se posmatraju u odnosu na žene kao referentnu kategoriju.

X2 STAROST ISPITANIKA - Nalazi većeg broja istraživanja su utvrdili postojanje povezanosti između starosti i ekološkog aktivizma, gde se mladi pokazuju kao ekološki aktivniji (Mohai & Twight 1987; Dietz et al. 1998; Jones & Dunlap, 1992; Malkis & Grasmick, 1977; Van Liere & Dunlap, 1980). U modelu je starost ispitanika predstavljena kao kategorijalna varijabla, gde se uticaj starije (55-80 godina) i srednje (35-54 godine) starosne kategorije posmatra u odnosu na namlađu starosnu kategoriju (18-24 godine) kao referentnu.

X3 OBRAZOVANJE - Ranija istraživanja su utvrdila postojanje pozitivne veze između nivoa obrazovanja i ekološkog aktivizma (Van Liere & Dunlap, 1980). Stepem obrazovanja ispitanika je predstavljen kao kategorijalna varijabla, gde se uticaj osnovnog i srednjeg obrazovanja ispitanika posmatra u odnosu na visoko obrazovanje kao referentnu kategoriju. Iako formalno imaju stečen srednji nivo obrazovanja, studenti su svrstani u kategoriju višeg obrazovanja (sa pretpostavkom da će većina njih steći viši stepen obrazovanja i da se ponašaju slično onima koji imaju završene fakultete, kao i

¹⁹⁷ Indeks ekološkog aktivizma smo formirali na osnovu sabiranja odgovora ispitanika na pitanje koliko su često, u poslednje tri godine, učestvovali u sledećim aktivnostima: potpisivanje peticije, učešće na tribinama sa ekološkom tematikom, učešće u masovnim okupljanjima i ekološkim protestima, davanje finansijske podrške ekološkim udruženjima, kontaktiranje predstavnika lokalnih ili državnih vlasti u cilju rešavanja određenog ekološkog problema. Ocene ispitanika o učestalosti njihovog učešća u pomenutim aktivnostima su se kretale u rasponu od 1-4 (nikada, retko, povremeno i često). U modelu binarne logističke regresije je korišćena dihotomna varijabla, gde je vrednost nula označavala odsustvo bilo koje aktivnosti, dok je vrednost je 1 služila da označi jednu ili više aktivnosti realizovanih u periodu od tri godine koje su prethodile istraživanju.

usled specifičnosti ponašanja ove kategorije kada je u pitanju ekološki aktivizam, koje su utvrdila ranija istraživanja).

X4 KLASNA PRIPADNOST predstavlja jedan od faktora često korišćenih za objašnjenje opaženih razlika u praktikovanju građanskog aktivizma (Verba & Nie, 1972; Mohai & Twight, 1987). Pripadnici srednje klase su, prema nalazima istraživanja, oni koji će se među prvima uključiti u aktivnosti novih društvenih pokreta (Hannigan, 1995, 2006). U našem istraživanju je klasni položaj ispitanika utvrđen na osnovu njihove samopercepcije. U modelu, klasna pripadnost je predstavljena kao kategorijalna varijabla, gde se uticaj niže i više klasne pripadnosti ispitanika posmatra u odnosu na srednju klasu kao referentnu kategoriju.

X5 MATERIJALNI POLOŽAJ - Istraživanja dovode u vezu viši materijalni položaj sa praktikovanjem građanskog aktivizma (Verba & Nie, 1972). U modelu je materijalni položaj¹⁹⁸ ispitanika predstavljen kao dihotomna varijabla, gde se uticaj višeg materijalnog položaja posmatra u odnosu na niži kao referentnu kategoriju.

X6 MESTO STANOVANJA - Veći broj istraživanja sprovedenih na Zapadu je došao do zaključka da je život u gradskim sredinama pozitivno povezan sa ekološkim aktivizmom (Mohai & Twight, 1987; Van Liere & Dunlap, 1980; Jones et al. 2003). U modelu, mesto stanovanja je predstavljeno kao dihotomna varijabla, gde se uticaj života u ruralnoj sredini posmatra u odnosu na život u gradu, koji je uzet za referentnu kategoriju.

X7 INDEKS PERCEPCIJE STRUKTURE POLITIČKIH MOGUĆNOSTI (SPM) je formiran na osnovu odgovora ispitanika na pitanja koja se tiču poverenja i dostupnosti informacija koje pružaju Vlada i Vladina tela, državne ustanove i lokalne vlasti, kao i nivoa uključenosti građana u donošenje odluka koje se tiču životne sredine.

X8 INDEKS PERCEPCIJE ZNAČAJNOSTI EKONOMSKIH PROBLEMA (EKON) je formiran na sledeći način: ukoliko je ispitanik rangirao neko od ponuđenih ekonomskih pitanja (a) pitanje visine penzija, plata, i socijalnih davanja, i (b) pitanje

¹⁹⁸ U istraživanju, materijalni položaj je određen na osnovu samoprocene ispitanika. Pitanje je bilo formulisano na sledeći način: Kako biste opisali materijalno stanje svoje porodice? Ponuđeni su bili sledeći odgovori: 1. Često nam nedostaje novca za kupovinu osnovnih stvari; 2. Imamo dovoljno novca samo za osnovne stvari (hrana, računi, higijena, osnovna odeća,...); 3. Imamo dovoljno novca i za druge stvari osim osnovnih (putovanja, izleti, privatni časovi, izlasci,...); 4. Možemo sebi sve da priuštimo, pa i zaista skupe stvari.

nezaposlenosti) kao pitanja najvećeg značaja, taj ispitanik je klasifikovan kao ispitanik koji tretira ekonomska pitanja kao najvažnija.

X9 VREDNOSTI POSTMATERIJALIZMA (POSTMAT) - indeks postmaterijalizma je formiran sabiranjem ocena koje su ispitanici pripisivali stavovima (dva materijalistička (red u naciji i cene) i dva post-materijalistička (građanska participacija i sloboda govora)), koji čine sastavni deo Inglehartove baterija pitanja. Vrednosti su predstavljene kao kategorijalna varijabla. Ispitanici kojima su bliži materijalistički ili mešoviti vrednosni obrasci se posmatraju u odnosu na kategoriju posmaterijalista (kao referentnu).

X10 VREDNOSTI - PRIHVATANJE NOVE EKOLOŠKE PARADIGME (NEP) Indeks je formiran sabiranjem ocena koje su ispitanici davali za svaki pojedinačni stav na skali nove ekološke paradigme (videti u tabeli 19).

Tabela 22. Model binarne logističke regresije

	B	S.E.	Wald	Exp(B)
Pol ispitanika				
Muški	0.095	0.118	0.645	1.099
Ženski (ref.)				
Mesto stanovanja				
Selo	-0.607**	0.126	23.333	0.545
Grad (ref.)				
Materijalni položaj				
Viši	0.399**	0.154	6.72	1.49
Niži				
Starost ispitanika				
25 - 54 god.	-0.165	0.14	1.393	0.848
55+ god.	-0.324*	0.155	4.365	0.723
18-24 god. (ref.)				
Obrazovanje				
Osnovno	-0.582*	0.234	6.178	0.559
Srednje	-0.212	0.147	2.079	0.809
Više (ref.)				
Klasna pripadnost				
Viša klasa	-0.187	0.286	0.428	0.829
Niža klasa	0.248	0.139	3.207	1.282
Srednja klasa (ref.)				
Vrednosti postmaterijalizma				
Materijalisti	-0.208	0.193	1.159	0.813
Mešoviti	-0.197	0.164	1.447	0.821
Postmaterijalisti (ref.)				
SPM	-0.043	0.073	0.348	0.958
EKON	-0.161**	0.03	28.47	0.852
NEP	-0.032	0.021	2.317	0.968
Constant	2.459	0.419	34.387	11.691

p< 0.05; ** - p<0.01

U modelu binarne logističke regresije su sledeće varijable: mesto stanovanja, materijalni položaj, starost (najstariji u odnosu na najmlađu kohortu), obrazovanje (oni bez osnovne škole u odnosu na ispitanike sa fakultetskim obrazovanjem) i vrednovanje ekonomskih pitanja, dostigle statističku značajnost. Model je pokazao da je manja verovatnoća (0.545) da će neko na bilo kom nivou biti aktivan ukoliko je sa sela u odnosu na ispitanike iz grada. Wald statistika pokazuje da je relativno najznačajniji doprinos među socio-demografskim varijablama ostvaruje upravo mesto stanovanja. To znači da je život u urbanoj sredini veoma značajan prediktor da neko bude ekološki

aktivan (u drugom modelu mesto stanovanja se ne pokazuje kao statistički značajan činitelj koji utiče na stepen u kome će se ispoljiti ekološki aktivizam, videti u tabel 23). Takođe, veća je verovatnoća za oko 1.5 put da će neko na bilo kom nivou biti aktivan ukoliko ima viši materijalni položaj u odnosu na one sa nižim. Slično tome, za približno 1.5 put je veća verovatnoća da će se mlađi uključiti u ekološke akcije u odnosu na najstariju kohortu. Obrazovanje je značajan prediktor, jer su manje šanse da će neko biti ekološki aktivan ukoliko ima samo osnovnu školu (0.559) u odnosu na one sa fakultetom. Razlike nisu značajne u pogledu toga da li će se neko uključiti između onih sa završenom srednjom školom i fakultetom. Među socio-demografskim ("tvrdim") varijablama, pol i klasna pripadnost se nisu pokazali kao značajni prediktori javljanja ekološkog aktivizma. Statistički se značajnim nisu pokazale ni "meke varijable" - prihvatanje vrednosti postmaterijalizma i nove ekološke paradigme i percepcija otvorenosti političkih struktura. Od "mekih" varijabli, jedino se relevantnom pokazuje vrednovanje ekonomskih pitanja. Ova varijabla, ostvaruje pojedinačno najveći doprinos (Wald = 28.47). Iz modela se vidi da oni kojima su ekonomska pitanja najvažnija, imaju značajno manju verovatnoću uključivanja u bilo koji oblik ekološkog aktivizma.

U model višestruke linearne regresije (tabela 23) uključene su iste nezavisne varijable, dok je kao zavisna varijabla korišćen indeks ekološkog aktivizma iz koga su isključeni neaktivni ispitanici, odnosno oni koji su imali skor 0. Vrednosti na skali ekološkog aktivizma se kreću od 1 do 8.

Tabela 23. Višestruka linearna regresija - step wise model

	B	Std. Error	Beta	B	Std. Error	Beta
Constant	5.341	0.721		6.876	1.027	
Pol ispitanika						
Muški	0.269	0.313	0.035	0.362	0.309	0.047
Ženski (ref.)						
Mesto stanovanja						
Selo	-0.367	0.358	-0.044	-0.035	0.354	-0.004
Grad (ref.)						
Materijalni položaj¹⁹⁹						
Viši	0.984*	0.344	0.121	0.894*	0.338	0.110
Nizak (ref.)						
Starost ispitanika						
25-54	-0.738*	0.37	-0.091	-0.751*	0.362	-0.093
55+	-0.884*	0.421	-0.099	-0.854*	0.415	-0.096
18-24 (ref.)						
Obrazovanje						
Osnovna škola	-0.528	0.666	-0.037	-0.246	0.656	-0.017
Srednje obrazovanje	-1.033*	0.359	-0.13	-0.802*	0.354	-0.101
Visoko obrazovanje (ref.)						
Vrednosti post-materijalizma						
Materijalisti				-0.94*	0.501	-0.100
Mešoviti				-0.491	0.412	-0.063
Post-materijalisti (ref.)						
SPM				0.563*	0.187	0.123
EKON				-0.293**	0.076	-0.164
NEP				-0.062	0.055	-0.048
	R²	.051 (5.1%)		.104 (10.4%)		

p < 0.05; ** - p < 0.01

Višestruka linearna regresija je sprovedena u dva koraka. U prvom koraku su uključene socio-demografske varijable ("tvrde varijable"), a u drugom koraku vrednosti i stavovi (percepcija otvorenosti političkih struktura, važnost ekonomije, prihvatanje vrednosti nove ekološke paradigme i postmaterijalizma ("meke varijable")). Osnovna ideja je bila da se prepoznaju nezavisni efekti, kako pojedinačnih prediktora tako i grupe prediktora ("tvrdih" i "mekih"). Analiza ukazuje da su kumulativni nezavisni efekti strukturnih (socio-demografskih) varijabli 5,1%, dok meke varijable (stavovi i vrednosti) objašnjavaju dodatnih 5,3% varijanse u stepenu aktivizma. Pojedinačno posmatrano, svi prediktori izuzev pola, mesta stanovanja, subjektivne percepcije klasnog položaja i indeksa nove ekološke paradigme, pokazuju nezavisne efekte u predviđanju povećanja stepena ekološkog aktivizma.

¹⁹⁹ Materijalni položaj je izražen kroz dve kategorije – niži i viši materijalni položaj. U pitanju je subjektivna procena ispitanika.

Na osnovu predstavljenih modela, može se zaključiti da ekonomski momenat igra ključnu ulogu u tome da li će uopšte doći do javljanja ekološkog aktivizma. Naime, visok materijalni položaj i niže vrednovanje ekonomskih pitanja su pozitivno povezani sa ekološkim aktivizmom. Percepcija strukture političkih mogućnosti kao otvorene i vrednosti (čiji se posredan uticaj vidi i kroz varijablu obrazovanja), dobijaju značaj tek u određenju stepena posvećenosti ekološkom aktivizmu. Dakle, ovim se još jednom potvrđuje zaključak mnogih ranijih istraživanja da je ekologija tema za one "punog stomaka", odnosno da su ekonomske prepreke prve koje se moraju premostiti da bi došlo do razvoja participativnog tipa ekološkog pokreta. Tek na nivou kada su elementarne potrebe zadovoljene i kad postoji izvestan prostor za ispunjenje onih viših, može se govoriti o uticaju karakteristika šireg političkog sistema i vladajućih vrednosti na ekološki aktivizam građana. Da zaključimo, pojedinačno najvažniju prepreku za razvoj ekološkog pokreta participativnog tipa u Srbiji predstavlja teška ekonomska situacija, siromaštvo i nezaposlenost značajnog dela stanovništva.

IV ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U vreme kad se na Zapadu već uveliko upozorava na mogućnost "smrti" ekološkog pokreta, u Srbiji se ne može govoriti ni o njegovom "rođenju". Analiza karakteristika elemenata ekološkog pokreta je pokazala da u Srbiji nije prisutan participativni tip ekološkog pokreta, kakav postoji u zemljama Zapada. Takođe, nije razvijeno ni transakciono ekološko delanje koje su zapazili istraživači u zemljama Centralne Evrope. Umesto toga, došlo je do formiranja specifičnog oblika ekološkog kolektivnog delanja, koje smo nazvali *ekološki treći sektor*. Njega odlikuju nerazvijenost ekološkog aktivizma pojedinaca i uloga građana kao korisnika usluga, dominacija slabo međusobno povezanih profesionalnih organizacija koje nisu izgradile kolektivni tip identifikacije. Za razliku od participativnog i transakcionog pokreta, koji imaju politički karakter, što znači da aktivisti svoju ulogu prevashodno vide u vršenju uticaja na donosioce odluka, delovanje organizacija u okviru ekološkog trećeg sektora je depolitizovano, najvećim delom usmereno na pružanje usluga u oblasti zaštite životne sredine.

Do naglog razvoja ekološkog kolektivnog delanja u Srbiji je, slično kao i u drugim zemljama CIE, došlo sa prilivom stranih donacija namenjenih jačanju kapaciteta države i civilnog društva. Međutim nije došlo do formiranja transakcionog aktivizma, već do apolitičnog trećeg sektora. Odgovor na pitanje - zašto je iz semena profesionalnog aktivizma (osnove za razvoj transakcionog tipa pokreta), koje su posadili međunarodni donatori, iznikao hibridni ekološki treći sektor - jednim delom leži u karakteristikama podneblja ((pred)socijalističko nasleđe i blokirana postsocijalistička transformacija), a drugim - u specifičnom načinu na koji je uzgajan (usporen i znatno restriktivniji proces evrointegracija srpskog društva). Uticaj ovih širih procesa ispoljava se kroz delovanje spleta četiri neposredna činioca: socijalne - konstrukcije ekoloških rizika, dostupnosti i karakteristika resursa, strukture političkih mogućnosti i vladajućeg sistema vrednosti. Predstavljanje ekoloških problema kao nisko-rizičnih i pronalaženje univerzalnog rešenja u ekološkoj modernizaciji, u skladu sa principima održivog razvoja, pokazalo se dovoljno jakim da bitno umanjí akcioni potencijal građana i ekoloških organizacija u Srbiji. Loš materijalni položaj građana, uz visoko vrednovanje ekonomskog razvoja, kombinovano sa finansijskom slabošću ekološkog sektora i zavisnošću od stranih izvora finansiranja, usmerilo je ekološke organizacije u pravcu kompetitivnog i "oportunističkog" ponašanja, usled koga one sve

manje podsećaju na predstavnike civilnog društva i sve više na liče na "mala socijalna preduzeća". Uprkos postojanju formalnih mogućnosti, vladajuće strukture su se pokazale zatvorenim prema uključivanju građana i njihovih predstavnika u proces odlučivanja, što se negativno odražava na ekološki aktivizam. Pokretanje kolektivnog delanja osujećuju i dalje centralizovani sistem odlučivanja, korupcija, snažne partijske i druge neformalne mreže uticaja, čvrste spona politike i krupnog biznisa, neefikasnost sudstva, kao i visok implementacioni deficit. Na kraju, ni širi kulturološki kontekst, koga odlikuje dominacija materijalističkih vrednosti, ne pokazuje se povoljnim za razvoj ekološkog pokreta. Ukupno posmatrano, istraživanje je pokazalo da sve četiri grupe faktora u manjoj ili većoj meri osujećuju razvoj ekološkog pokreta, dok se nepovoljan uticaj ekonomskog konteksta pokazuje kao posebno otežavajući za razvoj participativnog tipa aktivizma.

Imajući u vidu iskustva drugih zemalja²⁰⁰ postsocijalističke Evrope, jedno od pitanja koja se nameće je - zašto u Srbiji nije došlo do razvoja transakcionog oblika ekološkog delanja?

Razlozi koji "srpski slučaj" čine posebnim se mogu pronaći na više mesta. Pre svega, u godinama koje su prethodile urušavanju socijalističkog poretka nije došlo do masovne mobilizacije oko ekoloških pitanja (koja bi predstavljala potencijal za neko buduće samoniklo ekološko delanje), kao što je to bio slučaj u većini zemalja CIE, već je tu ulogu preuzela mobilizacija na nacionalnim / etničkim osnovama (što i danas, neretko, predstavlja povod spontanog organizovanja građana). Potom, blokirana transformacija (praćena ratnim sukobima, raspadom države i ekonomskim kolapsom) i usporen i otežan proces evropskih integracija usporili su tempo usvajanja evropskih tekovina, među kojima i profesionalnog (transakcionog) modela aktivizma. Pomoć EU, koja je u većim iznosima počela da pristiže tek nakon 2000. godine, mahom je bila fokusirana na izgradnju državnih institucija, ekonomski razvoj, jačanje infrastrukture i podsticanje prekogranične saradnje, dok su se sredstva građanskim organizacijama distribuirala posrednim putem, u okviru širih projekata rekonstrukcije i jačanja kapaciteta države (Fagan, 2010b; Fagan & Sircar, 2010a,b). Životna sredina je relativno kasno (tek nakon 2007. godine) ušla u fokus stranih donatora, pa i u ovoj oblasti znatno

²⁰⁰ Dok je iskustvo Mađarske i Poljske slično češkom, za Rumuniju se smatra da u pogledu razvijenosti ekološkog aktivizma zaostaje za većinom novih članica EU (Borzel & Buzogany, 2010b:718).

zaostajemo za zemljama Centralne Evrope, u kojima su ekološki programi počeli da se razvijaju još sredinom devedesetih. Razlika u odnosu na zemlje Centralne Evrope se ogleda i u tome što međunarodne ekološke organizacije nemaju svoje predstavnike u Srbiji, i nisu zainteresovane da rade u regionu, što je domaće ekološke organizacije ostavilo bez moćnih saveznika u političkom smislu, a u idejnom pogledu - isključilo iz svetskih tokova. Na taj način, ekološke organizacije u Srbiji su se našle na periferiji dešavanja u ovoj oblasti.

Situacija je drugačija i zato što su ove zemlje već (skoro) jednu deceniju članice Evropske unije, što im daje mogućnost da pristupe različitim razvojnim fondovima, koji nisu (u potpunosti) dostupni zemljama kandidatima. Ulazak u EU je, recimo, češkim ekološkim organizacijama obezbedio nove resurse, proizveo značajne promene u nacionalnim političkim strukturama i otvorio mogućnosti za nadnacionalno delanje (Cisar & Vabriklova, 2010).

Pomenuti činoci su doprineli tome da ekološke organizacije u Srbiji, za sada, nisu izgradile unutrašnje kapacitete (administrativne, finansijske) koji bi im omogućili da sprovedu veće projekte (finansirane iz inostranstva) pa su slabije u odnosu na organizacije iz Centralne Evrope. Usled toga, kao i šireg konteksta ukupnog siromaštva, konkurencija je oštrija, pa je i manja motivacija za međusobno umrežavanje. Pored toga, podrška stranih donatora izgradnji mreža, sa ciljem prevazilaženja partikularizujućih tendencija, je tek od skoro (poslednjih 4-5 godina) prisutna u regionu, dok je sredstava manje nego što su ih, za slične programe, dobijale zemlje koje su se Uniji pridružile u prethodnom periodu. Iako deo agende donatora predstavlja jačanje kapaciteta transakcionih (profesionalnih) aktivista, kako bi oni postali dovoljno kompetentni da unaprede proces donošenja odluka (Borzel, 2009), ti programi na ovim prostorima predstavljaju novinu, a otpori starog komandno-kontrolnog pristupa upravljanju, uz nerazvijene administrativne kapacitete, dovoljno su snažni da onemoguće organizacije civilnog društva da dobiju stvarnu mogućnost pristupa političkom procesu. Pored toga, ENVO su suviše slabe da bi se, bez jake podrške sa strane, nosiocima vlasti mogle nametnuti kao relevantan partner. Usled toga, one se odlučuju za obavljanje servisne uloge, oko čijeg sprovođenja postoji konsenzus, a finansijska sredstva su manje-više dostupna.

Imajući u vidu specifičnosti "srpskog slučaja", nameće se pitanje kakve posledice po životnu sredinu može imati razvoj neautonomnog, apolitičnog ekološkog civilnog sektora, bez "aktivista", u širem kontekstu slabe države i civilnog društva, uvođenja neoliberalnog modela razvoja i perifernog uključivanja Srbije u svetski ekonomski sistem?

Na ove prostore, strani donatori su došli sa polaznom pretpostavkom da su, usled specifičnosti socijalističkog nasleđa, civilno društvo i zaštita životne sredine gotovo u potpunosti nerazvijeni i da sa izgradnjom sistema treba početi od samih temelja, drugim rečima, "od nule" (Fagan, 2006a,b; Fagan, 2010b; Fagan & Sircar, 2010a,b). U tom procesu su zanemarene autohtone organizacije i postojeći resursi, na primer - tradicija volonterskog rada u masovnim akcijama pošumljavanja i ozelenjavanja, kao i socijalni kapital koji se dugo godina razvijao između članova planinarskih, izviđačkih, goranskih i sličnih udruženja. Umesto toga, veštački se kreira i potom selektivno podržava sloj profesionalnih organizacija, koji se značajno razlikuje od aktivističkog modela civilnog društva, prisutnog na Zapadu. Razvoj profesionalnih organizacija je u drugi plan potisnuo ranije nastale ekološke organizacije i samonikle inicijative građana. U novim okolnostima, sa smanjenjem državnih izdvajanja i prelaskom na projektni način finansiranja, ukoliko žele da opstanu, organizacije nasleđene iz prethodnog perioda su primorane da se transformišu u pravcu profesionalnog delanja i da razviju strategije prikupljanja sredstava iz različitih izvora. Na taj način, u pitanje se dovodi priroda njihovog budućeg angažovanja za koje je, do sada, bila karakteristična pro-ekološka vrednosna motivacija, odnosno dobra namera da se priroda zaštiti od uništavanja. Drugim rečima, ukoliko se nastave postojeći trendovi, velika je mogućnost da u potpunosti prevlada interesno bavljenje ekološkim problemima. Iako profesionalni pristup ima određenih prednosti u smislu ekspertskog znanja, kontinuiteta i doslednosti u radu, dobre organizacije i sl., problem predstavlja to što do opadanja aktivnosti interesno usmerenih profesionalnih ekoloških organizacija dolazi u onom trenutku kada prestanu da budu finansijski isplative, tj. kada ponestanu projektna sredstva koja se izdvajaju za njihovu realizaciju. Takođe, s obzirom na to da je materijalni interes odnosno razvoj organizacije primaran, a rešavanje ekoloških problema sekundarno, i pre nego što sredstva ponestanu može se pretpostaviti da će, u slučaju kolizije ličnog - finansijskog i kolektivnog - ekološkog interesa, ovaj prvi odneti

prevagu. Drugim rečima, iako je važno angažovanje profesionalnih zastupnika, koji preuzimaju ulogu kada pasionirane aktiviste napusti početni entuzijazam, postojanje samo jednog tipa aktera se ne pokazuje dovoljnim da na adekvatan način zaštiti životnu sredinu.

Za sada, kao prioritet strani donatori postavljaju izgradnja kapaciteta države koji su neophodni za integraciju Srbije u evropske tokove. Iako su pritisci usmereni na to da se domaće zakonodavstvo uskladi sa evropskim standardima i da se unapredi sistem zaštite životne sredine, ne bi trebalo iz vida izgubiti činjenicu da su ekološka pitanja donatorima mnogo manje važna u odnosu na ekonomska, politička i neka druga društvena pitanja, tako da je i rigoroznost u nadzoru nad primenom zakona znatno manja. Pored toga, s obzirom na kompleksnost prilagođavanja evropskim standardima u ovoj oblasti, potpuna implementacija evropskog zakonodavstva se odlaže i za godine nakon ulasku u Uniju, što ostavlja dosta vremena i prostora za aktivnosti koje nanose štete okruženju. U tom smislu, treba da zabrine to što se relativno restriktivno ekološko zakonodavstvo Unije u Srbiji primenjuje selektivno i što se koriste sive zone i nezaokruženost sistema zaštite životne sredine kako bi se realizovale ekonomske investicije koje potencijalno nanose ogromne štete, a da, pritom, ekološke organizacije nisu dovoljno zainteresovane ili snažne da spreče donošenje neadekvatnih odluka ili da ih javnom kritikom dovedu u pitanje. Primer ovakve prakse predstavljaju zloupotrebe do kojih je došlo prilikom pokušaja da se uspostavi mreža Natura 2000, i neuspeh ekoloških organizacija da ih spreče, o čemu je bilo reči.

Na osnovu stavova koje su iznosili predstavnici ekoloških organizacija mogao se steći utisak da se gotovo sve što dolazi sa Zapada, odnosno iz Evropske unije, neupitno uzima kao dobro. Jedan od sagovornika je u intervjuu čak izjavio da je ekološka pravda ono što je Evropska unija rekla da je ekološka pravda. Ovo je vrlo opasno stanovište, jer iako su ekološki problemi nešto što prelazi nacionalne granice, i premda je interes EU da zemlje u njenoj okolini budu relativno ekološki bezbedne, postoje brojne mogućnosti sukoba interesa zemalja Evropske unije i zaštite ekoloških prava građana Srbije. Dobar primer toga predstavlja projekat izgradnje mini hidrocentrala na reci Lim, kojim bi se Italiji obezbedilo dostizanje kvote od 20% energije iz obnovljivih izvora, postavljeno kao standard u Uniji, a na račun dramatičnog pogoršanja uslova života stanovnika Brodareva i okoline.

Za razliku od zemalja CIE, u Srbiji ekološke teme nisu bile politizovane (izuzev, možda, u vrlo kratkom periodu buđenja antinukleranih inicijativa sredinom 1980-ih), tako da nemaju odakle da crpe svoju kritičku energiju, što postojeći sistem i ustaljene prakse odnosa prema životnoj sredini ostavlja bez jakih i motivisanih izazivača. U nedostatku alternativnih glasova, na planu vrednosti, u Srbiji je naglašeno zastupljen diskurs održivog razvoja. U osnovi ovog idejnog pristupa leži reformistički, "kozmetički" odnos prema vladajućem načinu zaštite životne sredine, koji ima za cilj, pre svega, da obezbedi dalji ekonomski rast. S obzirom na tešku ekonomsku situaciju, neoliberalni kurs reformi i slabost kritički usmerenih organizacija, može se očekivati da ovakav odnos prema okruženju neće biti dovoljan da ga zaštiti od daljeg uništavanja.

Najuticajnije ekološke organizacije u Srbiji se finansiraju iz stranih donacija. S obzirom na to da prihodi iz ovih izvora prelaze 80% njihovih budžeta, jasno je da one nemaju neophodnu autonomiju u odabiru aktivnosti kojima će se baviti, već se u svom radu vode prema politikama i zahtevima stranih donatora. Drugim rečima, "ka spolja" odgovorni ENVO sektor nije predstavnik interesa lokalne zajednice, niti je značajnije zainteresovan za rešavanje ekoloških problema koje lokalno stanovništvo doživljava kao najvažnije. Prioriteti donatora se nekada mogu poklapati sa interesima i prioritetima lokalne zajednice, ali to često nije slučaj. Takva donatorska praksa i prateće ponašanje ekoloških organizacija doprinose tome da brojna (važna) pitanja ostanu nepokrivena, dok u pojedinim oblastima, za koje postoji zainteresovanost donatora, dolazi do dupliranja aktivnosti.

Da bi pred svojim poreskim obveznicima i finansijerima mogle da opravdaju sredstva utrošena u svrhe međunarodne razvojne pomoći, donatorska politika stranih država i EU je takva da zahteva brze, konkretne i lako merljive rezultate implementiranih projekata. Iz tog razloga, projektna sredstva se najčešće dodeljuju za vremenski period ne duži od 3 godine. To za posledicu ima da mnogi problemi za čije je prevazilaženje izdvojen novac budu samo delimično rešeni, odnosno da se, posle isteka projektnog ciklusa, na njima više ne radi. Tako se pozitivni efekti koje je projekat imao vrlo brzo gube, dok se ukupno uloženo vreme i novac pokazuju kao uzalud potrošeni.

Ipak, uprkos svim istaknutim nedostacima, ne bi trebalo izgubiti iz vida činjenicu da su donatorska sredstva udahнула život ekološkom civilnom sektoru u Srbiji. Bez njih, pitanje je li bi uopšte, i kada, zaštita životne sredine u Srbiji došla na

dnevni red. Osim uvođenja izvesnog reda u sistem zaštite životne sredine, koristi od intervencije EU u ovoj oblasti se ogledaju i u razvoju ekološke svesti građana (iako u okvirima dominantnog diskursa održivog razvoja), čime se podiže njihova osetljivost za ekološke probleme, koji se u njihovoj hijerarhiji potreba nalaze daleko iza ekonomskih pitanja.

Da zaključimo, najveći broj ekoloških organizacija u Srbiji dela kao zastupnik donatorskih interesa i predstavlja zaštitnike životne sredine samo u onoj meri i na onaj način na koji to nalažu strani donatori. Ono što za donatore predstavlja apsolutni prioritet je razvoj slobodnog tržišta, dok je zaštita životne sredine od sekundarnog značaja. Razvojem depolitizovanog trećeg sektora paralelno se guše autohtoni pokušaji razvoja aktivističkog civilnog društva, odnosno ekološkog pokreta. U takvim okolnostima je životna sredina, kao kolektivno dobro, ostavljena na milost i nemilost silama tržišta i spoljnih interesa, pred kojima se država pokazuje kao slaba i nedovoljno efikasna da zaštiti interese svojih građana. Da li će sa procesom evrointegracija, kao što je to bio slučaj u Češkoj, doći do uspostavljanja veza između različitih civilnih aktera, odnosno da li će lokalne inicijative pronaći svoj put do nevladinih organizacija i da li će ove početi da uključuju šire stanovništvo u svoje aktivnosti, ostaje nepoznanica. Za sada možemo konstatovati samo to da je zaštita životne sredine u Srbiji bitno ugrožena činjenicom da, iako delaju u okviru civilnog društva, u prostoru između države i tržišta, i iako se predstavljaju kao zastupnik interesa građana i zaštitnik ekološkog kolektivnog dobra, ekološke organizacije retko kad to i jesu. Usled toga, u nedostatku samoniklog delovanja posvećenog ekološkim ciljevima, i pod uticajem neoliberalnog modela koji se uvodi pod spoljnim pritiscima, budućnost životne sredine u Srbiji je pod velikim znakom pitanja. S obzirom na evidentan nedostatak autonomije u ovoj oblasti i na donatorsko određivanje prioriteta i zanemarivanje lokalno specifičnih ekoloških problema, izvesno je, kako je to primetio predstavnik jedne ekološke organizacije: *"Na putu ka Evropskoj uniji, saplitaćemo se o sopstveno smeće"* (Zelena patrola, Subotica).

V LITERATURA

1. **Adams, J.** (2003) 'The Bitter End: Emotions at a Movement's Conclusion', *Sociological Inquiry* 73(1):84–113.
2. **Amenta, E, Neal, C, Fetner, T, Young, M.P.** (2002) "Challengers and States: Toward a Political Sociology of Social Movements", *Research in Political Sociology*, 10: 47-83.
3. **Amidžić, L.** (2011) *Vodič za upravljanje zaštićenim dobrima*, Ministarstvo zaštite životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, Beograd.
4. **Anketa o prihodima i ulovima života**, (2013) Saopštenje Republičkog zavoda za statistiku, Beograd
<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2134>
5. **Ansell, C.K.** (2003) "Community Embeddedness and Collaborative Governance in the San Francisco Bay Area Environmental Movement" in: in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford, pp. 123-146.
6. **Arnstein, S. R.** (1971) "A Ladder of Citizen Participation" *Journal of the Royal Town*
7. **Bafoil, F.** (2009) *Central and Eastern Europe: Europeanisation and social change*. New York: Palgrave Macmillan.
8. **Baldassarri, D, Diani, M.** (2007) "The Integrative Power of Civic Networks Author(s)", *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 3, pp. 735-780.
9. **Banović, B., Dukić-Mijatović, M., Joksić, I.** (2013) Održivi razvoj i ekološki resursi sa posebnim osvrtom na krivičnopravni aspekt zaštite ekoloških dobara, *Teme*, XXXVII br. 3, str. 1281-1302.
10. **Berend, I.** (2001) *Istočna i Centralna Evropa 1944-1993*, Podgorica: CID.
11. **Berger, G., Flynn, A., Hines, F, Johns, R.** (2001) Ecological Modernization as a Basis for Environmental Policy: Current Environmental Discourse and Policy and the Implications on Environmental Supply Chain Management, *Innovation*, Vol. 14, No. 1.
12. **Berger, P.** (1986) *The Capitalist Revolution*, New York: Basic Books.
13. **Bernstein, S.** (2000), 'Ideas, Social Structure and the Compromise of Liberal Environmentalism', *European Journal of International Relations*, Vol.6, No.4, pp.464-512.
14. **Bernstein, S.** (2002) Liberal environmentalism and global environmental governance, *Global Environmental Politics* 2 (3), 1 – 16.

15. **Beyer, J., Wielghohs, J., Wiesenthal, H.** (Eds.) (2001) *Successful Transitions. Political Factors of Socio-Economic Progress in Postsocialist Countries*. Baden-Baden: Nomos.
16. **Bomberg, E.** (2007) "Policy learning in an enlarged European Union: environmental NGOs and new policy instruments", *Journal of European Public Policy* 14:2, pp.248–268.
17. **Bönker, F., Müller, K., Pickel, A.** (2002) "Cross-Disciplinary Approaches to Postcommunist Transformation: Context and Agenda", In: F. Bönker, K. Müller & A. Pickel (Eds.), *Postcommunist Transformation and the Social Sciences* (1-38). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
18. **Borzel, T.** (2009) "New Modes of Governance and Accession: The Paradox of Double Weakness", In : Borzel, T. (ed.) *Coping with Accession to the European Union: New Modes of Environmental Governance*, London: Palgrave MacMillan. pp.7-31.
19. **Borzel, T, Risse, A.** (2005) "Public-Private Partnerships: Effective and Legitimate Tools of Transnational Governance?" in: Grande, E, Pauly, L.W. (eds.) *Complex Sovereignty: On the Reconstruction of Political Authority in the 21st. Century*, Toronto: University of Toronto Press, pp. 195-216.
20. **Börzel, T.A., Buzogany,A.** (2009) 'Greening the East: Weak States and Even Weaker societies?', *Paper prepared for the EUSA Eleventh Biennial International Conference Los Angeles, California, April 23-25, 2009*.
21. **Borzel, T., Buzogany A.** (2010a) "Governing EU accession in transition countries: The role of non-state actors", *Acta Politica* (45) 1-2:158-182.
22. **Borzel, T, Buzogany A.** (2010b) "Environmental organisations and the Europeanisation of public policy in Central and Eastern Europe: the case of biodiversity governance", *Environmental Politics*, 19:5, 708-735.
23. **Bošnjak, M.** (2011) *Globalna finansijska i ekonomska kriza i njen uticaj na privredu i finansije Srbije*, dostupno na: http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/GLOBALNA%20FIN_i%20ek_kriza%20i%20njen%20uticaj%20na%20priv_Srbije_17_2_2011_.pdf, pristupljeno 19.6.2014.
24. **Brand, K.W.** (2002) "Dialectics of Institutionalization: The Transformation of the Environmental Movement in Germany", u: Rootes, C.A. (ed) (2002) *Environmental Movements: Local, National and Global*, London, Portland: Frank Cass, str. 35-58.
25. **Branilović, J., Šimleša, D.** (2007) 'Položaj i utjecaj ekoloških udruga u Hrvatskoj', u: Laj, V. *Razvoj sposoban za budućnost - prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske*, Zagreb: Biblioteka Centra za integralnu održivost i održivi razvoj.
26. **Brulle, R.J.** (2000) *Agency, Democracy and Nature: the U.S. Environmental Movement from a Critical Theory Perspective*, Cambridge MA: MIT Press.

27. **Brulle, R.J** (2009) The US Environmental Movement, in: Gould, A. Kenneth, Lewis Tammy, L, *Twenty Lessons in Environmental Sociology*, New York: Oxford University press, pp. 211-227.
28. **Bunce, V., McFaul, M., Stoner-Weiss, K.** (Eds.) (2010) *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
29. **Buttel, F. H.** (2003) 'Environmental sociology and the exploration of environmental reform', *Organization and Environment*, 16(3): 306–44.
30. **Cable, S., Benson, M.** (1993) 'Acting Locally: Environmental Injustice and the Emergence of Grass-Roots Environmental Organizations', *Social Problems*, Vol. 40, No. 4, pp. 464-477.
31. **Čalić, M-Ž.** (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, Beograd: Clio.
32. **Carmin, J.** (1999) 'Voluntary Associations, Professional Organisations and Environmental Movement in the United States', *Environmental Politics*, 8:1, 101-121.
33. **Carmin, J.** (2003) 'Non-governmental Organisations and Public Participation in Local Environmental Decision-making in the Czech Republic', *Local Environment*, Vol.8, No.5, pp 541-552.
34. **Carmin, J.** (2010a) "Civic engagement in environmental governance in Central and Eastern Europe", in: *The International Handbook of Environmental Sociology*, edited by Redclift, M., and G. Woodgate, 394-407. Cheltenham UK: Edward Elgar.
35. **Carmin, J.** (2010b) "NGO capacity and environmental governance in Central and Eastern Europe". *Acta Politica* (45) 1-2: 183–202.
36. **Carmin, J., Balsler, B. D.** (2002) Selecting Repertoires of Action in Environmental Movement Organizations, *Organization & Environment*, 15 (4), pp. 365-388.
37. **Carmin, J., Jehlicka, P.** (2005) 'By the Masses or for the Masses? The Transformation of Voluntary Action in the Check Union for Nature Protection', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Vol. 16, No. 4. pp. 397–416.
38. **Carothers, T.** (2002) "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, 13(1), 5-21.
39. **Carson, R.** (1962) *Silent Spring*, New York: Fawcet Crest.
40. **Castells, M.** (2000) *Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing.
41. **Catton, WR, Dunlap, RE** (1978a) Environmental sociology: a new paradigm, *The American Sociologist*, 41-49.
42. **Catton, WR, Dunlap RE** (1978b) Paradigms, theories, and the primacy of the HEP-NEP distinction, *The American Sociologist*, 256-259.
43. **Čavoški, A., Trajković, D.** (2011) *Analiza statističkih podataka o kaznenopopravnoj zaštiti životne sredine u Srbiji*, OEBS, Beograd.

44. **Cellarius, B.** (1998) *Environmental Nongovernmental Organizations at the Local Level: some preliminary observations from Bulgaria*, Colorado: The Aspen Institute.
45. **Cisar, O.** (2008) "Political activism in the Czech Republic." Paper presented at the Workshop on Contentious Politics, Columbia University, New York, April 28, 2008.
46. **Cisar, O.** (2010) "Externally sponsored contention: The Channeling of Environmental Movement Organizations in the Czech Republic after the Fall of Communism." *Environmental Politics* 19/5: 736-755.
47. **Cisar, O, Vrablikova, K** (2010) "The Europeanization of Social Movements in the Czech Republic: the EU and local women's groups", *Communist and Post-Communist Studies*, 43 (15), pp. 209-219.
48. **Císař, O, Navrátil, J.** (2011) "Dependent Internationally, Networking Domestically: Transaction Politics of Czech Social Movement Organisations (SMOs)" Working paper, work in progress. dostupno na: <http://ecpr.eu/filestore/paperproposal/a8954692-e7e3-4945-9c4d-63b9afe6d272.pdf>
49. **Clark, T.D.** (2002) *Beyond Post-Communist Studies: Political Science and the New Democracies of Europe*, Armonk, NY: M. E. Sharpe.
50. **Clark, W.C.** (2001) „Knowledge systems for sustainable development“, *Environment*, 43(8):1.
51. **Cvejić, S.** (2004) "Građanski pokret, socijalni kapital i institucionalna transformacija u post-socijalističkoj Srbiji", *Sociologija*, Vol. XLVI, br. 3.
52. **Dajmak, M.** (1987) *NE ili NE - Nuklearne elektrane: budućnost između straha i nade*, Niro Eksportpres, Beograd.
53. **Dalton, R.** (1994) *The Green Rainbow: Environmental Interest Groups in Western Europe*, New Haven, CT: Yale University Press.
54. **Dalton, R.** (2005) 'The Greening of the Globe? Cross national levels of environmental group membership', *Environmental Politics*, vol 14, no 4., pp. 441-459.
55. **Dalton, R., Recchia, S., Rohrschneider, R.** (2003) 'The environmental movement and the modes of political action', *Comparative Political Studies*, 36, pp. 743–771.
56. **Della Porta, D, Reiter, H.** (1998) *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
57. **Della Porta, D., Andretta, M.** (2000), 'National Environmental Organisations in the Italian Political System: Lobbying, Concentration and Political Exchange', paper presented at the European Consortium for Political Research, Copenhagen, 14–19 April.
58. **Della Porta D., Tarrow S.** (eds) (2005a) *Transnational Protest and Global Activism*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

59. **Della Porta, D., and Tarrow, S.** (2005b) "Conclusions: "Globalisation", Complex Internationalism, and Transnational Contention", in Della Porta, D., Tarrow, S. (eds) *Transnational Protest and Global Activism - people, passions and power*, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 227-246.
60. **Della Porta, D., Diani, M.** (2006), *Social Movements: An Introduction*, 2nd Edition, Oxford: Blackwell.
61. **Della Porta D. and Caiani M.** (2009) *Social Movements and Europeanization*, Oxford: Oxford University Press.
62. **Della Porta, D., Kriesi, H.** (2009) "Social Movements in a Globalizing World: an Introduction", u: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D. (eds.) (2009) *Social Movements in a Globalizing World*, New York: Palgrave Macmillan, str. 3-23.
63. **Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht D.** (eds.) (2009) *Social Movements in a Globalizing World*, New York: Palgrave Macmillan.
64. **Diani, M.** (1992) 'The Concept of Social Movement', *The Sociological Review*, 40, str. 1-25
65. **Diani, M.** (1995a) *Green networks: A structural analysis of the Italian environmental movement*, Edinburgh University Press 6, 188-190.
66. **Diani, M.** (1995b) *Green Networks: A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
67. **Diani, M.** (1997) 'Social Movements and Social Capital: A Network Perspective on Movement Outcomes', *Mobilization: An International Journal*, 2(2):129-147.
68. **Diani, M.** (2000) Social movement networks virtual and real, *Information, Communication & Society* 3 (3), 386-401.
69. **Diani, M.** (2003a) 'Networks and Social Movements: A Research Programme', in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford, pp. 299-319.
70. **Diani, M.** (2003b) 'Introduction: Social Movements, Contentious Actions and Social Networks: „From Metaphore to Substance', in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford.
71. **Diani, M.** (2003c) "Leaders or Brokers? Position and Influence in Social Movements Networks" in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford, pp. 105-122.
72. **Diani, M.** (2011). "Social Movements and Collective Action", in Peter Carrington and John Scott (eds.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis*. London: Sage, 223-235.

73. **Diani, M. and P. Donati** (1999), 'Organisational Change in Western European Environmental Movements', *European Journal of Social Theory*, Vol.3.
74. **Diani, M., McAdam, D.** (eds.) (2003) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, Oxford: Oxford University Press
75. **Diani, M., Baldassari, D.** (2007) "The Integrative Power of Civic Networks", *American Journal of Sociology*; Vol. 113 No. 3: 735–80.
76. **Dietz, T, Stern, P.C, Guagnano, G.A.** (1998) Social structural and social psychological bases of environmental concern. *Environment and Behavior*, 30: 450-471.
77. **Dobson, A.** (2003) *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
78. **Isin, F. F.** (2000) "Introduction", in: Isin, E. F. (ed.). *Democracy, Citizenship and the Global City*. London: Routledge.
79. **Doherty B. J, Plows A, Wall, D.** (2007) "Environmental direct action in Manchester, Oxford and North Wales: A protest event analysis", *Environmental Politics*, vol. 16(5), 805-825.
80. **Doherty, B.** (2002) *Ideas and Actions in the Green Movement*, Routledge, London & New York.
81. **Đorđević, S.** (2002) *Renesansa lokalne vlasti, uporedni modeli*, Beograd: Čigoja.
82. **Doyle, T.** (1991) 'Informal Groups and the Conservation Movement: A Matter of Introspection', *Conference of the Australian Political Studies Association*, Griffith University, July 17–19.
83. **Doyle, T. and Kellow, A.** (1995) *Environmental Politics and Policy Making in Australia*, Macmillan, Melbourne.
84. **Doyle, T, Mc Eachern, D.** (2001), *Environment and Politics*, Routledge, London & New York.
85. **Dragovic-Soso, J.** (2002) 'Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism', New York: McGill-Queen's University Press.
86. **Dryzek, J. S.** (2005) *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Second edition, Oxford: Oxford University Press.
87. **Dryzek, J. S., Hunold, C., Schlosberg, D., Downes, D, Hernes, H.K** (2002) "Environmental Transformation of the State: the USA, Norway, Germany and the UK", *Political Studies*, Volume 50, Issue 4, pages 659–682.
88. **Dunkerley, D. and Fudge, S.** (2004) 'The Role of Civil Society in European Integration: a Framework for analysis', *European Societies*, Vol. 6 (No. 2), pp. 237-254.
89. **Dunlap, R.E.** (2008) The new environmental paradigm scale: From marginality to worldwide use, *The Journal of Environmental Education* 40 (1), 3-18.

90. **Dunlap, R.E., Catton, W. R. Jr.** (1979) *Environmental Sociology, Annual Review of Sociology*, Vol. 5, pp. 243-273.
91. **Dunlap, R.E., Scarce, R.** (1990) 'The polls: poll trends, environmental problems and protection', *Public Opinion Quarterly* 55: 651-6.
92. **Dunlap R.E., KD Van Liere, AG Mertig, RE Jones** (2000) New trends in measuring environmental attitudes: measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale, *Journal of Social Issues*, 56(3), pp. 425-442.
93. **Edwards, B., McCarthy, J. D.** (2004) "Resources and Social Movement Mobilization", in: Snow,D.S, A. Soule and H.Kriesi (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Malden, MA: Blackwell Publishing, pp. 116-151.
94. **Eisinger, P.K.** (1973) The Conditions of Protest Behavior in American Cities, *American Political Science Review*, 67, pp. 11-28.
95. **Ekološki pokret iz Odžaka**, Baza podataka ekoloških NVO u Republici Srbiji, 2012
96. **Ellison, D.L.** (2006) *Politics and the Environment In Central and Eastern Europe*, Conference of Europeanists, March 11-13th, 2004.
97. **Emirbayer, M, Mische, A** (1998) "What is Agency?" *American Journal of Sociology*, 103: 962-1023.
98. **Emirbayer, M., Goodwin, J.** (1994) "Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency", *American Journal of Sociology*, 103: 281-317.
99. **Etzioni, A.** (1973) The third sector and domestic missions. *Public Administration Review*, 33(4), 314–323.
100. **Fagan, A.** (2004) *Environment and Democracy in the Czech Republic – The Environmental Movement in the Transition Process*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
101. **Fagan, A.** (2006a) 'Neither North nor South: The Environmenta and Civil Society in Post-conflict Bosnia-Herzegovina', *Environmental Politics*, 15, 5: 787-802.
102. **Fagan, A.** (2006b) 'Knowledge and Policy Learning in Capacity Building: Environmental Movements in Post-Socialist Europe', Paper prepared for Annual Meeting og the American Political Science Association.
103. **Fagan, A.** (2010a) "The New Kids on the Block: Building Environmental Governance in the Western Balkans", *Acta politica* (45) 1/2: 203-228.
104. **Fagan, A.** (2010b) *Europe's Balkan Dilemma: Paths to Civil Society or State- Building?*, London and New York: I.B. Tauris
105. **Fagan, A., Jehlicka, P.** (2001) 'The Impact of EU Assistance on Czech Environmental Capacity since 1990', paper presented at the conference: 'Environmental Challenges of EU Eastern Enlargement', European University Institute Florence, Italy, 25–26 May.

106. **Fagan, A., Jehlicka, P.** (2003) 'Contours of the Czech environmental movement: a comparative analysis of Hnutí Duha (Rainbow Movement) and Jihočeské matky (South Bohemian Mothers)', *Environmental Politics*, 12: 2, 49 — 70.
107. **Fagan, A., Ostojic, M.** (2008) 'The UE and Civil Society in Serbia: Governance rather than politics', *Balkanologie*, vol. XI, no. 1-2.
108. **Fagan, A, Sircar, I.** (2010a) 'Environmental politics in the Western Balkans: river basin management and non-governmental organisation (NGO) activity in Herzegovina', *Environmental Politics*, 19: 5, 808 —830.
109. **Fagan, A., Sircar, I.** (2010b) 'Compliance without governance: the role of NGOs in environmental impact assessment processes in Bosnia-Herzegovina', *Environmental Politics*, 19: 4, 599 — 616.
110. **Featherstone, K. , Radaelli, M.C.** (eds.) (2003) *The Politics of Europeanization*, Oxford: Oxford University Press.
111. **Flam, H.** (ed.) (2001), *Pink, Purple, Green – Women's, Religious, Environmental and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*, New York: Boulder.
112. **Flesher-Fominaya, C.** (2007) 'The Role of Humour in the Process of Collective Identity Formation in Autonomous Social Movement Groups in Contemporary Madrid.' *International Review of Social History* 52: 243–58.
113. **Forsyth, T.** (ed.) (2005) *Encyclopedia of International Development*, London and New York: Routledge.
114. **Freudenberg, N., Steinsapir, C.,** (1992) 'Not in our backyards: the grassroots environmental movement', in: R.E. Dunlap and A.G. Mertig, eds. *American environmentalism: the US environmental movement, 1970–1990*. New York: Taylor and Francis, 27–37.
115. **Gamson, W.A.** (1987) "Introduction", in: Zald, M.N., McCarthy, J.D. (eds) *Social Movements in an Organizational Society, Collected Essays*, New Brunswick, NJ: Transaction Books, pp. 1-7.
116. **Gamson, W.A.** (1992) The Social Psychology of Collective Action. In: A.D.Morris & C. McClurg Mueller (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory*. New Heaven, CT, and London: Yale University Press, 53-76.
117. **Gamson, William, A, Modigliani, A.** (1989) "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach", *The American Journal of Sociology*, Vol. 95, No. 1: 1-37.
118. **Gamson, W. and Meyer, D.** (1996) 'The Framing Political Opportunity', in D. McAdam, J. McCarthy and M. N. Zald (eds) *Comparative Perspectives on Social Movement*, Cambridge: Cambridge University Press.
119. **Gidens, E.** (1998) *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
120. **Giugni, M.** (1996) 'L'étude de l'action collective entre deux traditions sociologiques', *Swiss Political Science Review* 2(1): 1-51.

121. **Giugni, M.** (1998) 'Structure and Culture in Social Movement Theory', *Sociological Forum*, Vol.13, No.2.
122. **Giugni, M., McAdam, D., Tilly, C.** (eds.) (1999) *How Social Movements Matter*, Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
123. **Godišnji izveštaj o stanju kvaliteta vazuha u RS za 2011. godinu** (BGD, 2012, Agencija za zaštitu životne sredine) dostupno na: http://www.sepa.gov.rs/download/Izvestaj_vazduh_2011.pdf
124. **Goffman, Erving** (1974) *Frame Analysis*, Cambridge: Harvard University Press.
125. **Goodwin, J., Jasper, J.M.** (1999) 'Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory'. *Sociological Forum*, 14 (1): 27-54.
126. **Goodwin, J, Jasper, J.M, Polleta, F.** (Eds.) (2001) *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, Chichago and London: The Chichago University Press.
127. **Grabbe, H.** (2006) *The EU's Transformation Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*, Besingstoke: Palgrave Macmillan.
128. **Gradanske inicijative** (2009) *Percepcija i stavovi javnosti o nevladinom sektoru u Srbiji u 2009. godini*; Beograd. www.gradjanske.org.
129. **Gradaske inicijative** (2011) "NVO u Srbiji 2009. godine". Beograd. URL <http://www.gradjanske.org>.
130. **Graham, J.S.** (2008) Protestival: Global Days of Action and Carnivalized Politics in the Present, *Social Movement Studies*, Vol. 7, No. 2, 167–190.
131. **Gramsci, A.** (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence & Wishart, London.
132. **Gredelj, S.** (2000) 'Politička kultura građana Srbije', *Filozofija i društvo* br. XVI.
133. **Grossman, E.** (2004), 'Bringing politics back in: rethinking the role of economic interest groups in European Integration', *Journal of European Public Policy*, Vol. 11 (No. 4), pp. 637-654.
134. **Grote, J** (2009) "Organized Civil Society in Environmental, Social, Health and Minority Policies: Empirical Evidence from the Czech Republic", Paper prepared for discussion at the 21st World Congress of Political Science of IPSA (International Political Science Association); Panel SS01/293 Central European Responses to Globalization: the Political Architecture of Transformation, Santiago de Chile, July 12-16, 2009)
135. **Gurevich, M. and Levy M.R.** (eds) (1985) *Mass Communication Review Yearbook*, vol.5, Beverly Hills, California: Sage.
136. **Gurr, T.R.** (1970) *Why Men Rebel*, Princeton University Press, N.J.
137. **Haas, P.M.** (1992) "Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination", *International Organization* 46, pp. 1-35.

138. **Haas, P.M.** (2004) When does power listen to truth? A constructivist approach to the policy process, *Journal of European Policy*, 11, pp. 569–592.
139. **Hafner-Ademi, T.** (2010) ‘The Missing Link? Development and Functioning of Civil Dialogue in the Western Balkans’, *Balkan Civic Practices No. 7*.
140. **Hannigan, J.A.** (1995) *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective*. London & New York: Routledge.
141. **Hannigan, J.A.** (2006) *Environmental Sociology 2nd Edition*, London & New York: Routledge.
142. **Hantington, S.** (2000) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, Podgorica: CID.
143. **Haynes, J.** (2002) Power, Politics and Environmental Movements in the Third World, in: Rootes Christopher (ed.) *Environmental Movements: Local, National, Global*, Frank Cass, London, Portland, pp. 222-242.
144. **Henderson, S.** (2002) Selling civil society: Western aid and the nongovernmental sector in Russia. In: *Comparative Political Studies*; Vol. 35; No. 2: 139-167.
145. **Hicks, B.** (2004) ‘Setting Agendas and Shaping Activism: EU Influence on Central and Eastern Europe Environmental Movements’, *Environmental Politics*, Vol.13, No.1
146. **Hirsh, J.** (1988) "The Crisis of Fordism, Transformations of the "Keynesian" Security State, and New Social Movements", *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 10, 43-55.
147. **Hoffman, M. L.** (1989) “Empathic Emotions and Justice in Society”, *Social Justice Research*, 3(4): 283-311.
148. **Hofrichter, J., Reif, K.** (1990) ‘Evolution of environmental attitudes in the European Community’, *Scand. Polit. Stud.* **13**(2): 119–146.
149. **Howard M.M.** (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
150. **Hunt, S., Benford, R.** (2004) ‘Collective Identity, Solidarity, and Commitment. pp 433–60 in: *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by David Snow, Sarah Soule and Hanspeter Kriesi. Oxford, UK:Blackwell.
151. **Hunter, L.M., Hatch, A., Johnson, A.** (2004) Cross-National Gender Variation In Environmental Behaviors, *Social Science Quarterly*, Vol. 85, No. 1.
152. **Imig, D., Tarrow, S.** (eds.) (2001) *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
153. **Inglehart, R.** (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
154. **Inglehart, R.** (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

155. **Inglehart, R.** (1995) 'Public support for environmental protection: objective problems and subjective values in 43 societies', *PS: Political Science and Politics*, 28, pp. 57–72.
156. **Jancar-Webster, B.** (1998) 'Environmental movement and social change in the transition countries', *Environmental Politics*, 7: 1, 69 — 90.
157. **Jasper, J.** (1997) *The Art of Moral Protest*, Chicago: University of Chicago Press.
158. **Jasper, J.** (1998) "The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and Around Social Movements", *Sociological Forum* 13: 397-424.
159. **Jasper, J.** (2010) "Cultural Approaches in the Sociology of Social Movements", in: Klandermans, B, Roggeband, C (eds.) *Handbook of Social Movements Across Disciplines*, New York: Springer, Ch 3, pp. 59-110.
160. **Jehlicka, P.** (1992) 'Environmentalism in Europe', Paper presented to the British Sociological Association.
161. **Jehlicka, P., Tickle, A.** (2004) 'Environmental Implications of Eastern Enlargement: The End of Progressive EU Environmental Policy?', *Environmental Politics*, Vol.13, No.1, pp. 77-95.
162. **Jehlicka, P., Smith, J.** (2007) 'Out of the woods and into the lab: exploring the strange marriage of American woodcraft and Soviet ecology in Czech environmentalism', *Environment and History*, 13(2), pp. 187–210.
163. **Jelinčić, J., Đurović, S.** (2011) *Europeanization of Serbia: Civil Society*, Belgrade: Fund for Open Society.
164. **Jelušić, M., Vujović, S.** (2002) *Ko odlučuje u Budvi- Istraživanje uticaja građana opštine Budva na donošenje lokalnih odluka*, Budva: Argonaut.
165. **Jenkins, J.C.** (1983) Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements, *Annual Review of Sociology*, 9, 527-533.
166. **Jenkins, J.C, Perrow, C** (1977) Insurgency if the Powerless: Farm workers Movements (1946-72), *American Sociological Review*, 42, 249-268.
167. **Jessop, B.** (1994) "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State". in: *Towards a Post-Fordist Welfare State*, edited by Burroews, R. and B.D. Loader, 13-37. New York: Routledge.
168. **Jevtović, M.** (1996) „Sociološko-politikološki aspekti ekološkog pokreta“ doktorska disertacija, odbranjene 1996. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.
169. **Jones, R. E., Dunlap, R. E.** (1992). The social bases of environmental concern: Have they changed over time? *Rural Sociology*, 57, 28–47.
170. **Jones, R.E., M.J. Fly, J. Talley, Cordell, H.K.** (2003) "Green migration into rural America: The new frontier of environmentalism?", *Society and Natural Resources* 16:221–238.
171. **Jorgen, G.A.** (1990) Environmental Conflict and the "Greening" of the Labour Movement, *Scandinavian Political Studies*, Vol.13, No.2, str. 185-210.

172. **Kaldor, Mary** (2003a) *Global Civil Society: An Answer to War?* Cambridge: Polity Press.
173. **Kaldor, Mary** (2003b) Civil Society and Accountability, *Journal of Human Development*, Vol. 4, No. 1, pp. 5-27.
174. **Keck, M., Sikkink, K** (1995) "Activists without Borders: Transnational Issue Networks in International Politics", Advanced Study Center. International Institute. University of Michigan. Working Paper no.8.
175. **Kenny, P.** (2001) "Framing, Political opportunities, and Civic Mobilization in the Eastern European Revolutions: A Case Study of Poland's Freedom and Peace Movement", *Mobilization*, 6, 193-210.
176. **Kitschelt, H.** (1986) 'Political opportunity structures and political protest', *British Journal of Political Science*, 16, 57-95.
177. **Klandermans, B** (1997) *The Social Psychology of Protest*, Cambridge, MA: Blackwell. .
178. **Klandermans, B.** (2004) The Demand and Supply of Participation: Social-Psychological Correlates of Participation in Social Movements, in: Snow, D.A, Soule, S.A, Kriesi, H. (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell, 360-379.
179. **Klandermans, B, Oegema, D.** (1987) "Potentials, networks, motivations and barriers: Steps toward participation in social movements", *American Sociological Review*, 52: 519-31
180. **Kollmuss, A., Agyman, J.** (2002) "Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?", *Environmental Education Research*, 8(3): 239-260.
181. **Konttinen, E.** (2011) Civil Society – State Relationships of the Finnish Environmental Movement , Confrence : *The voluntary sector in the Nordic countries - Change agents and contract partners?* Bergen 18th – 20th 2011.
182. **Kousis, M.** (2002) Sustaining Local Environmental Mobilizations: Groups, Actions and Claims in Southern Europe, u: Rootes, C.A. (ed) *Environmental Movements: Local, National and Global*, London, Portland: Frank Cass.
183. **Kousis, M, Della Porta, D., Jimenez, M.** (2008) Southern European Environmental Movements in Comparative Perspective, *American Behavioral Scientist*, Volume 51 Number 11, 1627-1647
184. **Kováč, I., Kučerova, E.** (2009) 'The Social Context of Project Proliferation—The Rise of a Project Class', *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11/ 3, 203 — 221.
185. **Kramer, J. M.** (2005) "EU Enlargement and the Environment: Six Challenges", u: Carmin, J, VanDeever, S.D. (ur.) *EU Enlargement and the Environment: Institutional Change and Environmental Policy in Central and Eastern Europe*, str. 290-314, London, New York: Routlegde, Francis & Taylor Group.

186. **Kriesi H., Tresch A. and Jochum M.** (2007) Western European collective political actors going public in the European Union: Action repertoires of Western European collective political actors, *Comparative Political Studies* 40(1): 48–73.
187. **Kriesi, H.** (1989) 'New Social Movements and the New Class in the Netherlands'. *American Journal of Sociology*, 94 (5), March: 1078-1116.
188. **Kriesi, H.** (1995) 'The Political Opportunity Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization', in J. Jenkins Craig and Bert Klandermans, *The Politics of Social Protest*, London: UCL Press.
189. **Kriesi, H.** (1996) 'The Organizational Structure of New Social Movements in a Political Context'. Pp. 152-184 in *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, edited by D. McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald. Cambridge: Cambridge University Press.
190. **Kriesi, H.** (2007) 'Political Context and Opportunity', pp. 67-90 in *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by D.A. Snow, S.A. Soule, and H. Kriesi. Malden, MA: Blackwell.
191. **Kriesi, H. et al.** (1995), *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, London: UCL Press.
192. **Kubik, J.** (2005) "How to Study Civil Society : the State of the Art, and What to do Next?", *East European Politics and Societies*, (19) 1: 105 – 120.
193. **Kubik, J.** (2009) "Hybridization as a Condition of Civil Society's Portability", in *Building civil society and democracy in New Europe*, edited by Sven Eliaeson, 10-129. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
194. **Kurzman, C.** (1996) 'Structural opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979', *American Sociological Review*, Vol. 61, No.1, pp. 153-170.
195. **Kutter, A., and Trappmann, V.** 2010. "Civil Society in Central and Eastern Europe: The Ambivalent Legacy of Accession." *Acta Politica* Vol. 45, 1-2:41-69.
196. **La Spina, A. and Sciortino, G.** (1993) 'Common Agenda, Southern Rules: European Integration and Environmental Change in the Mediterranean States.' In J.D. Liefferink, P.D. Lowe and A.P.J. Mol (eds.), *European Integration and Environmental Policy*, London, New York: Belhaven, pp. 217-36.
197. **Lahusen, C.** (2009) "International Campaigns in Context: Collective Action between the Local and the Global", in: Della Porta, Donatella, Kriesi, Hanspeter and Dieter Rucht (eds.) *Social Movements in a Globalizing World*, New York: Palgrave Macmillan, ch. 11, pp189-206.
198. **Lane, D.** (2010) "Civil Society in the Old and New Member States - Ideology, Institutions and Democracy Promotion." *European Societies* 12(3): 293-315.

199. **Lash, Scott and Urry, John** (1987) *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity.
200. **Laxer, G, Helperin, S.** (2003) *Global Civil Society and its Limits*, New York: Pelgrave Mcmillan.
201. **Lazić, M.** (2000) (ur.) *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.
202. **Lazić, M.** (2005) *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
203. **Lazić, M.** (2011) *Čekajući kapitalizam - nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
204. **Lilić, S** (2010) *Ekološko pravo*, Pravni fakultet, Beograd.
205. **Linc, H., Stepan, A.** (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija- južna Evropa, južna Amerika i postkomunistička Evropa*, Filip Višnjić, Beograd.
206. **Lončar, J.** (2010) "Odnos civilnog društva i države nakon 5. oktobra 2000. godine", u: Pavlović, D. (prir.) *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, FPN, Beograd, str. 119-130.
207. **Malkis, A., & Grasmick, H. G.** (1977) Support for the ideology of the environmental movement: Tests of alternative hypothesis. *Western Sociological Review*, 8, 25–47.
208. **Manning, N.** (1998), 'Patterns of Environmental Movements in Eastern Europe', *Environmental Politics*, Vol.7, No.2, pp.100–34.
209. **Markoff, J.** (1996) *Waves of Democracy: Social Movements and Political Change*, Thousand Oaks: Pine Forge Press.
210. **Marks, G, McAdam, D.** (1996) "Social Movements and the Changing Structure of Political Opportunity in the European Community" in: Marks, G. et al (eds) *Governance in the European Union*, Thousand Oaks, CA: Sage. pp. 95-120.
211. **Marks G., McAdam, D.** (2009) "On the Relationship of Political Opportunities to the Form of Collective Action: The Case of European Union", in Della Porta, D, Kriesi, H, Rucht, D. (eds): *Social Movements in a Globalizing World*, ch.6, str. 97-112, New York: Palgrave Macmillan.
212. **McAdam, D.** (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
213. **McAdam, D.** (1986) "Recruitment to high risk activism: The case of freedom summer", *American Journal of Sociology*, 92: 64-90.
214. **McAdam, D.** (1996) 'Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions', pp. 23-40 in *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, edited by D.McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald. Cambridge: Cambridge University Press.
215. **McAdam, D.** (2003) "Beyond Structural Analysis: Toward a More Dynamic Understanding of Social Movements" in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford, pp. 281-298.

216. **McAdam, Paulsen, R.** (1993) "Specifying the relationship between social ties and activism", *American Journal of Sociology*, 99: 640-67.
217. **McAdam, D., Snow, D.** (eds.) (1996) *Social Movements, Readings on Their Emergence, Mobilization and Dynamics*, Los Angeles, CA: Roxbury.
218. **McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C.** (2001) *Dynamics of Contention*, New York: Cambridge University Press.
219. **McCarthy, J. D., Zald, M.N.** (1977) 'Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory', *American Journal of Sociology*, 82 (6): 1212-1241.
220. **McCarthy, J.D, Britt, D.W, Wolfson, M** (1991)*The Institutional Channeling of Social Movements in the Modern State. Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 13, pp. 45-56.
221. **McCauley, D.** (2008) Understanding Environmental Mobilisation in France within the Context of Europeanisation, *In-Spire e-journal* (Vol. 2, No. 2) www.in-spire.org
222. **McCauley, D., Muentel, G.** (2007) The Impact of 'Europe' on Environmental Movements: Evidence from France and Russia, *Queen's papers on Europeanization* 02/07, Queens University of Belfast.
223. **McGranahan, G.** (2007) „Urban Transitions and the Spatial Displacement of Environmental Burdens“ u: Marcotullio, P.J., McGranahan, G. (ed.), *Scaling Urban Environmental Challenges – From Local to Global and Back*, London: Earthscan.
224. **McStay, J. & Dunlap, R.E.** (1983) Male-female differences in concern for environmental quality, *International Journal of Women's Studies*, 6, 291-301.
225. **Melucci, A.** (1988) „Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements“. In: B. Klandermans, H.Kriesi & S.Tarrow (eds) *International Social Movement Research, Vol. 1*, Greenwich, CT: JAI Press, 329-348.
226. **Melucci, A.** (1989) 'Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society', (eds.) Keane, J., Hutchinson, P.M, Radius: London.
227. **Melucci, A.** (1995a) 'The New Social Movements Revised: Reflections on a Sociological Misunderstanding', u L. Meheu (ed.), *Social Movements and Social Classes: the future of Collective Action*, Sage: London.
228. **Melucci, A.** (1995b) 'The Process of Collective Identity'. pp. 41–63 in *Social Movements and Culture*, edited by Hank Johnston and Bert Klandermans. Minneapolis: University of Minnesota Press.
229. **Melucci, A.** (1996) *Challenging Codes*, Cambridge/New York: Cambridge University Press.
230. **Melucci, A.** (2013) The Process of Collective Identity, in: Johnston, Hank, Klandermans, Bert (eds.) *Social Movements and Culture*, Routledge, London, pp.41-63.

231. **Meyer, D.S., Tarrow, S.**(1998) "A Movement Society: Contentious Politics for the New Century." pp. 1-28 in *The Social Movement Society: Contentious Politics for the New Century*, David S. Meyer and Sidney Tarrow eds. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
232. **Mihailović, S. et al.** (2006) *Korak ka građanima: vodič kroz mesnu samoupravu u Srbiji*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
233. **Miklja, D., Jeremić, P.** (1987) *Nuklearne elektrane- ukročena goropad, prilog javnoj raspravi o energetskej budućnosti Jugoslavije*, Pro et Contra, Beograd.
234. **Milanović, B.** (1998) *Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy*, Washington DC: World Bank.
235. **Milić, A., Čičkarić, Lj.** (1998) *Generacija u protestu – Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu*, Beograd: ISI FF.
236. **Milivojević, Z.** (2006) *Civilno društvo Srbije: potisnuto tokom 1990-ih – u potrazi za legitimitetom, prepoznatljivom ulogom i priznatim uticajem tokom 2000-i*, Beograd: Argument i Centar za razvoj neprofitnog sektora.
237. **Milosavljević B., Popadić, D., Logar, S.** (2006) *Učešće građana na lokalnom nivou - Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama*, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd.
238. **Mohai, P.** (1992). Women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern and activism. *Society and Natural Resources*, 5, 1-19.
239. **Mohai, P., Twight, B.W.** (1987) Age and environmentalism: An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly*, 68, pp. 798-815.
240. **Mol, A.P.J.** (2002) Ecological modernization and the global economy, *Global Environmental Politics* 2 (2), 92 – 115.
241. **Monroe, K.** (1994) "A Fat Lady in a Corset: Altruism and Social Theory". *American Journal of Political Science*, 38 (4): 861-893.
242. **Morris, A., Staggenborg, S.** (2005) "Leadership in Social Movements" in: Snow, D., Soule, S, **Kriesi, H.** (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell Publishing.
243. **Munro, L.** (2005) *Confronting Cruelty - Moral Orthodoxy and the Challenge of the Animal Rights Movement*, Leiden : Koninklijke Brill NV.
244. **Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa - nacrt**, Švedska agencija za međunarodnu pomoć - SIDA, 2011.
245. **Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije** (Sl. glasnik RS, br. 57/08)
246. **Nacionalna strategija za aproksimaciju u oblasti životne sredine za Republiku Srbiju**, Vlada RS, Beograd, 2011.
247. **Nadić, D.** (2007) *Ekologizam i ekološke stranke*, Beograd: Službeni glasnik.

248. **Nadić, D.** (2012) *Ogledi iz političke ekologije*, Beograd: Čigoja štampa.
249. **Neš, K.** (2006) *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika, moć*, Službeni glasnik: Beograd.
250. **Norris, P.** (2002) *Count Every Voice: Democratic Participation Worldwide*, Cambridge University Press, Cambridge.
251. **Norris, P.** (2003) *The Democratic Phoenix: Reinventing Social Activism* (New York: Cambridge University Press).
252. **O'Brien, T.** (2005) 'The Environment and Transition in Romania and Hungary', *Griffith Journal of the Environment*, Issue 1, June 2005: Ecopolitics XVI Conference; selected papers, Article 2, pp1-25.
253. **Oberschall, A.** (1973) *Social Conflict and Social Movements*, New Jersey: Prentice Hall.
254. **Offe, C.**, (1996) *Varieties of Transition - The East European and East German Experience*, Cambridge, UK: Polity Press.
255. **Oliver, P., Cadena-Roa, J, Strawn, K.D.** (2003) "Emerging Trends in the Study of Protest and Social Movements", in: Betty A. Dobratz, Timothy Buzzell, and Lisa K. Waldner (eds) *Political Sociology for the 21st century, Research in Political Sociology*, Vol. 12, New York: Elsevier Science, pp 213-244.
256. **Olson, M.** (1965) *The logic of collective action*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
257. **Opp, K.D** (1989) *The Rationality of Political Protest*, Boulder:Westview Press.
258. **Opp, K.D.** (2009) *Theories of Political Protest and Social Movements - a multidisciplinary introduction, critique, and synthesis*, London: Routledge.
259. **Orlović, S.** (2008) *Politički život Srbije- između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd.
260. **Oštrić, Z.** (1992) "Ekološki pokreti u Jugoslaviji 1971-1991", *Socijalna ekologija*, Vol.1, No.1, str. 83-104.
261. **Ostrom, E.** (1990) *Governing the Commons: the evolution od institutions for collective action*, Cambridge: Cambridge University Press.
262. **Pakulski, J., Crook, S.** (1998) 'The end of the green cultural revolution?', in: Pakulski J., Crook, S. (eds.) *Ebbing of the Green Tide? Environmentalism, Public Opinion and the Media in Australia*, pp. 1–20, Hobart: School of Sociology and Social Work, University of Tasmania.
263. **Passy, F.** (2003) "Social Networks Metter. But How?", in: Mario Diani, Doug McAdam, *Social Movements and Networks – Relational Approaches to Collective Action*, Oxford University Press, Oxford, pp. 21-48.
264. **Passy, F.** (2009) "Supranational Political Opportunities as a Channel of Globalization of Political Conflicts. The Case of the Rights of Indigenous Peoples", u: Della Porta, Donaltella, Kriesi, Hanspeter and Dieter Rucht

- (eds.) *Social Movements in a Globalizing World*, Ch.9, pp. 148-169, New York: Palgrave Macmillan.
265. **Patnam, R.D** (2008) *Kuglati sam - Slom i obnova američke zajednice*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
 266. **Paunović, Ž.** (1997) "Profil nevladinog sektora u SR Jugoslaviji", *Republika*, br. 177-178, URL:
http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/177/177_16.HTM
pristupljeno septembra 2013. godine.
 267. **Paunović, Ž.** (2006) *Nevladine organizacije – pravni i politički status NVO u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
 268. **Paunović, Ž.** (2007) *Nevladine organizacije - potreba ili zavera*, Evro Giunti, Beograd.
 269. **Pavlinek, P., Pickles, J.** (2000) *Environmental Transitions: Transformation and ecological defence in Central and Eastern Europe*, Routledge, London and New York.
 270. **Pavlinek, P., Pickles, J.** (2004) 'Environmental Pasts/Environmental Futures in Post-Socialist Europe', *Environmental Politics*, 13: 1, 237 — 265.
 271. **Pavlović, V.** (1984) *Novi društveni pokreti : inicijalna studija*, Beograd: FPN.
 272. **Pavlović, V.** (2006) *Društveni pokreti i promene*, Beograd: Službeni glasnik.
 273. **Pavlović, V.** (2009) *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Službeni glasnik.
 274. **Pavlović, V.** (ur.) (1987) *Obnova utopijskih energija*, Novi Beograd : Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije.
 275. **Pavlović, V.** (ur.) (2011) *Univerzitet i održivi razvoj*, Beograd: FPN
 276. **Pavlović, Z.** (2006a) 'Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma', *Sociološki pregled*, vol. XXXX (2006), no. 2, str. 247–262.
 277. **Pavlović, Z.** (2008) 'Is there a Sociodemographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values in the Case of Serbia?', *Sociologija*, Vol. LI, No. 2.
 278. **Pejanović, S.** (2008) *Socijalna politika*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 279. **Petrova, T., Tarrow, S.** (2007) "Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East Central Europe." *Comparative Political Studies* 40(1): 74-94.
 280. **Petrović, B., Paunović, Ž.** (1994) *Nevladine organizacije u SR Jugoslaviji*, Subotica: Otvoreni univerzitet.
 281. **Petrović, M.** (ur) (2013) *Izazovi održivog razvoja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
 282. **Petrović, M., Vukelić, J.** (ur) (2013) *Izazovi participativnog pristupa upravljanju okruženjem*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

283. **Pettenger, M.** (ed) (2007) *The Social Construction of Climate Change. Power, Knowledge, Norms, Discourses*. Aldershot: Asghate.
284. **Pickvance, K.** (1998), *Democracy and Environmental Movements in Eastern Europe*, Boulder CO: Westview.
285. **Pizzorno, A.** (1978) 'Political Science and Collective Identity in Industrial Conflict'. Pp. 77–98 in *The Resurgence of Class Conflict in Europe Since 1968*, edited by C. Crouch and A. Pizzorno. New York: Holmes and Meier.
286. **Polleta, F., Jasper, J.M.** (2001) "Collective Identity and Social Movements", *Annual Review of Sociology*, 27: 283–305.
287. **Princen, T., Finger, M.** (1994) *Environmental NGOs in World Politics-linking the global and the local*, Routledge, London and New York.
288. **Pušić, Lj.** (prir.) (2014) *Sociologija okruženja - hrestomatija*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
289. **Putnam, R.D.** (1998) "Diplomacy and Domestic Politics: the logic of two-level games", *International Organization*, 42:3, pp.427-60.
290. **Putnam, R.D.** (2000), *Bowling alone*, New York: Simon & Schuster.
291. **Radaelli, C.M.** (2003) "The Europeanization of Public Policy" in: Featherstone, K. , Radaelli (eds.) *The Politics of Europeanization*, Ch.2, Oxford: Oxford University Press.
292. **Radić Dudić, R., Velat, D., Dereta, M.** (2006) Priručnik- Javno zastupanje u lokalnoj zajednici za poboljšanje položaja nevladinih organizacija, Beograd: Građanske inicijative.
293. **REC (2006)** *Registar NVO Srbije iz oblasti zaštite životne sredine registar i rezultati procene organizacija civilnog društva iz oblasti životne sredine u Srbiji*, Korać, Z., Miloradović, U Szentendre: REC.
294. **Roberts, N.** (2004) "Public Deliberation in an Age of Direct Citizen Participation", *American Review of Public Administration*, Vol. 4 Br. 34, December 2004: 315-353.
295. **Roggeband, C., Klandermands, B.** (2010) "Introduction" in : Kladermands, B, Roggeband, C. (eds) *Handbook of Social Movements Across Disciplines*, New York: Springer, Ch1, pp. 1-12.
296. **Rohrschneider, R.** (1990) 'The roots of public opinion toward new social movements: an empirical test of competing explanations', *American Journal of Political Science*, 34, pp. 1–30.
297. **Rootes, C.A.** (1997) 'Environmental movements and green parties in western and eastern Europe', in Michael Redclift, Graham Woodgate (eds.), *The International Handbook of Environmental Sociology*, Cheltenham UK/ Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
298. **Rootes, C.A.** (1999) 'Acting Globally, Thinking Locally? Prospects for a Global Environmental Movement', *Environmental Politics*, Vol.8, No.1, pp.290–310.

299. **Rootes, C.A.** (2003a) "Acting Locally: The Character, Contexts and Significance of Local Environmental Mobilisations", in: Rootes, C.A. (ed) *Acting Locally: Local environmental mobilizations and campaigns*, London: Routledge, pp. 2-21.
300. **Rootes, C.A.** (2003b) 'Britain' in C. Rootes, (ed.), *Environmental Protest in Western Europe*. Oxford and New York: Oxford University Press, pp. 20–58.
301. **Rootes, C.A.** (2004) 'Is there a European environmental movement?', in: Barry, J, Baxter, B., Dunphy, R. (eds.), *Europe, Globalization and Sustainable Development*, London: Routledge, pp. 32-56
302. **Rootes, C.A.** (2006) 'Environmental movements' in: Snow D.A., Soule S.A., Kriesi, H., (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell publishing ltd.
303. **Rootes, C.A.** (2007) 'Acting Locally: the character, contexts and significance of local environmental mobilisation', *Environmental Politics*, 16:5, 722-741.
304. **Rootes, C.A.** (2008) "1968 and the Environmental Movement in Europe", in: Klimke, M, Scharloth, J (eds.) *1968 in Europe A Handbook on National Perspectives and Transnational Dimensions of 1960/70s Protest Movements*, New York: Palgrave Macmillan.
305. **Rootes, C.A.** (2009) *Environmental Protests, Local Campaigns and the Environmental Movement in England*, Paper prepared for presentation to Workshop 5: 'Professionalization and Individualized Collective Action: Analyzing New 'Participatory' Dimensions in Civil Society' European Consortium for Political Research Joint Sessions, Lisbon 14-19 April, 2009.
306. **Rootes, C.A., Liam, L.** (2009) 'Environmental movements and campaigns against waste infrastructure in the United States', *Environmental Politics*, 18: 6, 835 — 850.
307. **Rothman, F., Oliver, D.,P.** (1999) "From Local to Global: The Anti-Dam Movement in Southern Brazil 1979-1992", *Mobilization: An International Journal*, 4, 41-57.
308. **Rucht, D.** (2009) *The Transnationalization of Social Movements: Trends, Causes, Problems*", u: Della Porta, Donaltella, Kriesi, Hanspeter and Dieter Rucht (eds.) *Social Movements in a Globalizing World*, ch.12, pp. 206-222, New York: Palgrave Macmillan.
309. **Rucht, D., Roose, J.** (2001) Neither decline nor sclerosis: The organisational structure of the German environmental movement, *West European Politics*, Vol 24, Issue 4.
310. **Rucht, D., Roose, J.** (2002) "The German Environmental Movement at a Crossroads?", u: Rootes, C.A. (ed) (2002) *Environmental Movements: Local, National and Global*, London, Portland: Frank Cass, str. 59-80.
311. **Rupnik, J.** (2002) *The Postcommunist Divide*. In L. Diamond & M.F. Plattner (Eds.), *Democracy after Communism*, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press (pp. 103-108).

312. **Sarre, P., Jehlicka, P., and Podoba, J.** (2005) 'The Czech Environmental Movement's knowledge interests in the 1990s: compatibility of Western influences with pre-1989 perspectives', *Environmental Politics*, 14(1), pp. 64–82.
313. **Sarre, P., Jehlicka, P.** (2007) 'Environmental movements in space-time: the Czech and Slovak republics from Stalinism to post-socialism', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32(3), pp. 346–362.
314. **Schahn, J. & Holzer, E** (1990) Studies of individual environmental concern: The role of knowledge, gender, and background variables. *Environment and Behavior*, 22(6), 767-786.
315. **Schimmelfenning, F, Sedelmeier, U.** (2008) Candidate Counties and Conditionality, u: Paolo Graziano and Maarten P. Vink (eds) *Europeanization - New Research Agendas*, Pelgrave Macmillan, New York, str. 88-101.
316. **Schlosberg, D.** (1995) "Communicative Action in Practice: Intersubjectivity and New Social Movements", *Political Studies*, XLIII (2): 291-311.
317. **Schultz, P.W. and L. Zelezny.** (1999). Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology* 19, 255-265.
318. **Selle, P, Grendstad, G., Stromsnes, K.** (2006) Norwegian Environmentalism Between State and Local Community: Why Greenpeace Failed in Norway? Paper presented at the 7th International ISTR Conference, Bangkok, Thailand, July 9-12 2006.
319. **Shellenberger, M., Nordhaus, T** (2004) "The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World." El Cerrito CA: The Breakthrough Institute, http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf.
320. **Skocpol, T.** (1999) "Advocates without Members: The Recent Transformation of American Civic Life." In *Civic Engagement in American Democracy*, eds. Theda Skocpol and Morris P. Fiorina. Washington D.C., New York: Brookings Institution Press and Russell Sage Foundation, 461-509.
321. **Smelser, N. J.** (1963) *Theory of Collective Behavior*, New York: Free Press.
322. **Smith, J., Wiest, D.** (2005) 'The uneven geography of global civil society: National and global influences on transnational association', *Social Forces*, 84, 632-652.
323. **Smith, J., Fetner, T.** (2010) "Structural approaches in the Sociology of Social Movements", in: Klandermans, B, Roggeband, C. (eds) *Handbook of Social Movements Across Disciplines*, New York: Springer, Ch. 2; pp. 13-58.
324. **Snow, D.A., Zurcher, L.A., Eklund-Olson, S.** (1980) 'Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment', *American Sociological Review*, Vol.45, No.5, pp. 787-801.

325. **Snow, D., Rochford, B., Worden, S., Benford, R** (1986) „Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation“, *American Sociological Review*, 51, 464-481.
326. **Snow, D. A., Benford, R.D.** (1998) Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization, *International Social Movement Research*, 1, 197-218.
327. **Snow, D.A, Soule, S.A., Kriesi, H.** (eds.) (2004) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: The Blackwell Publishing
328. **Snow, D.A., Benford, R.D.** (2009) "Alternative Types of Cross-national Diffusion in the Social Movement Arena", in: Della Porta, Donaltella, Kriesi, Hanspeter and Dieter Rucht (eds.) *Social Movements in a Globalizing World*, New York: Palgrave Macmillan, ch 2, pp. 23-39.
329. **Spasić, I.** (2003) „Društveni pokreti“ u: *Vukadinović, Đ. Krstić, P. (ur), Kritički pojmovnik civilnog društva, Beograd: Grupa 484, str. 273-309.*
330. **Stark, D.** (1992) "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe", *East European Politics and Societies*, 6: 17-5.
331. **Stark, D., Bruszt, L.** (1998) *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
332. **Steinberg, P.F.** (2005) From Public Concern to Policy Effectiveness: Civic Conservation in Developing Countries, *Journal of International Wildlife Law and Policy*, 8:341–365.
333. **Stern P.C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G.A., Kalof, L.** (1999) A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: the case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6(2): 81-97.
334. **Stern, P.C.** (2000) Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behaviour. *Journal of Social Issues*, 56(3): 407-424.
335. **Stern, P. C., Dietz, T., & Kalof, L.** (1993). Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior*, 25, 322-348.
336. **Stojiljković, Z.** (2010) „Srbija pred izazovima promena“, u: Pavlović, V. (ur) *Kvalitet političkih institucija*, Fakultet političkih nauka, Beograd. str. 33-64.
337. **Stoker, G.** (1995) „Regime Theory and Urban Politics.“ In *Theories of Urban Politics*, edited by Judge D, Stoker G., and Wolman H, 54-71. London: Sage Publications.
338. **Stopić, M., Dičić, N. i Zorić, J.** (2009) *Pravci zaštite životne sredine u Srbiji*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
339. **Strategija aproksimacije za horizontalni sektor**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
340. **Strategija aproksimacije za sektor hemikalija i GMO**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.

341. **Strategija aproksimacije za sektor industrijskog zagađenja i buke**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
342. **Strategija aproksimacije za sektor kvaliteta vazduha i klimatskih promena**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
343. **Strategija aproksimacije za sektor upravljanja otpadom**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
344. **Strategija aproksimacije za sektor voda**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
345. **Strategija aproksimacije za sektor zaštite prirode**, Ministarstvo životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, EES, Eptisa, PM Group, april 2012.
346. **Strategija biološke raznovrsnosti za period 2011-2018. godine**, Vlada Republike Srbije, Beograd, oktobar 2010.
347. **Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine**, Vlada RS, Beograd, 2012.
348. **Strategija upravljanja otpadom za period 2010-2019. godine** (Sl. glasnik RS, br. 29/10)
349. **Strategija uvođenja čistije proizvodnje u Republici Srbiji**, Vlada RS, Beograd, 2009.
350. **Strategija za primenu Konvencije o dostupnosti informacija**, učešću javnosti u donošenju odluka i pravo na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine - Arhuska konvencija, Vlada RS, Beograd,
351. **Sztompka, P.** (1991) The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy. In: Studies in Comparative Communism; Vol. 24: 295-311
352. **Štupert, Wolfgang** (2010) Jačanje civilnog društva u Srbiji - procena i unapređenje održivog razvoja civilnog društva u Srbiji, OEBS, Original, Beograd.
353. **Tarrow, S.** (1994) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
354. **Tarrow, S.** (1998) *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics, 2nd edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
355. **Technical Assistance for Civil Society Organizations (TACSO)** (2010) *Izvestaj o proceni potreba civilnog sektora u Srbiji*, Beograd: TACSO. URL: <http://www.tacso.org/project-org/Serbia/?id=22>
356. **Teske, N.** (1997) *Political Activists in America: The Identity Construction Model of Political Participation*, Cambridge, Cambridge University Press.
357. **Tilly, C.** (1978) *From Mobilization to Revolution*, Reading MA: Addison-Wesley.

358. **Tilly, C.** (1984) Social Movements and National Politics, in: Bright, C and Harding, S. (eds.) *State-Making and Social Movements: Essays in History and Theory*, Ann Arbor, University of Michigan Press
359. **Tilly, C.** (1986) *Contentious French*, Cambridge MA: Harvard University Press.
360. **Tilly, C.** (1994) "Social movements as historically specific clusters of political performances", *Barkley Journal of Sociology*, 38. 1-30.
361. **Tilly, C.** (1995) *Popular Contention in Great Britain*, Cambridge MA: Harvard University Press
362. **Tim za socijalno uključivanje i praćenje siromaštva i RSZ (2010)** *Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji – pregled i trenutno stanje socijalne uključenosti u Srbiji na osnovu praćenja evropskih i nacionalnih pokazatelja* (2010), Beograd: Vlada Republike Srbije.
363. **Todić, D., Ignjatić, M., Katić, M., Plavšić, P.** (2012) *Nadležnosti i kapaciteti lokalne samouprave i organizacija civilnog društva za primenu evropskih standarda u oblasti životne sredine*, Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
364. **Tomić, Đ., Atanacković, P.** (2009) *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura.
365. **Tomić-Koludrović, I.** (1993) "Alternativna kultura kao oblik otpora u samoupravnom socijalizmu", *Društvena istraživanja*, 2 (4-5): 835 – 862.
366. **Touraine, A.** (1981) *The Voice and the Eye*. Cambridge: Cambridge University Press.
367. **Touraine, A.** (1985) An Introduction to the Study of Social Movements, *Social Research*, vol. 52, pp 749-88.
368. **Turner, R.N, Killian, L.** (1972) *Collective Behavior*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
369. **Ugrinov, D., Stojanov, A.** (2010) "Merenje zagađenja vazduha benzenom u gradu Pančevu", Zavod za javno zdravlje Pančevo, Pančevo, Srbija, Direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda J.P., Beograd, Srbija, 2010.
370. **UNEP** (2004) From Conflict to Sustainable Development Assessment of Environmental Hot Spots Serbia and Montenegro. Dostupno na: <http://postconflict.unep.ch/publications/assessment.pdf>, pristupljeno novembra, 2014. godine.
371. **Van der Heijden, H. A.** (1997) Political opportunity structure and the institutionalisation of the environmental movement, *Environmental Politics*, 6(4), pp. 25–50.
372. **Van der Heijden, H.A.** (1999), 'Environmental Movements, Ecological Modernisation and Political Opportunity Structures', *Environmental Politics*, Vol.8 No.1, pp.199–221.

373. **Van der Heijden, H. A.** (2006) Globalization, environmental movements and international political opportunity structures, *Organization & Environment*, 19(1), pp. 28–45.
374. **Van Liere, K.D, Dunlap, R.E.** (1980) The Social Basis of Environmental Concern: A review of hypothesis, explanations and empirical evidence, *Public Opinion Quarterly* 44, 181-199.
375. **Verba, S., Nie, N.** (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*, New York:Harper Collins.
376. **Veselinović, P, Đorđević, M.** (2010) "Razvojne karakteristike srpske ekonomije u periodu tranzicije", *Škola biznisa Broj 1*, str. 21-30.
377. **Vujadinović, D.** (2009) *Civilno društvo i političke institucije – Srbija u vrtlogu promena*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
378. **Vukelić, J.** (2009) Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji, *Sociologija*, Vol. LI (2009), N° 3, str. 291-312.
379. **Wahlstrom, M., Peterson, A.** (2006) 'Between the State and the Market: Expanding the Concept of 'Political Opportunity Structure' *Acta Sociologica*, Vol. 49, No. 4, pp. 363-377
380. **Waller, M and F. Millard** (1992), 'Environmental Politics in Eastern Europe' *Environmental Politics*, Vol.1, No.2, pp.159–85.
381. **Wynne, B.** (2002) 'Risk and environment as legitimacy discourses of technology: Reflexivity inside out?' *Current Sociology*, 50(3): 459–77.
382. **Yearly, S.** (1996) *Sociology, Environmentalism, Globalization: Reinventing the Globe*, London: Sage Publications.
383. **Yearly, S.** (2002) 'The social construction of environmental problems: a theoretical review and some not-very-Herculean labors', in R. E. Dunlap, F. H. Buttel, P. Dickens and A. Gijswijt (eds) *Sociological Theory and the Environment: Classical Foundations, Contemporary Insights*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
384. **Yearly, S.** (2009) *Cultures of Environmentalism - Empirical Studies in Environmental Sociology*, Palgrave Macmillan, New York.
385. **Zald, M.N, McCarthy, J.** (2002) The Resource Mobilization Research Program: Progress, Challenge, and Transformation, in: Berger, J, & Zelditch, M. Jr (eds) *New Directions in Contemporary Sociological Theory*. Lanham MD: Rowman and Littlefield, 147-176.

PRILOG

SPISAK EKOLOŠKIH ORGANIZACIJA SA ČIJIM PREDSTAVNICIMA SU OBAVLJENI INTERVJUI

1. Akademsko društvo za proučavanje i zaštitu prirode, Novi Sad
2. Ambasadori održivog razvoja i životne sredine, Beograd
3. Asocijacija za razvoj opštine Bor
4. Avalon, Vršac
5. Beogradski ekološki centar, Beograd
6. BUPA, Pančevo
7. Centar za edukaciju i istraživanje u medicini, ekologiji i sociologiji, Pančevo
8. Centar za razvoj građanskog društva PROTECTA, Niš
9. Centar za ruralni razvoj, Kneževac
10. Društvo mladih istraživača, Bor
11. Eco Fire, Novi Sad
12. Eco green team, Pančevo
13. Eko 030, Majdanpek
14. Eko klub Bor
15. Eko pokret "Ibar", Kraljevo
16. Ekoagenda, Bor
17. Ekološki centar, Beograd
18. Endemin, Beograd
19. Fond Ecotopia, Beograd
20. Green Bike, Valjevo
21. Grupa za razvojne projekte, Novi Sad
22. Jelenak, Pančevo
23. Kamping asocijacija Srbije, Beograd
24. Mladi istraživači Srbije, Beograd
25. Naučno istraživačko društvo studenata biologije, "Josif Pančić" Novi Sad

26. Omladinski ekološki klub, Bačka Palanka
27. Optimist, Bosilegrad
28. Pingvin, Bor
29. Planinarsko ekološki klub PEK "Gora", Pančevo
30. Pokret gorana i centar volontera, Pančevo
31. Pokret gorana Vojvodine, Sremski Karlovci
32. Sanitarno ekološko društvo SANEKO, Beograd
33. Savez pronalazača Rasinskog okruga
34. Srednjoškolski ekološki centar - SEC, Pančevo
35. Supernatural, Beograd
36. Udruženja građana Alfa, Beograd
37. Udruženje Roma "Novi svet", Beograd
38. UNEKO, Unija ekologa Paraćin
39. UNEKO, Unija ekologa Srbije
40. Unija studenata grada Pančeva
41. Zelena patrola, Subotica
42. Zeleni ključ, Niš
43. Zlatiborski krug, Čajetina
44. Zora XXI (Za održivi razvoj XXI), Novi Sad

BIOGRAFIJA AUTORA

Jelisaveta Vukelić je rođena 1984. godine u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirala je 2008. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Odeljenju za sociologiju, gde je iste godine je upisala doktorske studije sociologije. Od 2009. godine je, kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i kao student doktorskih studija, angažovana na projektima Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 2012. godine je, u zvanju asistenta, zaposlena na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu. Objavila je veći broj radova, od čega 6 originalnih naučnih radova u časopisima međunarodnog značaja, koji se bave različitim socio-ekološkim temama: ekološka svest i praksa, ekološki pokreti, ekološka politika i upravljanje, socijalni aspekti klimatskih promena i dr.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелисавета С. Вукелић _____

број уписа _____ 1CO80023 _____

Изјављујем

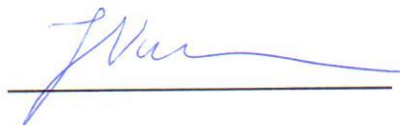
да је докторска дисертација под насловом:

Могућности настанка и развоја еколошког покрета у Србији у контексту постсоцијалистичке трансформације

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 08.12.2014 _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јелисавета С. Вукелић

Број уписа 1CO80023

Студијски програм Социологија

Наслов рада Могућности настанка и развоја еколошког покрета у Србији у контексту постсоцијалистичке трансформације

Ментор Проф. др Мина Петровић

Потписани Јелисавета С. Вукелић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 08.12.2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Могућности настанка и развоја еколошког покрета у Србији у контексту постсоцијалистичке трансформације

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 08.12.2014

